

बस्यनुसक्संचये पं. गद्वालसंस्थायाः 'कार्योद्यक्ष काशीदास नारायणदास दलाल बकील, हाईकोट, मुख्यत्रस्ती धेष्टि त्रिमुखनदास' इत्येवं महत्युपहृतिः । 'डा० चेलबलकर' इत्येवेत्यां महत्युपहृतिः पुस्तकप्रदानतोऽमृत् । अस्तनिमत्रेत्यलालसापि तथैवोपहृतिः । चतुर्थेऽप्यचमपीठाधीश्वर-गोस्वामिश्रीबहुभलालामां माधवदायिणश्च इत्यादिविवशुद्गुलकम्पदानतो महत्युपहृतिः, परन्तु सुदण्डनन्दरं तत्युक्तकानं प्राहंवाहुपरयोगिपाठाः तत्र विद्यमानाः परिदिष्टे निवेशिताः ।

विवरणकृतां परिचयः ।

१. तत्रादौ श्रीमद्वालभाचार्यप्रकारितं सेवाकलं द्वादशार्दीकामुतं संमुद्रयते । तद्य प्रथमं सेवाकल-विवरणं तु श्रीमद्वाचार्यार्थोत्तरेव । स्त्रीवानुगृहीतुक्तमैः श्रीमद्वाचार्यचर्णीस्तद् प्रकटीकृतमिति ।

२. द्वितीयं सुदित्रं विवरणं श्रीमत्वल्याणायाम् । इमे श्रीकल्याणायाः श्रीमद्वाचार्योपीष्ठ-भारीश्वरदिवीयकुमारधीमद्विलेश्वरप्रभुचरणादितीयस्तु श्रीमद्विविन्दरायाणां सूनवः । मार्गीशीर्वैकृण-सत्यम्योऽ१६२५ वर्षे प्रादुर्भूताः । श्रीमद्विविन्दरायाणां विचरणा अविते एव । तेषामनेकमन्याः सूक्ष्मा अभिं रिद्यन्तमर्मवोषकाः सरलाक्रमं सन्मिति । तिद्यन्तोपरि टिप्पणीं तेषां प्राचीनतमा, भुजुनापि इत्य-लिखितप्रम्णाकारेण विवरते । उत्सवलिनीप्रकार अपि कैविहृत्याहैः प्रादुर्भूतिं नमनगोचरीभवन्ति । पीडवप्रम्णोपरि तेषां व्यालयानानि इत्यन्त अन्यान्वये ।

३. तृतीयं व्यालयानं व्याचाश्रीगोपेशानाम् । इमे श्रीगोपेशाः श्रीमत्प्रभुचरणविद्वलेश्वराणां सत्त्वानुग्रीष्टवश्यानां सूनवः, व्याचा वा व्याचा वेतिप्रसिद्धाः । पोदवप्रम्णोपरि वृद्धवलेणी शीकाः विघमाना दृष्टपन्ते । भाद्रपदकृष्णप्रसाद्योऽ१६५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

४. चतुर्थं व्यालयानं श्रीमद्वकीनन्दनाकाम निःशंकवपा निवेदुं वर्षे शतुम् । तथापि श्रीपुहरोत्तमहृतद्विवरणोपव्याकाशज्ञापते यत् ते श्रीपुहरोत्तमानां प्राप्ताः । श्रीमद्विलेश्वरप्रभुचरणपत्रमपुत्रश्रीत्युवाप्तानां सूनवः श्रीदेवीनन्दना मार्गीशीर्वैकृणसत्यम्योऽ१६२४ वर्षे प्रादुर्भूताः । कदाचित् त एव एते, परन्तु तत्त्वान्त्युवाप्तहृततस्योत्ते तत्त्वप्रम्णानां प्राप्ताः रसतितिकाव्यव्यालयोपक्रादादिसर्वेषामपि नामानि शृणीतानि, व्याचाल्य व्यालयानल्य वागादृश-नाल्यन्देहः । श्रीदेवीनन्दनानां पीढा अभिं श्रीदेवकीनन्दना वश्युः । तेषि १६५५ व्यावणशुक्लपूर्णे-मासां प्रादुर्भूताः । तेषि श्रीपुहरोत्तमानां प्राप्ताः । कदाचित् तेष्यस्य मणेतारः स्युः ।

५. पञ्चमं व्यालयानं श्रीमद्वित्तिवरणायाम् । श्रीहरिराया इति प्रसिद्धा हि ते । तेषां प्रादुर्भूत-यस्य भाद्रपदकृष्णप्रसाद्योऽ१६०० वर्षे । एतां मध्यसम्पन्पत्तेस्कारत्तु श्रीविद्वलेश्वराणां चतुर्थलैः शीवलमैः श्रीमोड्वलायेतिप्रसिद्दैत्यैः हृतः । श्रीहरिरायामासंव्याप्ताः शृणमप्रम्ण्या दृष्टपन्ते । श्रीमद्विविन्दरायान्वर्षे तु शुद्धपुष्टिमार्गीयं फलात्मकं रसात्मकं विद्ययोगात्मकं साक्षादैन्यं मूर्विमत् प्रादुर्भूतमभुव्यरते । तेषां व्यालयानानि सत्यान्यदिः भक्तपदशुभूग्नानि । द्विष्प्राप्तनीवानुगृहीतुमेष्टे प्राकृत्यमिति प्रतिभाति । भवत् एवात्र शुद्धितं तेषां सेवाकलव्यालयानं भक्तयशुगुणं सरलं भक्तिनिष्ठजनानुमहाय विवरते ।

६. षष्ठं श्रीविद्वलेश्वराणां सूनवां श्रीवलुभानाम् । काशाश्रीवलुभसीतिप्रसिद्धा हि ते, व्याप्त-कृष्णशुद्धरूपाद्योऽ१००२ वर्षे श्रीमत्प्रभुचरणवेद्युवाप्तीप्रिपरतः पुरापगमनया त्रिव्यासंव्याप्तिः विभूपयन्तः श्रीमद्विविन्दराया भक्तयेते एव । पोदवप्रम्णोपरि सेवामन्यानि व्यालयानानि इत्यपन्ते । निषेषद्वज्ज्वलित्युवाप्तायिषे वर्णते । इमे श्रीवलुमाः श्रीदेवीनन्दननन्दनाः, १६०२ व्याप-

शुद्धसप्तम्या प्रादुर्भूता हैति केषाशिग्न्मतं तजामवगरास्यथीमंदग्नोहनलालमन्दिरलग्नीसुयोधिनी-
लेखेतिथीतो विश्वद्वाक्षीवासाकं आद्यम् । भागवत्यापेनापि निश्चीयते यत् श्रीसुयोधिनीलेखहादि-
देवेण दीका लिखितेति । सेवाकलस तेपां श्रीसुयोधिव्यतुसातिष्ठाप्यतां तदेव शापयति । एतेन
शीतातस्वदीपिकाकाराः श्रीवल्लभाः श्रीसुयोधिनीलेखहृष्टवृथ श्रीवल्लभाः उमे मित्राः, यदि शीता-
तरवर्दीपिकाकाराः श्रीवल्लभाः श्रीदेवकीनन्दनवनन्दनः एव सुरिति । पश्चमगृहे द्वौ श्रीवल्लभौ
प्रादुर्भूतौ । तयोरेकः श्रीदेवकीनन्दनवनन्दनः १६७३ मार्गीशीर्वशुक्लसप्तम्या प्रादुर्भूतः । अत्यश्च
श्रीविष्णुलग्नाद्यसुमुः १७२९ कार्तिकहृष्टाद्यद्वयं प्रादुर्भूतः । स तु श्रीपुण्योत्तमादर्वाचीन इति
न स लेखहृष्ट । जामवगरास्यथीमंदग्नोहनलालमन्दिरस्यथीसुयोधिनीलेखेतिथीतो ज्ञापयते यदिमे
श्रीवल्लभाः काकाश्रीपाण्डुभजीर्तिप्रसेद्वाः श्रीपित्तलेशसमवः । तत्र श्रीपुण्योत्तमात् प्रादुर्भूतीनः
श्रीविष्णुलेशसमुन्नें कोपि श्रीवल्लभः पश्चमगृहे प्रादुर्भूतः । तस्मात् श्रीरम्यायवंश्यस कलापि
श्रीवल्लभस लेखकर्तुं त्वं नैव समीक्षीनम् ।

७. सप्तमं श्रीमध्युद्घोत्तमानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुण्यगणवया सप्तमी संदर्भां विसूपयन्तो
नान्दपदशुद्धदसम्यामेवादह्यते वा १७२३ वर्षे श्रोद्ग्रातः । तेषां विवरणं शास्त्रीयमत्तचार्याद्यवरह-
स्त्वर्णांति प्रतिभाति । विशेषतत्त्वोर्पां चरित्रशिक्षासुमिः उष्टुमन्तिसुउपेतिमासिकपत्रिकामाः पश्चमवर्षस
तृतीयोक्ते ब्रह्मस्यः । यादवाचार्यं व्याप्तमान्तरं या तेपां चरित्रादिकमसामिल्यत्रैव निवेदितमिति भाग्र
एुनतद्यते ।

८. अष्टमं व्याप्त्यानं केषाशिद्वास्यामिनाम् । इदं व्याप्त्यानं श्रीपुण्योत्तमालुकारिष्ठोऽन्यद-
नक्षुसरदति ।

९. नवमं व्याप्त्यानं लालूभट्टानाम् । केषिद्वाचार्यहृष्टातिभनालैलंगदेशीया विद्वांसो मात्रणाः
श्रीमद्विष्णुलेशप्रभुचरणीयोङ्कुले समरनीताः । ते तद श्रीमत्प्रसुधर्णीः कन्यादनवयवहारो रहिताः ।
मृतादेशु यादागेषु द्वौ आत्मां गोविष्णुकृतामही व्युक्तुः, पदोभैरीरी भोखनिमणी श्रीमत्प्रसुधर्णीः
क्षपविक्षेपनं स्वीकृता । भाग्येषापत्तन्यविक्षेपनापत्त्वं उत्ती द्वि एतो । विशेषापभृवंश्येषु कविन्मालुद्धर्म-
भट्टो यमूल । तत्र भ्रुवूदूतमद्वस्य मूलव एते लालूभट्टापानामशतलहृषीक्षिताः । सत्त्रादसवाहृ-
जनासिहसाधिताः । सप्ताई व्यदसिहस्तु र्घवत् १६८८ वर्षे प्रादुर्भूतः, १७२८ वर्षे पञ्चत्वं गतः ।
अतोऽप्यामिन्समये लालूभट्टा विद्यमाना आयन् । प्रायः श्रीमद्वास्यामिनां दुहितूतो वैश्वा भद्रा इत्युच्यन्ते ।
लालूभट्टा अपि तत्येव । गोवामिश्रीगिरियारिणां सिष्याः । तेषामनेकमन्था हस्तिलितां ददृश्यन्ते ।
तेषां लेखनशैलीं तु सरला वर्णते । सत्त्रादलग्नविश्वन् व्याप्त्यानेति प्रकटीभवति । अणुभावनीगृहार्य-
प्रकाशिकाश्रीसुयोधिनीयोजनानिवन्ययोजनासेवाकीसुदीनीर्णयार्थं प्रसेपत्वाणेवोदशप्रग्न्यविवरणादयो
बह्यो ग्रन्थान्तर्यां प्रकाशकर्त्तुं प्रतीक्षान्ते ।

१०. दशमं व्याप्त्यानं मठपतिजयगोपालभट्टानाम् । एते चिन्तामणिदीक्षितस्य सूनवः । ते
श्रीमप्यसुचरणीयविष्णुप्रसुचरणेषु च खण्डपत्रिकल्याणवायाणां शिष्याः । चक्रत-
स्त्वैतिरीहमान्ये यदिसुर्यप्रसुचरणेषु च खण्डपत्रिकल्याणवायाणां शिष्याः । 'प्रणमासि हरि श्रीमद्वालुभृत्याचार्यविशिष्यम्,
श्रीविष्णुलेशप्रसुचरणपात्रं प्रभूत् स्वामीष्टिददेवे । श्रीमद्वालुभृत्याचार्यं श्रीमत्कल्याणवायपुण्यस्वरूपान् ।
नामनिवेदनदातृन् प्रणमामि सुहृष्टुः भेष्याः । देलंगप्रस्वविनामवितनयो मठपतित्वविलयातः ।
व्याप्त्यापाल वृषतिपद्मार्यं वितनोति तैविरियाणाम् ॥', 'श्रीमद्वालुभृत्याचार्यविश्वहरि श्रीगोकुलेशप्रभूत् । भद्रा
भिष्यप्रसुचरणव्युत्तरान् श्रीवल्लभागरायाम् गुरुन् । वाऽप्रानुपदाव्युत्तरालुगुरुं व्याप्त्या च सर्वांतं कुर्वे
ग्रन्थमहं वहिसुर्यप्रसुचरणसामिष्यं वैष्णवाः ॥', 'सैलंगप्रसुचरणश्रीविनामविशिर्णवातेन । जयगोपाल-

कृत कृतिरेषा चन्द्रवामक जयतात् ।' भद्रेषु हमे लालभद्रानामपि प्राज्ञ । अद्यापिपर्यन्तमज्ञातपूर्वा हि ते । प गद्गाललेखेवपि तेषा न किमपि विद्यते । परतु एतेषा वैदुष्यं तु निर्विवादम् । बहवोपि कृतयसेपासुपलभ्यन्ते । तैत्तिरीयमाण्यवहिसुखमुखध्यसविलमगलकृतकृष्णकणीमृतटीकाशुद्धुष्टि मार्गांश्यसेवादय प्रयन्थात्पेषा नयनगोचरीमवन्ति । सरस्वतिकृतसमीतस्मृतीकाया पत्रद्रव्य तवसुखरा॑ मैर्गुंजरातीपत्रदीपावल्यके सबत् १९७० वर्षे सुदितम् । भक्तिवर्धिन्या स्वकृतटीकाया उपन्यासोस्मि ज्ञेव सेवाकलज्याह्यात्पेषा ते कियते । मुण्डकोपनिषद्वाप्यमपि तै कृतमिति सम्भाव्यते इति तःकृत सैत्तिरीयमाण्यवाङ्मायते । सेवाकलज्यात्पेषा तैपामतिरर्थिक वर्तते । एवैस्य व्याख्यानस्यान्तिम पत्राणि स्वकृतविवरणमेकवार समाप्त तुन श्रीहरिरायादिमतखण्डनाय पश्चालिखिताति । तेषा परमत खण्डन नासाक सन्तोषप्रदम् । एतद्ग्रे स्वीकृतिपृष्ठते ।

११ एकादश व्यारथ्यान मठेशालक्ष्मणभद्रानाम् । हमे लक्ष्मणभद्रा मठेशश्रीनाथभद्रुत्रोपी नाथभद्रसन्तव । हमे तु सवथा अशातपूर्वा । यद्यपि च यान्ते तेषा नाम न विद्यते तथापि तापुलकोपरि श्रीनाथभद्रसु पुत्रश्रीयोपीनाथभद्रसु पुत्रलक्ष्मणभद्रसुद मिति दृश्यते । एतेषाम् येवि ग्रन्था प गद्गालहस्तालिखितसम्बहु दृश्यन्ते । तत्रापि ग्रन्थान्ते इति श्री समाना ।

१२ अस्य विवरणस्य कर्तुनाम न विद्यते । अत एवाक्षाभिरते सुदितम् । जयगोपालकृततुपन्था सादिमे केवि प्राचीना इति निश्चीयते । प्रसिद्धासु सेवाकलटीकासु श्रीब्रजनाथकृता दीका नासामिस्त्रप छाप्या । जामनारे श्रीमद्भास्त्रहाललभन्द्रस्यपुस्तकसम्बहु तस्या एकत्रय विद्यते, परतु ताम निराधिष्ठात्रीश्रिमिलदाना॒ कृपाभायात् सा दीका नासाक मिलिता । तेषु पत्रद्रव्यमपि प्रपित परतु चरदातायापि तेषामवकाशो न मिलित इति प्रयुक्ताभायादतुमीतते ।

अस्मिन्द्वंद्वे त एष पाठा रक्षिता ये केषुविदिपि आदर्शपुस्तकेषु विद्यन्ते । कृपाप्यादर्शपुस्तकेषु पलभ्यमान पाठस्तु, यत्रापि आदर्शे विद्यमान पाठेस्माकमसमीक्षीनो भात, तथापि वैव नियेतित, यत्तत्त्वैव करणे विविमहानन्यो भवति । केनचित् कृपाप्यादर्शपुस्तकेषु विद्यमान साधमहपाठनियेतने भादुद्द कपितप पाठो नियेतित, दीकाकारात् प्रति भग्नामन्यायकृत । प्रार्थयामहे च सोमीदायिक ग्रन्थमुद्ग्रहनकर्तौर प्राचीनादर्शे विद्यमानानेव पाठान् द्वंद्वो रक्षतु न तु समन कर्तितात्, यतो च पाठेस्माकमद्वंद्व प्रतिभाति स अयेषामत्यात्समीक्षीनो भातीति ।

अस्य यत्प्राप्यटीकासमेतसेवाकलभ्यप्रयस्य मुद्रणल्ययो गोखामित्यर्थीजीवनलालै सहर्ष इति तेषामुपकृति यत्प्रयत्निव स्तराम, प्राथयामहे चान्येपि गोखामिन भीमातो वैलावाश एनान्तु कुयुरिति । एतेषा गोखामित्यर्थाणि कृपयैव सेवाकल द्वादशविवरणयुत मुद्रित साप्रदायिकाना सुगम भविष्यतीति ।

मार्गशीयहृष्णनवनी,
धीनप्रभुरणमाऽयोग्यात् } }

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

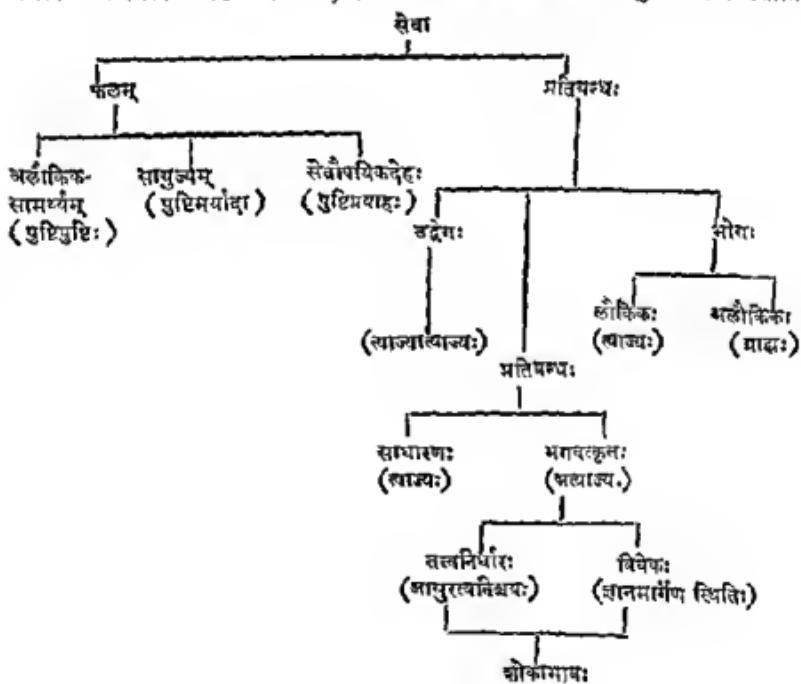
सेवाफलतात्पर्यम् ।

—०८०—

श्रीकृष्णं वरसुन्दरं मधुरिमामूर्ति तदास्थभूम् । सेवायां मकरन्दपानमधुयौ दोकोसारौ तेजुला^(५०)
नवा सनखिलारू निगङ्कदश्यारू देवारतारात्यादस्तद् । यात्यथानाति विलोक्य तालि विवृतिं सन्दोहरूयां यते

निःसाधनजोद्भाप्रकटितत्तुमिः श्रीमदाचार्यवर्णनिजनाः सत्त्वेनैव प्रयासेन सर्व-
सिद्धान्तं जानीयुरित्कृपया पोडशग्रन्थाः प्रकटीकृताः । यद्यपि तं तमधिकारिणमुद्दिश्य
आचार्यरेते ग्रन्थाः प्रणीतास्त्यगाप्याचार्याणां यावन्त्य उक्तयस्तासां न्यायरूपत्वात् तत्ता-
त्पर्य सर्वथा सर्वदा विकाळाचार्यमपरिलिप्तमिति तु निर्विवादं तदन्याध्येत्वाम् । यथा
नवरलो देवश्रीगोविन्दमुद्दिश्य प्रकटीकृतसार्थैव सेवाफलं श्रीविष्णुदासमुद्दिश्य प्रकटितम् ।
पोडशग्रन्थेषु सेवाफलग्रन्थस्त्वन्ते वर्तते । अस्य ग्रन्थस्य निगढार्थत्वात् सकलयुरुपार्थ-
पर्यवसानग्रन्थिपादकत्वात् स्वयमेवाचार्यात्मं विवृष्टवन्तः । विवरणसहित एव सेवाफलग्रन्थो
महानुभावेत्सैस्तैर्गोव्याप्तिरिमित्वैव यथाशक्ति यथायति विवृतः । तत्र मिलितानां द्वादशविवर-
णानां संग्रहोत्र कृतः । यद्यप्येतासार्तीकानां विषयोर्य ग्रन्थस्तथाप्यस्य गृहार्थत्वं तु नैवापैति ।

आदौ तावदथा वालयोदोसमाप्तिः पूर्वं बुष्टिमित्सुपायां प्रस्तरेण स्पष्टीकृतस्तथैवे-
मनपि ग्रन्थं प्रस्तरेण स्पष्टीकरिष्यामः, एतेनास्य ग्रन्थस्याशयो विशेषतः सुगमो भविष्यतीति ।

कृता कृतिरेषा चक्रतारकं गयतात् ।^१ भट्टेषु इमे लालभट्टानामपि प्राच्चः । भयापिपर्यन्तमज्ञातपूर्वो हि ते । पं. गद्याललेखेष्वपि तेषां न विमर्शि विद्यते । परन्तु एतेषां वैदुष्यं तु तिर्विवादम् । बहवोपि कृतयसेषामुपलभ्यन्ते । तैत्तिरीयमास्यवहिर्मुखसुवर्णसंविलवमंगलकृतकृष्णकर्णाचृतटीकाशुद्धपुष्टि-मार्गांश्यसेवादयः प्रवन्धासेषां नयनगोचरीभवतित्स । सरस्वतिकृतसंगीतयुग्रटीकायाः पवद्वयं तनसुखरा-मैर्युजरातीपवदीपावलयेकं संबत् । १९७० चर्चे मुद्रितम् । भक्तिर्घिन्धाः स्वकृतटीकायाः उपन्यासोसि-शेषव सेवाफलच्छायाख्याने तैः क्रियते । मुण्डकोपनिषद्वाप्यमपि तैः कृतमिति सम्भाष्यते इति ताकृत-तैत्तिरीयभाष्याङ्गायते । सेवाफलच्छायाख्यानमपि तेषामतिरसिकं व्यवते । एतैरस्य व्याख्यानसान्तिम-पत्राणि स्फूर्तविवरणमेकवारं समाप्य तुनः श्रीहरिरायादिमतखण्डनाय यथाहितिवानि । तेषां परमत-सण्डनं नासाकं सम्मोपश्रदम् । एतदप्ये स्पष्टीकरिष्यते ।

११. एकादशं ख्यात्यानं मठेशलदमणभट्टानाम् । इमे लक्ष्मणभट्टाः स्मेशश्रीनाथभट्टपुत्रगोपी-नाथभट्टसुनव । इमे तु सर्वेषां अज्ञातपूर्वाः । यद्यपि अन्यान्ते तेषां नाम न विद्यते तथापि तत्पुस्तकोपरि ‘श्रीनाथभट्टसुवर्णीगोपीनाथभट्टस्य पुत्रलक्ष्मणभट्टस्येद’मिति इत्यते । एतेषामन्येषि अन्याः पं. गद्य-लालहस्तलिखितसंग्रहे इत्यन्ते । तत्रापि अन्यान्ते इति श्री समाना ।

१२. भस्य विवरणस्य कर्त्तव्याम न विद्यते । अत एवासामिरन्ते मुद्रितम् । जयगोपालकृतवदुपन्यासादिमे कैपि प्राचीना इति निश्रीपते । प्रतिद्वासु सेवाफलटीकासु श्रीवज्रनाथकृता ईका नामामिर्त-लक्ष्मण । जामनगरे श्रीमद्भगवन्त्सुहनलालमण्डिरस्यपुस्तकसंग्रहे तत्त्वाः पुस्तकत्रयं विद्यते, परन्तु तन्म-निदामिषात्मृश्रीपतिश्शूरानां फूलाभावात् सा ईका नासाकं मिलिता । तेषु पवद्वयमपि प्रेपितं परम्पूरदानायापि तेषामवकाशो न मिलित इति प्रत्युपराभावादनुमीदते ।

अस्मिन्द्वये त एव पादाः रक्षिता ये केऽपुविदिति आदर्शपुलाशेषु विद्यन्ते । कुत्राप्यादर्शपुलकेऽनु-पलभ्यमानः पाठ्स्तु, यत्रापि आदर्शं विद्यमानः पाठ्सेषाकम्भानमीचीनो भातः, तथापि वैव निवेशितः, यताशयैव करणे कविन्महाननयो भवति । केनचित् कुत्राप्यादर्शपुलकेऽविद्यमानः सापग्रहपाठनिवेशने-नाशुद्धः कविताः पाठो निवेशितः, ईकाकारान् प्रति महानन्यादयश्च कृतः । प्रार्थयामहे च सर्वप्रदायिक-अन्यमुदणकर्नातः प्राचीनादर्शं विद्यमानानेव पादान् शुद्धेण रक्षन्तु, न तु स्वमनकलितात्, यतो च पाठेऽसाक्षात्मशुद्धः प्रतिभाति स अन्येषामवदन्तसमीचीनो भातीति ।

अस्य यत्प्रथाप्यर्दीकासमेतसेवाफलप्रम्भस्य मुद्रणव्ययो गोस्त्रामिवर्थीजीवनलोळः सहपै कृत इति तेषामुपकृतिं वर्यं सवितयं स्परामः, प्रार्थयामहे चान्येषि गोस्त्रामिनः धीमतो वैप्याक्ष एवनन्तु-कुरुरिति । एतेषां गोस्त्रामिवर्याणां कृष्णैव सेवाफलं द्वावशविवरणमुतं मुद्रितं सांप्रदायिकानां सुगमं मरिष्यतीति ।

मार्गशीर्षहस्तानपमी,
धीमतप्रभुवरणप्राक्ष्योत्तरवः } }

मूलचन्द्रं तेलीवाला ।
धैर्यलालं संकलीया ।

नन्दनाः । भगवतः कोटिसूर्याग्रिरुपसात्मनिकफलदित्सायां सर्वलीलाविशिष्टस प्रभो-
हृदयप्रवेशे तंदनुभवसामर्थ्यमिति श्रीहरिधनचरणाः । सर्वमोग्यसुधेतिश्रीबलमाः । पर-
प्राप्तिविवरणश्रुत्युक्तभगवत्सरूपातुभवे 'प्रदीपवदवेश' इतिसूत्रोक्तरितिकभगवदवेशजा-
योग्यता यथा रसात्मकस्य भगवतः पूर्णसरूपानन्दानुभव इति श्रीषुरुपोत्तमाः । तदनु-
सारिणशानुक्तलात् तथैव । साक्षात् श्रीबृन्दावनादौ श्रीकृष्णसरूपदर्शनस्पर्शनादिकृति-
क्षमत्वमितिलालद्वाः । कस्यचिदेतत्सद्गते कस्यचिदेतदेहसातोत्तरं बृन्दावनादिप्ललौकिक-
सद्गतेन प्रियतमभगवत्सद्गम इति जयगोपालभद्राः । भगवत इवालौकिकमेव ज्ञान-
क्रियाभ्यां सामर्थ्यं जगद्वापारार्जन्मिति लक्षणमद्वाः । साक्षात्प्रगवत्सम्बन्धरूपम्, हीन-
जीवसोत्तमभगवता सह साम्येन रत्ते रसोद्घोषधेतिपितृतिपृणीकाराः ।

इदं त्वयेष्यम् । अत्र सर्वेषां दीक्षाकाराणां मतानि प्रायो भिन्नानीत्यतोनुभीयते
यद्वाचाचार्यैर्न किमपीदमित्यत्पा विवक्ष्यते । जयगोपालभद्रं विना सर्वेषां दीक्षाकारां
अलौकिकसामर्थ्यसुत्तमफलत्वेन मन्यन्ते । नैवेदं फलं जीवकृतिसाध्यग्, परन्तु केवल-
भगवदनुग्रहैक्तसाध्यम् । ब्रह्मानन्दात् समुद्भूतेदं फलं भगवता पृतेपु विशेषकृपया दीयते ।
कीदृशं तद्वानं तत्रित्वेतुं नैव शक्यते, भगवदिच्छायीनत्यात् तस्म । एतदफलं हु गोपवधू-
सदृशसततप्रेमात्मकोक्तभक्त्या परमसंतुष्टेन भगवता विशेषानुग्रहस्यापनाय कविद्
दीयते । कोटिग्राहाण्डादीनामसिलनियमकः सद्व्यवह खेच्छ्या भक्तमनोरथपूरणाय
भगवान् तदृश्यो भवति । अखिलं जगत् सेच्छ्या लीलया नैवयज्ञपि परमाद्रीर्दो भूत्वा
मक्तमनोरथानुसारेण तद्वाः सन् स्वयं शूलति भगवान् । सर्वज्ञो भूत्वापि यतोदायाः
सञ्ज्ञाभौ भहापुभवत् तिष्ठति । मक्तमन्यरीपं स्वयं रक्षज्ञपि भक्तापराधक्षमाकरणाय
स्वस्याशक्तिं कथयन् दुर्बाससं प्रति भक्तवद्यतां प्रकल्पयति । अखिलं विश्वं स्वामायया
वन्धयज्ञपि श्रीमन्मातृचरणानां भक्त्यतित्वयेन स्वेदातित्वयेन तद्वाः सन् स्वयं श्रीमद्यादया

१ ननु किमर्थं भगवानेतावल्लवा वन्धवल्लभो जात इति चेत् तप्त्राह एषमिति । एवमपकारिणि
लोके सर्वीयत्वमाप्नाभिमानेनापि एतावदीयभूतापूर्वा कृपां करोतीति स्वस्य मक्तवद्यता प्रदर्शिता । प्रदर्शन-
स्यापि प्रयोजनमात् हृतिरेति । च हि सांडु-चार्हात् तदप्रतिष्ठार्थमस्वन्येन दुर्यदर्शवैतिप्रतीतानात् रुक्षार-
विलयः स्थानिति सम्बन्धार्थं कृपात्मात् प्रवर्णयति । कृपा च ग्रथैर्थमयित्येति विष्ट्रिति पर्युक्तवात् रुक्षार-
विलयः स्थानेनीक्षेत् । ननु भक्ताः चैर्द्वयं विभिन्नासुपर्मदः विक्षेपे तदा खलवास्प्रच्युतवात् फलाभावात् प्रदर्शन-
स्यापि व्यर्थं स्वादिस्यार्थक्यात् खलवेनापीति । च हि खलवा एव, न केनापुष्पमर्हः । अनेन फलाप्तकर्त-
व्युक्तम् । फलाप्तवामात् कृपेनेति । चन्द्रेवं कृपे अन्यो महान् वासात्वर्त्ते गंसते, ततो माहात्म्यश-
न्यूनाशाम तथा फलविभावार्थक्यात् वसेदं चेष्टरं वश इति । तत्तदिविष्ट्रातुदेवतासहितं सर्वं वस-
जयत् वशो । अतो नान्यभावनं केनविद्यपि कर्तुं तत्परमिति भावः । नैवं विरिक्तो न भवो न वीर्यप्राप्तेभ्या
प्रसादं लेभिरेऽगोपी यत्प्राप्त विमुक्तिदात् । एवं स्वमनोरथे विदेन-

दाम्ना वद्दो भवति । ईदृशं किञ्चित्कारकं सामर्थ्यं यत्र भक्त्यतिशयेन प्रेमातिशयेन
भगवान् भक्तवश्यः सन् तत्कामान् पूर्यति तत्र प्रकटीभवति । इदमेवोत्तमं फलं
श्रीमदाचार्याणामभिप्रेतमिति नान् संशयः । श्रीमद्भुत्युरुपोत्तमा-
नामप्ययमेवाभिप्रायः । ‘सोश्रुते’श्रुतिरपि भक्त्यस विविधरसमोगचतुरेण रसेश्वरेण
भगवता सह भोगं निरूपयन्ती भक्त्यस प्राधान्यं भगवतो गौणत्वं स्पष्टमेव कथयति ।
प्राप्तं फलं यावत्पर्यन्तं स्वाधीनं न भवति तावत्पर्यन्तं तस्य फलत्वमपि न प्रकटी-
भवति । रसशाक्षेपि रसाधिक्ये पुंमावः प्रतिपादयते । अर्थाद्गगर्वतो गौणत्वं भक्त्यस
प्राधान्यं यत्र भवति तत्रैवालौकिकसामर्थ्यं प्रकटीभवति । स्वस्य स्वातन्त्र्यं पालयन्
भक्ताधीनो भूत्वा तन्मनोरथान् पूर्यन् स्वस्य विरुद्धधर्मश्रयत्वं महामाहात्म्यं च
प्रकटीकुर्वन् भगवान् श्रीकृष्ण एव परमफलरूपोदलौकिकसामर्थ्यरूपः श्रीमदाचार्याणां
हृदयशेषे नित्यं रमते स्म । चहिरपि श्रीमदाचार्याणां सन्निधौ अखिललीलाविशिष्टे
भगवान् कृष्णो रममाणः प्रकटतया भक्तवश्यतां प्रदर्शयन् निरन्तरं स्वदग्निवप्यो भवति ।
एतादृशं भगवतः परमं फलं वाचानसागोचरं सन् शब्दैः कर्यं प्रतिपादयितुं शक्यते ।
अनुभवैकवेदत्वात् तस्य । अत एवाचार्यैः तादृशनिर्गृहदत्वप्रदर्शनाय ‘अलौकिकसामर्थ्यं’-
मिति परमनिर्गृहदशब्दप्रयोगः कृत इति प्रतिभाति । अत्रापि सर्वेषां दीक्षाकाराणाम-
विरोधस्तु अनुकूलसिद्ध एव । सर्वेषां भिन्नाधिकारवत्वात् भगवतः स्वतंत्रेच्छत्वाच्च कीदृशं
दानं भगवान् करिष्यति तत्र ज्ञातुं शक्यत इति । श्रीपुरुपोत्तमचरणैस्तु अविरोधप्रकारो-
तिसुन्दरतया प्रतिपादितः, अतस्तदेवासाभिरत्रानुद्यते । एतत्सर्वं भगवतो नानाविध-
प्रवेशहेतुकत्वाद्गगवदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वाद्बुपपन्नमिति ।

सायुज्यम्;—सह युनक्तीति समुद्र, समुजो भावः सायुज्यम्, सहभावः गोपाना-
मिवेति श्रीकल्याणरायाः । भक्त्या मात्मभिजानानातीत्युक्तो भगवत्स्वरूपे लय इति श्रीगोपेश-
श्रीदेवकीनन्दनश्रीपुरुपोत्तमाः लालूभृष्टाश्च । विवृतिपूर्णीकारा अपि तथैव । संयोगानु-
भवसामर्थ्यम्, भगवता सह सततास्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इतिश्रीहरिधन-
चरणाः । सोश्रुत इतिश्रुत्युक्तसहभावेन भगवता सह भोग इतिश्रीवलुभाः । शुद्धपुष्टिमार्गीयं
भेदसम्बन्धप्रतितं केवलेन हि भावेनेत्यादिवाक्यैत्युत्तमकृपया ब्रह्मभावज्ञानवैराग्यनिरपेक्ष-
प्रेमासक्तिव्यसनरूपकेवलभावजनितभगवत्सहभावविशिष्टसार्वकालिकसर्वकामभोगरूपमिति
जयगोपालभृष्टाः । उभयविधमपि सायुज्यमितिलक्षणभृष्टाः । तथा चात्र द्विविधं सायु-
ज्यम् । रूढार्थकं यैगिकार्थकं च । तत्रायं ज्ञानमिथितानामेकलक्षणम्, अभेदरूपं
भेदात्यन्ताभावयरूपमात्मनैक्यम् । शुद्धमक्तानामपरम्, भेदतस्वदृत्तसवित्वतसादानन्दानु-
भवात् । पूर्वेव देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विद्यायेह स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दानुभवः,

अपरम सहैव तैरिति सार्थकतैपाम्, अन्यत्र नेति । अत्रापि पूर्ववदविरोधसु सिद्ध एव । व्याख्यानस प्रकारद्युम् । एकं शास्त्रीयम्, अपरं भक्तिमार्गीयम् । श्रीहरिरायादयो भक्तिसरणीमनुष्टल यौगिकार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति । श्रीपुरुषोत्तमादयः शास्त्रीयसरणी-मनुसरन्तो रूढार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति, तदापि यौगिकार्थसायुज्यप्रहणे नैव तेषां प्रदेषः, प्रस्तुत सम्भवितिरपि वर्तते, यतः तैरपि नियन्ते ‘आदिसूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकार्ययै’ इत्र तथैव सायुज्यशब्दो यौगिकार्थं व्याख्यातः । श्रीपुरुषोत्तमाला विचार्यमाणे इदं सायुज्यं पुष्टिमर्यादयाः फलं भवति । श्रीहरिरायरीता विचारिते तु इदमपि फलं मानसाः शुद्धसुष्ट्रेवेति गेदः । अब्रेदमपि ध्येयम्, शास्त्रीला जीवस प्राप्यफलस प्रचार्यमाणे सायुज्यपर्यन्तं बुद्धिरारोहति, तदतीते अलौकिकसामर्थ्ये तु न । अत एवाचार्यः प्रायः सर्वत्र फलं निरूपयन्तः सायुज्यशब्दं प्रयुक्तान्ति । स्वसिन् लघुं कारपित्वा अनुग्रहविशेषेण पृथग्विर्मावयित्वा यदा फलं दातुं प्रभुरिच्छति, तदा भक्तस्य तदनुभवोपि नैव स्त्रङ्गेण, परन्तु भयवल्कुतत्प्रवेशहेतुकः, प्रभुरेव तसानुभवात्मा तदैव भवति । तस्यामवस्थापां यत्र सर्वोपि व्यवहारो भगवदीय एव, आत्मत एव इदं सर्वम्, तत्र द्वैतादैतयोः प्रश्नो नैवोत्तिष्ठति । तथापि भेदेनानुभवं विना भक्तिसरसानुभवो सामान्यतो न भवतीति विचार्य श्रीगोकुलनाथश्रीहरिरायादिमहेतुविशिष्टादैतपक्षः कनिदुपन्यसः । वास्तवं श्रीमदाचार्यप्रतिपादिते शुद्धाद्वैतमेवाखण्डितं तेषां मते भवति । तथापि तत्पक्षमनुष्टल तैः सायुज्यशब्दस्यैव यौगिकार्थं व्याख्यातः । अतो न कुत्रापि विरोधः । अत्र जयगोपालभद्रालु श्रीहरिरायवत् सायुज्यशब्दं यौगिकार्थमङ्गीकुर्वन्तः सायुज्यमेव परमं फलमलौकिकसामर्थ्यादि गौणं फलमिति मन्यन्ते, तत्त्वासाकं मनस्याति । विप्रयोगस्य परमफलत्वं संयोगस मध्यमफलत्वं यन्श्रीहरिधनचरणैः प्रोक्तं तदपि परमाग्रहेण खण्डयन्ति । परन्तु तथापि दृष्टिभेदत् एव विचारैप्यं भासते । श्रीहरिरायादयः विप्रयोगमेव परमफलत्वेन मन्यन्ते, संयोगादयस्तेषां मते व्यभिचारिभावाः, विप्रयोगस्तु स्थायिमावः । श्रीमत्यमुचरणाः संयोगं परमफलत्वेन मन्यन्ते, तत्र संयोगः स्थायिभावः, विप्रयोगादयः व्यभिचारिभावाः । आचार्यास्तु ‘आनन्दं तु महाफलं’ मित्यत्र विप्रयोगस्य महाफलत्वं दर्शयन्ति । यत्र विरोधस्तु नैवाणुरपि । आचार्याणां विप्रयोगस्त्वात् श्रीमत्यमुचरणानां संयोगस्त्वात् द्वयस्तेषेण प्रसुः फलस्त्वेण उभयद्वारा प्रकटीभवन् स्त्रीयानां भनोरथान् पूर्णिष्ठन् निजां सुधां वर्षयिष्यति कथं केति न ज्ञातुं शक्यते । अतः सर्वमत्र प्रतिक्षणनूतनत्वात् रमणीयमेव । किंव, रसस्पः प्रभुरेव परमं फलम् । रससोमयदलविशिष्टत्वात् संयोगस्त्वेण विप्रयोगस्त्वेण वा फलत्वं तस्य नैव व्यभिचरति । यस निष्ठा विप्रयोगे भवति स तं प्रधानीकृत्य संयोगं मध्यमफलत्वेन मन्यते, यथा श्रीहरिरायादयः । यस निष्ठा संयोगे भवति स तं प्रधानीकृत्य विप्रयोगं

मध्यमफलत्वेन मन्यते, यथा जयगोपालादयः । श्रीमदाचार्यास्तुभयदलविशिष्टमपि प्रभुस्वरूपं परमफलरूपं मन्वानाः विप्रयोगस्य कचित्प्राधान्यं दर्शयन्ति, कचित्संयोगस्य । उभयस्य परमफलत्वे तु नैव सन्देहः, तथापि याद्वां भगवता दानं तादशी रुचिरूपव्यते । अतो भगवतो रसरूपत्वात् तस्य च भावविभावानुभावैः पुष्टत्वात्, स्वपूर्णप्राकृत्यकरणायै-वात्र विविधमतप्रदर्शनं भगवता स्वबृतभगवदीयद्वारा कृतभिति प्रतिभातीति सर्वं समज्ञसम् ।

सेवौपयिकदेहो वैकुण्ठादिषु;—सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः ताद्वासाक्षाद्वासानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप समीपे योगः सम्बन्धः तद्वत्पक्ष्यादिशरीरप्राप्तिरितिश्रीहरिधनचरणाः । देहेन्द्रियासुहीनः पुरुषस्त्रीपशुपक्षिवृक्षाद्याकृतिः संस्थानविशेष इति श्रीपुरुषोत्तमचरणाः । व्यापि-वैकुण्ठादौ पार्पदादिदेहप्राप्तिरिति लालूभद्राः । ‘गोकुलं वनवैकुण्ठमितिकृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपञ्चातीतभगवत्विवासस्थानं व्यापि-वैकुण्ठान्तर्गतं वृहद्वनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्भोवर्धनादि च । तत्र सायुज्यफलादानेधिकारः सेवौपयिकदेहरूपो वाथवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठान्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपभगवलोकत्वाभावाद् गोकुलसैव ताद्वभगवलोकत्वाद् वैकुण्ठपदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चाभिप्रेतमितिजयगोपालमद्वाः । अप्राकृतभूतभौतिकतृणलतौपधिवृक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधिकारात्मा, तत्र सेवोपयोगी घोच्यः, वैकुण्ठपदेन मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन सर्गादिषु विष्णोः स्थानेव्यपि तथेतिलक्ष्मणमद्राः । अलौकिकदेहवयोगुणादिकमितिविवृतिटिष्णीकाराः । रमाप्रार्थितवैकुण्ठक्षीरोद्यतेद्वैषु भगवत्सेवायोग्यदेहप्राप्तिरितिश्रीगोपेशाः । तथैव श्रीदेवकीनन्दनाः । आदिपदेन श्रीमशुरावृन्दावनादिकं ग्राह्यमितिश्रीवल्लभाः । आदिपदेन भूलोके उद्धवादीनामिव गवादीनामिवेति वा सेवोपयोगिदेहप्राप्तिरितिश्रीकल्याणरायाः । अत्रेदं ज्ञेयम् । श्रीगोपेशाः श्रीदेवकीनन्दनाः कर्मण मर्यादाभक्तेः प्रावाहिकमक्तेः फलं वदन्ति, अन्ये तु पुष्टिमक्तेः साधारणमक्तेवा फलं वदन्तीति दृष्टिभेदतस्तारतम्यम् ।

उद्देगः—सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरितिश्रीकल्याणरायाः । मनसः सेवायां क्रियमाणायामुक्त्युपेते वेगः, सर्वथा तत्रास्थिरता वाहिर्मुख्यमितिश्रीहरिधनचरणाः । मनसोन्यपरतेतिश्रीवल्लभाः । उच्चैर्भयं चलनं वा, सेवायां क्रियमाणायां दुष्टादिम्यो मनसो भयं पापादिना बुद्धेत्याब्चत्यमितिद्विकारकमुद्देगं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । भगवत्सेवासमये चित्क्लेशप्रदथाब्चत्यमितिप्रिकारकमुद्देगं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । अयमुद्देगः सेवायां प्रतिवन्धरूपत्वात् लाज्यः । आचार्याः प्रथममुद्देगादिश्वयं ससाधनं त्याज्यत्वेनोभत्वाग्रे तत्याज्यत्वात्याज्यत्वमितां च कृत्वा पश्चाद्वयोः साधारणप्रतिवन्धलीकिरुमोगयोः त्याज्यत्वं निरूपितमन्तो न तृदेगस्यापि, अत उद्देगस्य कथिद्वित्र एव प्रकारोभित इति रिचार्यं श्रीपुरुषोत्तमास्तस्मा अनुक्तेः कारणं दर्शयन्त उद्देगस्यामुकांशेन अत्याज्यत्वमपि सूचयन्ति ।

प्रतिवन्धः—सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिरन्यकृतान्तरायादिवेति श्री-कल्याणरायाः श्रीहरितायाथ । वेदनिन्दा स्तेच्छवलिष्टयहिरुखजनितोपद्रवथेति श्रीगोपेशाः । कायस्यान्यपरतेति श्रीवल्लभाः । तत्प्रतिकूले निग्रह इतिश्रीपुरुषोत्तमाक्षदद्वुसारि-पश्च । प्रतिवन्धकं तूदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छतीतिलालुभद्राः । अयं प्रतिवन्धो द्विविधः । साधारणे भगवत्कृतश्च । साधारणे बुद्ध्या लाज्यः । भगवत्कृतस्तु न । भगवत्कृत-प्रतिवन्धे तत्त्वनिर्धारविवेकी साधनस्तौ, तेन फलं शोकाभावः, न मुक्तिः । विशेषस्तु स्पष्टः, दीक्षासु दर्शितलादद्यातुपयोगित्वाद् विस्तरमयाच नानूद्यते । तत्त्वनिर्धाररूप ज्ञानुसूत्वनिश्चयः, भगवान् फलं न दासतीति विवेकश्च स्पष्टतया दीक्षाकारैरलूदितौ ।

भोगः—लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः । लौकिकस्त्वाज्यः । लौकिकभोगस्तु यद्य-त्यापि विना न सिद्धतीत्यतो ‘भोगाभावस्त्वदैव सिद्धति वदा यह्यरित्याग’ इत्याचार्यै-रुक्तम् । अलौकिकभोगस्तु ग्राहाः । भगवन्द्रिवेदितानां भोगोऽलौकिकभोगः । अलौकिक-सामर्थ्यमिति प्रायः सर्वे वदन्ति, श्रीवल्लभास्तु शशमफलं सेवोयोगिदेह इति वदन्ति । भगवत्स्पस्त्रणसहितकृतभोगस्तु नैव वाधकः ।

एवं सेवायाः फलं वाधकं चौकल्या आचार्याः स्तोकेः सर्वदा भावनमुप-द्विन्ति । यद्यपीयं साधना न सकृतिसाध्या तथापि कर्तव्येति तथैव सर्वैरनूद्यते । गुणक्षेभेदि तद्वावनभेदं कर्तव्यम्, अन्यत् सर्वं मनोऽभ्रमः । गुणक्षेभावदस्तु दीक्षा-करैरद्विधा सामान्यतो व्याख्यातः । केचिदशुलुकादिक्षेभ्य इति वदन्ति, अन्ये हु सत्त्वजस्तमसां शोभ इति वदन्ति । उपयधापि भगवच्छरणभावनभेवाचार्याणां स्पष्टम-भिमतमिति तु नैव सन्देहः । तदीयैरपि तदेव कर्तव्यम्, फलाविलम्बाय, यतोऽनुना जीवानां पुष्टिमर्यादायामेवाहीकारः । यथाहुः श्रीहरिधनधरणाः ‘साम्रातं तु पुष्टिमर्या-दायामेवाधुनिकानामज्जीकाराङ्गजनसिद्धिलिप्तसद्वानेन तावत्पर्यन्तं प्रोपितमर्वृकाया इव फलप्रतिवन्धभावनं सर्वदा कार्यमिति । अवाचार्यैरुक्तं ‘अवश्येवं सदा भाव्या सर्व-मन्यन्मनोऽभ्रमः’ इति वाच्यं पुष्टिमर्यादायाधुनिकस्य कीदृशं कर्तव्यमिति स्पष्टतया ज्ञाप-यति । सर्वत्रमाणातीतो वाक्यानसामग्रेभरः सर्वत्रश्चतत्त्वो भगवान् केनवित्साधनेन प्राप्यते इति तु नैव वज्रं शक्यम् । अत एव भगवत्यापकल्पेन किञ्चिलाधनं भगवदतिरिक्तं पुष्टिमार्गे वर्तते इत्यपि तु वज्रं नैव शक्यम् । साम्रातं वेदमार्गस्य प्राय उत्सश्वतात् सोपि भक्ति-मार्गस्य पुष्टिमार्गसाहाल्लेनावैव प्रसिद्यति । अतः पुष्टियितो भगवान् गर्यादास्थितसाध-नैव श्राव्यं शक्यते, अत एवोभयया पुष्टिमार्गस्य निःसाधनलं रुदं प्रतीयते । तथापीद-विचारणीयम् । श्रीहरित्यश्रीपुरुषोत्तमादिभिरस्त्रुतानवतारदशा प्रचलतीति प्रतिपादयते, सांप्रतं जीवानां पुष्टिमार्गीयाणामज्जीकारोपि पुष्टिमर्यादायामेव भवतीत्यति तैरेवोच्यते ।

तेन यदपि जीवैर्भगवत्प्रेरणं विना किमपि कर्तु स्वलेन नैव शक्यते, तथापि भगवत्स्येरण्या भगवद्वलेन यच्छम्यं भवति तद्वश्यं कर्तव्यम्, स्वनिर्वाहाय प्रोपित-भर्तुकावत् । यदपि एतत्फलरूपं भावनं भगवल्कर्तृकमेव तथापि एतदेव भगवच्छरण-भावनं कर्तव्यं न तु तृष्णी श्वेयम् । पुष्टिमार्गस्य भगवद्गुप्तलाङ्गवतो विरुद्धधर्माश्रयवत्त्वात् तस्यापि तथात्वादस्मिन् मार्गे भासमानो विरोधोपि विरोधाभास इवालंकाररूप एव । साधन-फलरूपो भगवानेव । तथाहुः श्रीमत्यभुचरणा निवन्धे ‘भक्तिमार्गे तु भगवान् स्वत एव यदा भक्तेषु सर्वं सम्पादयति स्वीयत्वेन, तदा भक्तः स्वाङ्गीकारं सर्वात्मना ज्ञात्वा स्तुत्य-दिषु स्वाधिकारं जानाति ततः स्तौति । अथवा सर्वात्मना स्वांगीकारज्ञानेनान्तरानन्दे पूर्णे घहिरपि सर्वेन्द्रियेषु प्राकट्यसमये वाचि स निर्गच्छन् स्तुतिरूपो भवती’ति । यावन्ति साधनाति तानि न भगवत्प्रापकाणि, तेषां स्वरूपयोग्यतासम्पादकलात् । विशेषस्तु स्थलसकोचाद् गुरुर्जनुवादे प्रतिपादयिष्यत इति ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मार्गशीर्षकृष्णनवमी,
श्रीमद्भुचरणप्राकब्रोत्सव }

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

सेवाफलम् ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
 अलौकिकस्य दाने हि धायः सिद्धेन्मनोरथः ॥ १ ॥
 कर्लं चा शधिकारो धा न कालोव्र नियामकः ।
 उद्गेगः प्रतिवन्धो धा भोगो चा स्यात् वाधकम् ॥ २ ॥
 अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।
 यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥
 वाधकानां परिलागो भोगेष्येकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥
 सविज्ञोल्पयो धातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।
 द्वितीये सर्वथा चिन्ता लाज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥
 न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये वाधकं गृहम् ।
 अवद्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥
 तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।
 गुणक्षेभेषि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥
 कुमुष्ठिरव्र वा काचिदुत्पयेत् स वै अमः ॥ ८ ॥
 इति श्रीमद्भुभाचार्यचरणप्रकटितं सेवाफलं समाप्तम् ॥

॥ श्रीनाथजी ॥

सेवाफलयिवरणम् ।

सेवायां फलवयम् । अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपेयोगिदेहो वैकुण्ठादिपु । सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्गेग प्रतिबन्धो भोगो वा । नयाणा साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्वाज्य एव । अलौकिकस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । प्रतिबन्धेषि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र आद्यो बुद्धा त्वाज्यः । भगवत्कृतप्रतिबन्धः तदा भगवान् फल न दास्यतीति मन्त्रव्याप् । तदा अन्यसेवापि व्यर्था । तदा आसुरोय जीव इति निर्धार । तदा ह्यानमार्गेण स्थातव्य शोकाभावायेति विवेकः । ननु साधारणो भोगं कथं त्वक्तव्य इत्याकाश्यामाह ‘सविम्नोल्पो धातक. स्या’दिति । सविम्नत्वादल्पत्वाद् भोगस्त्वाज्यः । ‘एतौ सदा’ प्रतिबन्धकौ । द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । हर्तनस्थित्यमावे चिन्ताभावार्थमाह ‘द्वितीय’ इति । आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्व नात्ति, तदा सेवा नाधिदेविकीत्युक्त भवति । भोगभावसादैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः ॥

इति श्रीमद्भुभाचार्यचरणप्रकटितं सेवाफलयिवरणम् ।

श्रीगृणाय नमः ।
 श्रीगोपीजनवद्वभाय नमः ।
 श्रीमदाचार्यचरणकमलेन्द्रो नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीकल्याणरायविरचितसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

—४०८—

श्रीमदाचार्यमार्गं सेव्यमानोस्मदीधरः ।
 निवारयतु नेत्रापान् सुखसन्दोहसिद्धये ॥ १ ॥

श्रीमद्वद्वभाचार्यमार्गंकप्रकारेण सेव्यमानो भगवानितोषिकं किञ्चित् फलं दास्ति मुक्तिमेव वेति सदिग्भयेतसां समाधानार्थं श्रीमद्वद्वभाचार्यः सेवासिद्धौ फलं निष्ठपयन्ति यादद्वी सेवनेति ।

यादद्वी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

भक्तिमार्गं सेवा मया यादद्वी प्रकर्षेणोक्तं 'चेत्सत्त्ववर्णं सेवे'ति तत्सिद्धौ सलां यत् फलं भवति तदुच्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य गूढार्थत्वाद्विवरणमपि श्रीमदाचार्याः कृतवन्तः ।

सेव्यमानो भगवान् प्रसादात्मारोपोत्तममप्यमसाधारणप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति त्रैविद्याद्विवरणे सेवापां फलत्रयमित्युक्तम् ।

तत्रोत्तमं फलमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । भगवता सह गानादौ सामर्थ्यं, मुख्यानामिति । मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह सुनक्तीति सयुक्तु, सयुजो भावः सायुज्यं सहभावः, गोपनामिति । साधारणं फलमाहुः सेवोपयोगी देहो वैकुण्ठादिविति । आदिपदौद्बूलोके उद्घवादीनामिति ।

सेवासिद्धौ सर्वां यदि भगवानलौकिकं देहादिकं सम्पादयति तदा फलविषयको मनोरथोन्योपि सिद्धतीत्याहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य योग्यस्य शरीरादेदीने सति अविकारसम्पत्तौ सत्यां पूर्वोक्तं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । हीति सुकृद्धायर्थः । एतत् फलं साधनानां साधनासाध्यत्वात् । चोपर्थः ।

१ भगवानिति पाठः । २ सेवाफलविद्यमिति पाठः । ३ भूलोकेषु गवादीनामिति पाठः ।

चाल्प इतिपाठे साधारणहीनमध्यमयोः कथश्चित्सिद्धावपि भगवद्वानं विनोत्तमं फलं न
सिद्धतीत्यर्थः ॥ १ ॥

कालकर्मवशादिदं कदाचिद्भवेदित्याशंक्याहुः फलं वेति ।

फलं वा ह्यविकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

भजनानन्दलक्षणफले तदधिकारयोः कालो नियामको दाता प्रतिबन्धको वा न
भवतीत्यर्थः ।

सेवासिद्धौ व्यवस्थया फलमुक्त्वा सेवासाधनदशायां वाधकान्याहुः उद्देग इति ।

उद्देगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु वाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेभ्यादिरुद्देगः । सेवासमये लौकिकवैदिककार्या-
न्तरासक्तिः अन्यकृतान्तरायादिश्च प्रतिबन्धः । भोगो विषयाणाम् ।

एते त्रयः प्रत्येकं वापकाः । तेऽतैरपां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो
द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । लौकिको लोकसिद्धः । यथा लोकाः स्वार्थ-
मुद्यायचान् पदार्थानानीय भोगं कुर्वन्ति स लौकिको बुद्ध्या त्याज्यः । एतेन
श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धो भोगो व्यावर्तितः । अलौकिको भगवद्वतः अन्धरीपादेरिव ।
स तु साधारणमध्यमोत्तमफलेषु प्रथमफले प्रविशति, यथा सेवोपयोगिदेहं दत्त्वा सेवां
कारयित्वा प्रसादलेन दत्तानां भोगं कारयति भगवान् स अलौकिकभोगो न
त्याज्यः । प्रतिबन्धोपि छिविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र साधारणः
पूर्वमुक्तः । स बुद्ध्या त्याज्यः । यस्य यत्साधनस्य च प्रतीकारो न सम्भवति स भगवत्कृतः ।
स यदा भवति तदा भगवान् फलं न दास्यतीति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं सत्तम् ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः । अस्य शोकस्य विवरणं भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक
इत्यन्तम् । तदान्यसेवापि व्यर्थंति । महादेवनारादादीनां भक्तिदातृत्यश्ववणान्महादेवा-
दिसेवया सेवातत्कलसिद्धिर्विष्यतीत्याशया कृता महादेवादिसेवापि व्यर्था, नेत्रस्फलसा-
पिकेत्यर्थः । तदेति । तदा आसुरः आसुरावेशवान् आसुरमाववान् वायं जीव इति
निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । जीवसासुरले सेवायां प्रवृत्त्यतुपपत्तेः । तदा कथं ममैवं भवतीति
शोकाभावाय भगवानीश्वरः स्वेच्छया सर्वे ददाति मम प्रायेण मुक्तिमेव दास्यतीति ज्ञात्वा
ज्ञानमार्गेण श्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्वता स्वेयमित्यर्थः । यथा तत्त्वनिर्धारो भवति
सधायं विवेको वा साधने इत्यर्थः । अत्रायं भावः । दुःसंगगद् याहिर्गुरुस्ये भक्तापराप्ते वा
भगवान् प्रतिबन्धं करोति तदा अन्यसेवया स्तो वा मुख्यं फलं न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीकल्याणरायविरचितविषुतिसंग्रहम् ।

न तु साधारणो लौकिको भोगः किमर्थं लाज्यः, भोगेनैव सेवा कर्तव्येत्याशंक्याहु
सविप्रोल्पो घातक इति ।

सविप्रोल्पो घातकः स्याद् वलादेतौ सदा मतौ ।
द्वितीये सर्वथा चिन्ता लाज्या संसारनिश्चयात् ॥ ४ ॥
वाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथा परम् ।
निःप्रत्यूहं भान् भोगः प्रथमे विशेषे सदा ॥ ५ ॥

सविप्रत्यात् सर्वथा न सिद्धति । जायमानोपलम्बुद्धजनको भवति, भावघातकोपि
भवति, अतस्याज्यः । न तु साधारणतया स्थिरेन भोगप्रतिवन्धकयोर्वाधकत्वमित्यत
आहुः सावधानेषि भोगप्रतिवन्धौ वस्तुसामर्थ्यादेव प्रतिवन्धकौ सम्मताविलर्थः ।
वाधकानां परित्यागो योजनायः । वाधकानां परित्यागः कर्तव्यः । भोगेष्येकं
परमुत्कृष्टमेकं भोगं विद्याय तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । यतो निःप्रत्यूहं यथा सात्या
भान् भोगः प्रथमे प्रविशति । पूर्वं व्याख्यातमेतत् । ज्ञानशिष्यतीति । ज्ञानमार्गेण
स्थिरावपि प्रतिवन्धे या चिन्ता तंदभावार्थमित्यर्थः । अश्रावं गापः । पूर्वं ज्ञानमार्गेण स्वात-
व्यमित्युक्तम् । अयुता श्रीकृष्णप्रसादाभावान्मुक्तिरपि न भवतीति स्वस संसारनिश्चयात्
फलार्थं चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । न तु पूर्वकृतसेवायाः सत्त्वात् फलं कथं न भवेदित्याशं-
क्याहुः आद्येति । आदेन भगवता भगवत्कृतप्रतिवन्धेन फलभावे कायवाक्यानोभिस्तत्पत्तया कृतत्वेषि
मत्कापराधादिना भगवान्शेत्यां न मन्येत तदा सा सेवा नाधिदैविकी भवति, भगवद्गामिनी
न भवति । आधिदैविक्या एवैतत्पलसाधकत्वात् । भोगेति । यह परित्यागः
यद्यासक्तिपरित्याग इत्यर्थः । द्वितीये भगवत्कृतः प्रतिवन्धस्तस्मिन्
सति फलं कथं सादिति चिन्ता संसारनिश्चयात् सर्वथा लाज्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

न तु प्रतिवन्धसाधारणभोगयोः सत्त्वेषि साधनकरणे फलं सादित्याशंक्याहुः न
त्वाच्ये इति ।

न त्वाच्ये दातृता नास्ति तृतीये वाधकं यहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

आद्ये भगवत्कृतप्रतिवन्धे भगवतो दातृता नाति । तृतीये साधारणभोगे
यद्यासक्तिर्थाधिकेत्यर्थः । अवश्येयमिति । इयं रीतिवश्या, कर्तुमशक्याति फलार्थं सदा
कर्तव्यत्वेन भाव्या । अन्यत् सर्वसाधनं मनोभ्रमः स्वात्मप्राप्निरित्यर्थः ॥ ६ ॥

न तु भगवदीयानां सत एवैतत्पलं भविष्यति किमर्थं पूर्वोक्तं कार्यमित्याशंक्याहुः
तदीयैरिति ।

१ दुष्टमितिपाठः । ३ तत्रावार्थमितिपाठः ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तसाधनं कार्यम् । मर्यादायामंगीकारात् । ननु भक्तिमार्गप्रवेश-
मार्गेण क्वचित् फलं दृश्यत इत्यत आहुः पुष्टाविति । पुष्टवंगीकोरे तु भगवान् विलम्बं
नैव कुर्यात्, तेन शीघ्रं फलसिद्धिरित्यर्थः ।

रजस्तमोग्यां मनसः क्षोभेपि एतदेव साधनं कर्तव्यत्वेन द्रष्टव्यमित्याहुः गुण-
क्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

मम निश्चय एतावानेवेत्याहुः मे मतिरिति ॥ ७ ॥

ननु साधनानां वह्नां सत्त्वात् किमिति एतदेव साधनमित्यत आहुः कुसृष्टिरित्येति ।

कुसृष्टिरित्र वा काचिद्दुत्पथेत स वै ग्रमः ॥ ७॥ ॥

अशास्मिन्कले कुसृष्टिः कुत्सितानां साधनानां या सृष्टिः कल्पना उत्सन्ना सात्
सा ग्रम एव इत्यर्थः ॥ ७॥ ॥

सेवाफलोक्तिविवृतेः साचार्याणां वेधामति ।

कृता कल्पणरायेण विद्युतिः स्वसुखाय च ॥ १ ॥

इतिश्रीचक्षुभवरणैकतानश्रीकल्पाणरायविरचिता सेवाफलोक्ति-
विवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविवृतिटिपणीसमेतम् ।

खमारांकततुवित्तजायाः सेवाया मानसीसेवाफलमिति सिद्धान्तमुक्तावत्या श्रीमदा-
चार्यचरणोक्तेनिवन्धे तु भक्तिः सतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यत इत्युक्तेः सन्दिहानान्
सानुपदिशन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यत्प्रकारिका सेवना सेवा प्रोक्ता खग्रन्धेषु पुष्टिपुष्टिमर्यादामर्या-
दाभेदर्मेया विविच्योक्ता तत्सिद्धौ तंसां खफलजननसरूपयोग्यताया सत्यां तप्तकारकं
फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तत्र प्रथम भगवदर्थं निरुपधिसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्वैव सदेहविनियोगे प्रेमिण
जाते यन्मुख्यं फलं भवति तदाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाचाः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य सरूपानन्दस्य, दाने वितरणे, हि निश्चिते सति, तथा च
भगवतश्चिकीर्षिते सतीत्याशयः । आद्यः सरूपानन्दानुभवात् प्रथमगुत्तमो भनोरथः
‘यच्च दुर्योगशोदाया नन्दादीतां च गोकुले गोपिकानां तु’ इत्यादिना निरूपितसरूपो
लिप्साविशेषः सिध्येत् सद्विषयकः सादित्यर्थः । इत्थव्य ब्रेमोत्पत्या सिध्येत् तद्विषयकः
सादित्यर्थः । चेति भनोरथश्च सात् सिद्धश्च सादित्याशयः । इत्थव्य ब्रेमोत्पत्यनन्तरं
भगवतः सरूपानन्ददित्यायां फलरूपसञ्चिपयसहितस्य भनोरथसोत्पत्तिः । दित्याया
अभावे तु तदनुसत्तौ पूर्वोक्तब्रेमान्तसेवायाः पुरुषोत्तमसायुज्यं फलं भवतीति ध्येयम् ।
वक्ष्यन्ति चेमर्यं न त्वाच्ये दातृता नास्तीत्यनेन ॥ १ ॥

एवं पुष्टिपुष्टिजनस्य फलमुक्त्वा पुष्टिमर्यादामर्यादाभजनयोः फलमाहुः ।

फलं वा श्यधिकारो वा न कालोन्न नियामकः ।

फलं पुष्टिपुरुषोत्तमसायुज्यं पुष्टिमर्यादामजनफलमितर्थः । वेलनादरे । अधिकारो

रमाप्रार्थितवैकुण्ठक्षीरोदशेतदीपेषु भगवत्सेवायोग्यदेहप्राप्तिः । मर्यादाभजनफलमित्यर्थः ।
नेति । अत्र फलत्रये कालो न प्रतिवन्धक इत्यर्थः ।

विवृतौ सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवौपयिकदेहो
वैकुण्ठादिद्वित्यनेन नियामक इत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । अलौकिकसामर्थ्य-
मलौकिकभजनानन्दातुभवे खरूपयोग्यतेत्यर्थः ।

मूले सेवायां प्रतिवन्धकान्यपराण्याहुः ।

उद्गेगः प्रतिवन्धो वा भोगो वा स्यात् वाधकम् ॥ २ ॥

उद्गेगः श्रवणे कीर्तने भगवद्दर्शनसेवायां च जराव्याधिजनितापाटवेन स्तो-
प्रवर्तभानानाभिन्द्रियाणां प्रसद्य प्रवर्तनादिक्षेप इत्यर्थः । प्रतिवन्धो वेदनिन्दा म्लेच्छव-
लिष्ठवहिर्मुखजनितोपद्रवथ, साधारणो भगवत्कृतो वाहिर्मुखरूपथेति द्विविधो-
पीत्यर्थः । भोगो रूपरसगन्धशब्दस्पर्शानां लौकिकविपयाणामत्यासत्त्या सेवनमित्यर्थः ।
त्विति । एतत्रयं तु प्रतिवन्धकं भवेदेव । कालस्तु न सादित्यर्थः ।

विवृतौ सेवायां प्रतिवन्धकत्रयं उद्गेगः प्रतिवन्धो वा भोगो वेसनेन
वाधकमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः ॥ २ ॥

मूले प्रतीकारभाषुः वाधकानामिति ।

वाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथा परम् ।

निष्पत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विश्वाते सदा ॥ ३ ॥

वाधकानामुद्देगसाधारणप्रतिवन्धलौकिकभोगसाधनानां परित्यागः कर्तव्य-
इत्यर्थः । तत्र उद्गेगसाधनं प्रसद्यन्द्रिययोजनम् । वेदनिन्दायाः म्लेच्छकृतोपद्रवस्य
वलिष्ठवहिर्मुखस्तुतोपद्रवस्य च जननात् साधारणप्रतिवन्धसाधनं स्त्रिमिन् भक्तत्वस्फूर्ति-
नियंधनो हृठगर्वविद्येपः । लौकिकभोगसाधनं रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । तथा च
तत्साधनत्रयं स्वजेदित्यर्थः । लौकिकालौकिकसाधनयोर्लौकिकभोगसाधनस्य त्यागः
कर्तव्यो न त्वलौकिकभोगसाधनस्येत्याहुः भोग इति । भोगे यत्साधनद्वयं तत्रैकं
तथा तादृशं लौकिकभोगरूपं प्रतिवन्धजननात् त्यक्तव्यमित्यर्थः । परं द्वितीयं साधनं पूर्वोक्तप्रे-
मान्तसेवारूपं निष्पत्यूहं निर्गतः प्रत्यूहः प्रतिरूपो भोगो यस्मात्तथा । एव त्यागहेतोः
प्रतिवन्धसाजननात् त्यक्तव्यमित्यर्थः । ननु भोगः प्रतिवन्ध इत्युक्तम् । तथा च तज्जननात्
कथं न त्यक्तव्यमत आहुः मदानिति । पूर्वोक्तप्रेमान्तसेवालक्षणं साधनं कारयित्वा
मगवता दत्तो दुःप्रविशेषपुरापिशेषानुभवलक्षणो ‘यज्ञ दुःप्र’ मित्यादिना निरूपितस्य मनो-
रथस्य निपयतामापद्मी भोगो महान् स्वेष्टम् एवेत्यर्थः । कथमिष्टतमत्यमत आहुः प्रथम-

इति । प्रथमे उत्तमफले विद्याते प्रविष्टो भवति । तथा च फलरूपः । अत एव न प्रतिबन्धरूप इति । तत्साधनं न स्वकृत्यमिति भावः । रसिकानुभवाद्वेद्यं मान्तरं तु महाकलं मिति श्रीमदा-चार्यचरणोक्तिव्रानुसन्धेषेति दिक् । भोगेपीतप्रियवदात् प्रतिबन्धेष्येकोव लक्ष्यम् । द्वितीयस तु भेगवल्कुतत्वेन तत्यागस शशविपाणायमानलादिति धेयम् ।

विवृतौ त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो द्रिविधः । साधा-रणो भगवत्कृतश्च । तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविद्यातीत्यनेन विद्यात इत्यत्प्रत्यो व्याख्यातः । त्रयाणां साधनेति साधनपरित्यागान्मूलोच्छेदो भवेदतः पुनरुद्धमो न स्यादित्याशयः । तथा च यत्रैतत्त्रित्यस त्याग उच्यते तत्र साधनसहितस त्यागो ज्ञेय इत्यग्राहायः । त्याज्य एवेति । लौकिक-भोगस्तु असन्दिग्धं त्याज्य एव, परन्तु अलौकिको न त्याज्य इत्याशयः । तत्राद्य इति । साधनसहितस्याज्यः । तथा च साधारणप्रतिबन्धसाधनस गर्वविशेषस बुद्ध्या त्यागात् साधनसाधापि तत्स त्याग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मूले भगवत्कृतप्रतिबन्धे यत् कर्तव्यं तदाहुः ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्वितीन् हि ।

हि निश्चयेन सर्वथा सर्वप्रकारैर्भगवतः सर्वतमर्थसापि चेद्विकर्तव्यं फलानां न चिकीर्पितं चेदित्यर्थः । ननु भगवदीयकुलोत्त्वात् प्रियादिविक्षया वाच्ये कृतमगवत्सेवा-कस्यानवरतमसन्धाक्षाम्यासादाविर्भृत्यादिर्मुख्यसापि श्रीवान् स्वधमो विगुणः प्रथमर्त्यस-बुधिता^१दितिवचनात् सेवामेय निर्वन्धेन हठेन कुर्वतः किं सादताहुः गतिर्न हीति । प्रतिबन्धस जायरूक्तलाघावत्कलाभाव इत्यर्थः ।

विवृतौ भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धसदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्त्रव्यम्, तदान्यसेवापि व्यर्थेनेन 'नहीं'सन्तो ग्रन्थो व्याख्यातः । तथाचोक्तं निवन्धे 'सर्वथा चेद्विकृपा न भविष्यति यस्त हि । तस्य सर्वमत्राक्यं स्यान्मार्गेस्मिन्नुत-रामपी^२ति मूलमुक्त्वा स्वयमेव व्याचचक्षिरे 'परमत्र न सर्वेषां मुख्यफलाधिकारः, किन्तु येषु भगवत्कृपा । कृषपरिज्ञानं च मार्गरूप्या निर्धीयत' इत्येनेन । इत्थञ्चैतन्नार्गाण्यचिरेव भगवत्कृतप्रतिबन्धः । इदमेव वाहिर्मुख्यमितिविगावनीयम् । 'शुद्धिप्रेरकवृत्त्यस पादपद्मं प्रसीदत्वा'ति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेरिपि षेष साधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपती^३तिशुतेश भगवानेवासच्छाक्ष-प्रवर्तनेनासुरावेदां सम्भाव वाहिर्मुख्यरूपं प्रतिबन्धं करोतीत्यन्वयतरं निरन्तरमनुसन्धेयम् ।

^१ भगवदीयवेनेति पाठः । ^२ परिज्ञापापिति पाठः ।

तदान्येति । यदा वाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदा कृता तु व्यर्थं । किन्त्वन्या वाल्पे कृता सापि
व्यर्था निःफलेत्यर्थः ।

मूले अतः पर तेन किं विधेयमत आहुः ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

यथा यत्प्रकारको वा विकल्पेन तत्त्वनिर्धारस्तज्जीवनिष्ठसासुरत्वस्य निश्चयः । तथा च आवेशासुरत्वनैसर्गिकासुरत्वयोर्याद्वासुरत्वप्रकारको निश्चयस्तस्मिन् सति विवेको
ज्ञानं साधनं शोकानुत्पत्तौ कारणं भतं सर्वश्रमाणसमतमित्यर्थः । वेति विकल्पवाचकमव्यर्थं
देहलीदीपन्यायेनोभयव्याख्यानेति । तथा च तत्त्वनिर्धारोपि वैकटिपकः, साधनमपि वैकल्पिक-
मेव । इत्थञ्चावेशासुरत्वप्रकारको यदि निश्चयः तदा संस्मृतिरेवेतिभावः । वक्ष्यन्ति चेममर्थं
द्वितीये सर्वव्येत्यनेन ।

विवृतौ तदा आसुरोर्थं जीव इतिनिर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्थातव्यं
शोकाभावायेतिविवेक इत्यनेन मतमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । तदेति । यदा
वाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदैवेत्यर्थः । विवेकः साधनमिति व्याचक्षते । तदा ज्ञानेनेति । यद्यावे-
शासुरत्वनिर्धारस्तदा ज्ञानमार्गेण ज्ञानजनकोपयेन स्थातव्यं वर्तितव्यम् । शोका-
भावाय शोकानुत्पत्त्या इति । अस्मिन्द्वये विवेकः साधनं भवतीत्यर्थः । तथा च सल्य-
लोकस्थितिरक्षरानन्दो वा नाश फलमिति भावः । यद्यव्येवंविपदुर्भगः स्वमार्गवहिर्मुखो-
न्धंतमः प्रैविशतां, का थतिः? तथापि स्वमार्गीयमगवद्वक्त्रेतोजन्तुरयमिति तदुद्घवद्यार्दि-
द्दयाः थीमदाचार्यचरणास्ताद्येष्युपदिशन्तीति ष्येवम् ॥ ४ ॥

मूले लौकिकभोगस्य साधारणप्रतिवन्धस्य च त्वागे प्रयोजकं रूपमाहुः ।

सविभ्रोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मतौ ।

सविभ्र आधिव्याधिलक्षणप्रैत्यूहसहितः । अर्लप आशुतरविनाशीत्यर्थः ।
साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः । साधारणप्रतिवन्धस्य तदाहुः घातेति ।
घातकः घातजनकः । घलात् सामर्थ्यात् । स्वात् भवेत् । तथा च साधारण-
प्रतिवन्धो घलवद्घातकः सादित्यर्थः । तथा हि वेदनिन्दात्वस्य घलात् हीनेषु
जन्मस्त्रयं घातं करोति । म्लेच्छवहिर्मुखकृतोपद्वादस्य सर्वस्वहार्नि शरीरघातं
च पलादेव कुरुते । अतो हेतोः साधारणप्रतिवन्धोत्पत्त्वात् सविभ्रत्वाच भोगः सदा
निरन्तरमेतौ प्रतिवन्धकौ मतौ साधनसहितौ त्यज्यत्वेन सम्मतापि भावः ।

**प्रिवृतौ साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविभ्र-
मोल्पो घातकः स्यादिति । सविभ्रत्वाद्वलपत्त्वाद्वोगस्याज्यः । एतौ**

१ 'भास्ये' इत्यपि पाठः । २ प्रवेशं पादशीतिपाठः । ३ विभ्रेति पाठः ।

सदा प्रतिवन्धकावित्यनेन मतावित्यन्तगन्यो व्याख्यातः । साधारणं इति । साधारणो वेदनिन्दादिः साधारणप्रतिवन्धः भोगो लौकिकरूपसादिसेवनं कर्थुलो हेतोरित्यर्थः । सविष्मत्वादिति । द्वाम्यामायां हेतुम्यां भोगस्याज्यः । गिष्ठद् घातकलरूपादेतोः साधारणः प्रतिवन्धस्याज्य इत्याशयः । ननु सविष्मत्वमत्यत्वं च भोगापकर्पजनकम्, न तु सेवायाः । तथा साधारणप्रतिवन्धनिष्ठं घातकत्वं चतुर्वर्गसापकारजनकम्, न तु विशिष्ट्ये सेवायाएति किमनयोः त्यागप्रयोजकं रूपभित्याशंकायामाहुः एताविति । प्रतिवन्धकलमेव त्यागप्रयोजकम् । सविष्मत्वादिकथनं तु भोगसाधारणप्रतिवन्धस्यदोपोदाटनार्थम् । तथा च सेवाप्रतिवन्धकत्वात् त्याज्यावेष । निसर्गदुष्टत्वादपि त्याज्यावित्यायोनुसन्धेयः ।

आवेशासुरस्य विवेकसाधनमिति प्रागुक्तमिदानीं नैसर्गिकासुरस का गतिरित्याकांक्षायामाहुः ।

द्वितीये सर्वधा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

असोत्सत्काल एव भगवताऽसुरत्वसम्पादनान्तर्गतिर्गिकासुरः । तथा च भगवान् तस्मिन् तदानीमेव स्वमार्गात् सर्वप्रामाणिकमार्गेभ्यश्च वाहिर्मुख्यलक्षणप्रतिवर्थं कृतवान् । इत्थर्थ वेदनिन्दादिसाधारणप्रतिवन्धाद् द्वितीये भगवत्कृते एवंविधप्रतिवन्धे निर्धारिते सतीत्यर्थः । चिन्ता जन्ममरणदुःखनिवृत्तिर्गम्भीरं केवल प्रकारेण सादिति विचारः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रमाणीयुक्तिनिश्चेति यावत् । सा त्याज्या न वर्तत्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयात् । संस्तोषवश्यंभावस्य निश्चितत्वादित्यर्थः । तथा च 'देवी सम्पदिनोक्ताय' 'निवन्धायासुरी मता' इत्यादिप्रामाणैस्त्यस्यादपरिहार्यर्थं न त्वं शोचितुमहेसी'त्यादिप्रामाणिकयुक्तिमिश्राधेः समाधिः सम्पादनीय इति भावः ।

विष्वतौ ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाह द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिवन्ध इत्यनेन निश्चयादित्यन्तगन्यो व्याख्यातः । ज्ञानेति । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा' इति भगवद्वचनात् सहजासुराणां ज्ञानमार्गेण स्थितिर्गम्भीरं भवतीत्याशयः ॥ ५ ॥

मूले 'बलौकिकस दाने ही'सनेन भगवतः सरूपानन्ददित्यायां मनोरथः सफले भवेदित्युक्तम् । यदि स न सिद्धेत् तदा का गतिरित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दावृत्ता नास्ति तृतीये वाधकं गृहम् ।

नाद्ये हित्यत्यन्वयः । तथा चायामावे त्वित्यर्थः । इत्थर्थ तत्कलमनोरथामावे तु भगवतो भजनानन्ददित्या नास्तीति भावः ।

१ विशेषत इति पाठ । २ स्वमायदुष्टत्वादिति पाठ ।

विवृतौ आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्तीति तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यनेन नास्तीत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । न त्वाद्य इति मूलमाद्यफलाभाव इत्यनेन व्याख्याय दातृता नास्तीति मूर्लं व्याचक्षते भगवतो दातृत्वं नास्तीति । फलितार्थमाहुः तदेति । यदा फलसहितस भनोरथस्याभावस्तदाधिदैविकीसेवाभजनानन्दो न भवेदिति । अयमर्थो न त्वाद्ये दातृता नास्तीति मूर्लेन कथितोस्तीत्यर्थः । इत्थञ्च प्रेमान्तसेवया पुरुषोत्तमसायुज्यं भवतीति भावः ।

मूर्ले वाधकानां परित्यागइत्यनेन तत्साधनत्यागपूर्वकस्तत्प्रतिवन्धकतत्याग उक्तः । तत्र लौकिकभोगसाधनीभूतरूपसरसग्रन्थसर्वशब्दानां त्यागे प्रतिवन्धकमाहुः तृतीये वाधकं गृहम् । भोगस्य तृतीयप्रतिवन्धकत्वात् तत्साधनमपि तृतीयं साधनं तत्परित्यागोपि तृतीयः परित्यागः । तथा च तस्मिन् गृहं प्रतिवन्धकमित्यर्थः । इत्थञ्च रूपादित्यागो गृहत्यागाधीन इति भावः ।

विवृतौ भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इत्यनेन गृह-मित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । भोगेति । भोगाभावः संसाधनभोगपरित्याग इत्यर्थः ।

मूर्ले पुण्यपूर्णिष्ठिर्मार्यादामर्यादाभजनानां फलं प्रतिवन्धकं तत्प्रतीकारं चोत्त्वा व्याख्याय चेदानीं सेवैमुषप्रिदशन्ति ।

अवद्ययेयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अवद्यया खस वश्या न । तथा च खृत्यसाध्या भगवदनुग्रहैकसम्पादेति यावत् । इयं श्रीमदाचार्याणां हृदि अनवरतमुत्थधामानत्वात् साक्षात्कृतखरूपा भावनारूपा मानसी सेवा, सदा निरन्तरं, भाव्या सम्पादनीयेत्यर्थः । तथा च खरूपानन्दसाधनी-भूतमाविशेषपरिच्छयर्थमनवरतं भावना कर्तव्येत्याशयः । इदमेव मनसः प्रधानं कार्यमित्याहुः सर्वमिति । मनसा यदन्तरत् किञ्चित् प्रमारूपमपि कार्यं जन्यते तत् सर्वमपि भजनानन्दार्थवसायित्वाद् अम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः किं सम्पादनीयमित्याकांक्षायामाहुः ।

तदीयेरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

मनसोत्तुचैरथक्षुरादिभिरिन्द्रियैस्तत्कार्यं मनःकार्यमेव सम्पादनीयम् । तथा च श्रीमदाचार्यमार्यपक्षपातादविरतं सेव्यस्तरूपेष्वाविर्मृतसंकल्पप्रतिभातस्य वा भगवतो दर्यनसेवादिना खसव्यापोरेण मनःकार्यरूपा भावनाव्या मानसी सेवा सम्पादनीयेति-भावः । इत्यय चक्षुरादिसर्वेन्द्रियैपि खसव्यापारो भगवति सम्पादनीयो, ‘भगवता सह संलाप’ इत्याद्युक्तप्रकारेणेति ध्येयम् । ननु कियचिरमेवंकृतिरतभाहुः पुष्टाविति ।

१ एवानिति पाठः । २ खसापत्तवाप्या नेति पाठः ।

पुष्टिर्भावः तस्मिन् सिद्धे सति स्वरूपानन्दः सत्त्वरमेव भवेत् तु विलम्बं कुर्यादित्यर्थः ।
तथा च भावोल्लिप्तिपर्यन्तमेवंकृतिरितिभावः ।

पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इतिन्यायात् कदाचित् कमपि प्रतिवन्धकमाशंक्य
तेवर्तीकारमाहुः ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणाः प्राकृतसत्त्वरजस्त्वमांसि, तत्कृतक्षोभो भागान्तररुचिः, लौकिकविपयलोभैत-
न्मार्गारुचय इत्यर्थः । एतदेवास्मदुक्तं 'मवश्येयं सदे' तिपदमेव द्रष्टव्यम् । तथा चैतत्पदोक्त-
साधनेनैव सर्वप्रतिवन्धनिवृतिरितिभावः । न तु सत्त्वं श्राकृतगुणेषु निरन्तरक्रियमाणायामपि
भावनायां भावो नोत्पत्त्यत इति चेत् ॥ सत्त्वम् । यावत्कालं मनस्याविर्भूय भगवानन्तःकर-
णसम्बद्धो न भवति तावदविद्याया विद्यमानत्वाद् गुणा अपि सन्ति । तथा चानिशमेवं-
कृतौ छपाळुर्भगवानाविर्भूयान्तःकरणसम्बद्धः सत् अविद्यमेव नाशयेत्, तदा सुतरां
गुणनाशः, ततो निरन्तराया भावोत्पत्तिरितिष्येयम् ॥ ७ ॥

सोक्तमभेदे निःसन्दिहनेनैव स्येयमिति स्वानुपदिशन्ति ।

कुसुमिष्ठ्र वा काचिद्दुत्पद्येत् स वै अमः ।

कुसुमिष्ठः दूषणभासः, अद्वास्मदुक्तौ, वेत्यनादो, वस्तुतस्तु नोत्पत्त्यत एवे-
लाशयः । काचिद्दुःसंगेन भगवदस्मरणनियन्धनक्षणिकासुरमावेन वा काचिद्दुत्पद्येत्
जायेत चेद्, वै निश्चयेन, स तु अम एव आन्तिरेत्यर्थः । तथाचोत्तरक्षणोत्पत्त्यमान-
विशेषदर्शननाशयत्वादकिञ्चित्क्रेतिभावः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीविष्णुलेखरात्मजश्रीघनश्यामतनयश्रीगोपेशगोपालामिविरचिता
सेवाफलविवृतिडिप्पणी सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीदेवकीनन्दनविरचितविवृतिटिप्पणीसमेतम् ।

करुणाचार्यचरणवरणं शरणं मम । यतये सुक्षेपे सेवाफलं कृष्णः प्रयच्छति ॥ १ ॥

ननु स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणसेवयाः फलान्तरकथनं कथमुपपद्यत इति चेत् । इत्थम् । यावज्जीवं तथा क्रियमाणसेवया देहावसाने जीवसा या गतिर्भवति साम्र फलपदेनोच्यते । तच्च फलमाधुनिकभजनानुसूतसर्वात्ममावप्राप्यविशिष्टभजनानन्दात्मकम् भवेति न तस्य सेवातिरिक्तत्वमायाति येन फलान्तरत्वमुच्येत । ‘यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवर’मिति भगवद्ब्रह्मनांदन्ते या मतिः सा गति’रिति न्यायाच्च सेवाफलं सेवैवेति नोक्तविरोधः शंकनीयः । तत् कीदृशं किमिति जिज्ञासायामाचार्याः किञ्चित् स्वमतसिद्धं तत् सार्थः सहमिः क्लोकैर्निरूप्य सुगमत्वाय स्वप्नेत्र विवृण्वन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेति । प्रोक्तेति । मयेत्यध्याहार्यम् । तेन स्वसिद्धान्ते यादृशी सेवना मया प्रोक्ता, तादृशी सेवना विवरणे वक्ष्यमाणफलप्रापिका भवति, न तु प्रमाणान्तरसिद्धा, भतान्तरसिद्धा वा तथा । अन्यथा तथ तत्र क्वचिदुक्ता प्रसिद्धा भवेत् । अथ तु साक्षादाचार्योक्तत्वादुभवसाक्षिकत्वाच्च न काचिदसंभावनेति ज्ञाप्यते । सापि यावज्जीवमविच्छेदेन कृता, सफलदानं तु क्रियत्वालं कृत्वा परित्यक्तापीत्याहुः तत्सिद्धामिति । सिद्धिरत्र यावज्जीवं निर्वाहः । तदुक्तमाचार्यचरणैः ‘सेवायां वा कथयायं वे’ति । फलमिति । एकवचनं वित्याभिप्राप्येत्याहुः सेवायां फलत्रयमिति । अत्रायं भावः । भक्तिमार्गं पुष्टिमर्यादाप्रवाहमेदेन जीवेषु भगवदंगीकारः प्रिविषः । तेनाधिकारिमेदेन सेवा विविधा, ततः फलमपि विविधं क्रमणोक्तम् । तप्रादौ पुष्टिसेवाफलमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । अत्रायमाशयः । श्रीमद्भजस्योक्तरीत्या सर्वात्मभावैकलभ्यभजनानन्दानुभवलक्षणं फलमलौकिकमुच्यते । तस्येतत्रभाणगोचरत्वमितरसाधनाप्राप्यत्वमलौकिकत्वम् । तदनुभवयोग्यतालक्षणोधिकारथं सामर्थ्यपदेनोक्तः । तस्यातिगोप्यत्वाय तथोक्तिः । द्वितीयफलं सायुज्यम् । तदत्र पुरुषोत्तमे वेदितव्यम्, न त्वक्षरे । अक्षरसायुज्यं तु केवलमर्यादायां ज्ञानादिनापि भवतीति ततः पुष्टेविवेषकथनावश्यकत्वात् । सायुज्यानन्तरमपि पुष्ट्या कदाचिदावयमलौकिकं फलमपि भगवान् प्रयच्छेदित्यपि ज्ञेयम् ।

अन्यथा पुष्टिसेवाफलं सायुज्यमादं न वदेयुः । भक्तौ तदासनाया अभावात् । ‘ये यथा मां प्रपघत्त’ इति भगवन्नियमाच । तेन पुष्टिर्पादायामादौ सायुज्यम्, मध्ये भजनानन्दानुभवः, अये पुनः पूर्वसायुज्यमित्युक्तं भवति । अतो मध्यमफलत्वम् । तृतीयं फलं वैकुण्ठादिदेहः । आदिपदेन भूमावपि तथा भावनायां ताद्युदेहप्राप्तिरुक्ता । तत्राप्युचनीचदेशमेदा वृहवचनेनोक्ताः । व्याप्तिवैकुण्ठस यायुज्यपेक्षया दुर्लभत्वेन साधारणफलत्वकथनसा-युक्तत्वादत्र रमाप्रार्थित एव स इत्यवगम्यते । तत्र कदाचिन्नायफलसंभावनेति साधारण-फलत्वम् । अत एव वैष्णवव्रतानामेकादश्यादीनां फलत्वेन सृष्टिपुराणेषु स एवोच्चते ।

ननु सायुज्यवैकुण्ठयोः प्रमाणसिद्धत्वेन तदर्थं जीवप्रयत्नः संभवति, आद्यफलस तु लोकवेदातीतत्वेन प्रमाणाध्यगोचरत्वात् स्वकृतिसाध्यत्वम्, यत् पुनः तत्साधनं तस्यापि तथात्वम्, अतः कथमाद्यमनोरथः सिद्धेदित्यत आहुः अलौकिकस्य दान इति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाच्यः सिद्धेन्मनोरथः ॥१॥ ॥

फलं चा व्याधिकारो चा न कालोत्र नियामकः ।

अलौकिकमादफलं तस्य दाने, वर्याद्बन्धवता कृते सति तन्मनोरथः सिद्धेत्, न स्वन्यधारीत्यर्थः । आच्य इति । सायुज्यवैकुण्ठमनोरथोपेक्षया स आच्य इत्यर्थः । अत्य इति पाठे यद्यपि लीलामध्यपातिभक्तानुभवैवेद्यफलसंबन्धमनोरथो जीवस साधनतः स्वरूपतथात्प एव । अप्यर्थे चकारः । तथा चाल्पोपि तथापि स्वतः प्रसुदानेन तत्सिद्धिः । सिद्धेदिति प्रार्थने लिङ् । आचार्यप्रार्थनया प्रसुः संपादयेदेवेति भावः । आद्यफलस स्वरूपैकसाध्यत्वे प्रसिद्धिमाह हिशब्दः । ननु भगवानपि ताद्यापिकारामावे मनोरथं कर्त्तव्यं पूर्येदित्यत आहुः न काल इति । जत्र पाठे इत्यपिकारे वा ॥ १॥ ॥ अग्रे प्रतिवन्धकवयोक्तिरिह साधनदशायमेव । तदुक्तं मूले चाघकानां परित्यागेति ।

उद्देशः प्रतिवन्धयो चा भोगो चा स्यात् वाधकम् ॥ २ ॥

वाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशाते सदा ॥ ३ ॥

तद्विवरणं त्रयाणां साधनपरित्याग इति । साधने सति स्वरूपतः स्वरूप-शक्यत्वात् । भोगेष्येकमित्यादि विशाते सदेवत्तनिवरणं भोगो द्विविध इत्यारम्भ प्रविशतीत्यन्तेन । तदनुसारेण मूलमेवं योजनीयम् । लजेदिति किल्यापद-मध्याहार्यम् । यथा प्रतिवन्धद्वये एकस्त्वाज्योपरो न, तथा भोगेष्यि एकं लौकिकं भोगं लजेदपरमलौकिकं न । यतो निःप्रत्यूहमनन्तररायभूतम् । तत्र हेतुः । महानिति । अलौ-किकभोगः स्वरूपतो लौकिकत्वादल्पोपि फलतो महान्, अलौकिकत्वात् । अतो न त्याज्य इति भावः । अलौकिकत्वे निमित्तमाहुः प्रथम इति । प्रथमे आषुनिकभजने सदा निरन्तरं प्रियते, भजननियोहकत्वेन तदेवतां प्राप्तोतीत्यर्थः । एतदेव विवरणे स्फुटाकृतम् ।

अलौकिकभोगस्तु फलानां सेवाफलांगम्भूतवस्तुनां मध्ये प्रथममङ्गं प्रतिवन्धा-
भावसत्र विशीर्ति न तत्यागः । तथा चोपपादितमेकादशस्कन्धे । ‘कायेन वाचे’ति
शोकविवरणे ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अकर्तव्यं भगवत् इति शोकविवरणं भगवत्कृतश्चेलारभ्य विवेक इत्य-
न्तेन । अयमर्थः । आसुरस्यापि दैवाद्गवदीयसंगे जाते सेवायां प्रवृत्तिर्मवति । तेन केन-
चित्प्रकारेणानिवार्यप्रतिवन्धे जाते स भगवत्कृत इति ज्ञातव्यम् । तेनाग्रे फलाभावश्च ।
तेनान्यकृतापि सेवा प्रतिवन्धात् पूर्वं कृता सापि व्यर्था । तसामुख्यनिर्धारश्च । तदा
तज्जनितशोकाभावाय ज्ञानमार्गेण सर्वं तत्वं बुद्ध्या स्थितिः विवेकः साधनम् । यद्यप्यासुर-
प्रसंगोत्र न वक्तव्यः, तथापि कथिदेवं भगवदीयेष्वपि दृश्येत चेत्तदा तथा भावनीयम्, न तु
स्वीयस्य भगवानेवं करोतीति प्रभौ दोषारोपः कर्तव्य इति ज्ञापयितुं तदुक्तिरिति ज्ञायते ॥ ४ ॥

सविद्मोल्पो घातकः स्याद् घलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता लाज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये वाधकं गृहम् ।

सविद्मोल्प इत्यस्य विवरणे सविद्मत्यादल्पत्वादिति । साधारणमोगः
सविद्मो विम्बसहितः । ताद्योप्पल्पः, स्वरूपतः फलतश्च । सोपि न लज्जये चेत्तदा
घातकः सेवाप्रतिवन्धकः सादृ । अतः सर्वथा लाज्यलाद्वलादायद्वादपि एतौ
साधारणभोगप्रतिवन्धकौ मतौ, लाज्याविति शेषः । तदुक्त विवरणे सदा प्रति-
चन्धकानिति । छितीयो भगवत्कृतः प्रतिवन्धः । तत्र ज्ञानमार्गेण
स्थानव्यमिति चिन्तानिवृत्तिसाधनं पूर्वमुक्तम् । तदसंभवे साधनान्तरमाहुः द्वितीये
सर्वथेति शोकार्थेन । तदाभासो ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावार्यमाहेति ।
तत्प्रतीकोये छितीय इति । विवरणमाद्यफलाभाव इत्यादि भवतीत्यन्तम् ।
आधफलं जीवस्य दैवतं, तदभावे भगवतो दातृता नास्ति, तदा आधि-
दैविकी फलसम्बन्धिनी सेवापि नेतर्यादुक्तं मवति । तत्सर्वं द्वितीयप्रतिवन्धे जाते
ज्ञात्वा सर्वधोक्तफलविपर्यणी चिन्ता लाज्या । तत्र साधारणो हेतुः । संसारनिश्चया-
दिति । ‘तानदं द्विपतः कूरान् ससारेषु नरापमान्’ इति गगवदुक्तमंसारभ्य निश्चया-
दन्पया न भवतीति सर्वथेत्युक्तम् । न त्वाद्य इनि । आद्ये पूर्वोक्तमाधारणप्रतिवन्धे
दातृता भगवतो नास्तीति न, किन्तु वर्तते, अतः तज्जिवृत्ये चिन्ता कर्तव्या, न तु
द्वितीय इव सर्वथा लाज्येति भावः । एषमायद्वितीययोर्वस्यामुक्त्वा तृतीयः साधारण-

मोगकृतः प्रतिवन्धसत्र कर्तव्यमाहुः । तृतीये वाघकं गृहमिति । अलौकिकभोगेन साधारणमोगपरित्याग आनुपंगिकः पूर्वमुक्तः । अन्यथा अलौकिकमोगो न सात् । उभयो रेकाधिकरणत्वाभावात् । यदि साधारणमोगं स्तुतुं न शक्यात् तदा सेवाप्रतिवन्धकत्वेन तन्मूलमूर्तं गृहं लजेदित्याशयेन तद्विवरणं भोगाभावस्तदेसादि ।

ननु त्यागतः प्रतिवन्धनिवृत्तिमात्रेण सेवाया असम्भवे तदधिकारिणां कथं तत्कल-प्राप्तिः । तदभावे च द्वितीयतुत्यता सात् । जीवस दैवत्वमपि व्यर्थं भवेत् । तस्माद्व लागोक्तितात्यर्थं किमिति न तु त्रियत इति चेत्, इदमाभाति । सेवाधिकारिणां गच्छे येषां गृहमनुकूलम्, तेषामन्यतः प्रतिवन्धः साधारणः, तेन तत्त्विवृत्तिः कर्तुं शक्या । ततः सेवया तत्कलप्राप्तिः । भोगश्च तेषामप्रतिवन्धहेतुरलौकिकत्वादिति पूर्वमुक्तम् । येषां पुनः गृहमेव प्रतिवन्धकम्, तेषां तत्परित्यागदेव लौकिकमोगनिवृत्तिः । त्यगोपि सञ्च्यासनिर्णयोक्तप्रकारोणं भक्तिमार्गायोज्येयः, न तु कर्मगार्गायोज्यान्मार्गायोज्या वा । एवं सति तत्कल-प्राप्तिर्ये तेषामपीतिमनने तु नोक्तविरोधः शंकनीयः ॥ ५॥ ॥

अग्निमध्योक्तद्वयस विवरणाभावादेवं योजना ।

अचद्येष्यं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव चिलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेषि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिरत्र वा काचिद्बुत्पदेत स वै अमः ॥ ७॥ ॥

इयमुक्तरीतिः । अचद्या सतो भावयितुमशक्यापि मदुक्तत्वात् सदा भाव्या । अवश्यं भाव्येति वा । यत्र यथा द्वयेत तत्र तथा भाव्येत्यर्थः । ततः किमित्यत आहुः सर्वमिति । उक्तरीतितेन्यत् सर्वं मनोभ्रम इति ज्ञायत इत्यर्थः । सर्वं कथमेव नांगीक्रियत इत्याशक्याहुः तदीयैरिति । ग्रमसंबन्धिभिरासुरस्तत् कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः । मक्तिमार्गायैस्यु मदुक्तिमावनायां विलम्बो न कर्तव्य इत्याहुः पुष्टौ नैवेति । कदाचिदासुरसापि सेवाप्रतिवन्धे जातेषि भगवद्गुणश्रवणादिना प्रेमलक्षणं पुलकादि द्वयेत तत्र किं भावनीयमित्यत आहुः गुणक्षोभेषीति । श्वोगोश्चुपुलकादि, स तु गुणवस्तुसभावादासुरसापि भवतीति गुणमाहात्म्यमेव । अत एतत्पूर्वोक्तमेव तत्त्वापि द्रष्टव्यं भावनीयमित्यर्थः । उक्तविश्वासार्थमाहुः मे मतिरिति । मतिः सम्मतिः । अग्रसरस्पमाहुः कुसृष्टिरिति ॥ ७॥ ॥

यथामति कृता सेवाफलोक्तिविवृतौ मया । टिप्पणी पर्वणीवेन्दुः प्रकाशयत् सर्वतः ॥ १ ॥
यदत्रात्मुचितं किञ्चिदलेषि मतिमान्यतः । क्षम्यतां तत्रहस्यार्थाः शिरौ धौर्तमिवेष्मितम् ॥ २ ॥

इति श्रीदेवकीनन्दनकृता सेवाफलोक्तिविवृतिटिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीहरिरायकृतसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

—४०—

श्रीकृष्णं कुलदैवतं तदनु च श्रीवलभाख्यान् निजान् ।

आचार्यानन्धं विठ्ठलेश्वरमहं नला प्रभुं सर्वथा ॥

श्रीगोविन्दमतीवभावविवशं तातं स्वमर्यादया ।

ख्यातं मत्फलजातहेतुमधुना किञ्चिद्दाम्यक्षमः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्याः स्वीयानां वहुलग्रन्थावलोकनप्रयासमसहमानाः संक्षेपेणैव स्वमार्गीयसेवाफलप्रतिवन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रथमं फलं निरूपयन्ति यादशी सेवनेति ।

यादशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादशी यादकृपकारिका स्वतःपुरुषार्थत्वेन कालापरिच्छेदेनावश्यकर्तव्यत्वेनाकरणे प्रत्यवायजनकत्वज्ञानेन क्रियमाणस्वसाधनभूततनुविज्ञयुतसेवाद्वययुतमानसेवना भावरूपा सदानन्दसेवा भया प्रकर्णेण मुख्यतया फलरूपतया चोक्ता निरूपिता सिद्धान्तमुक्तावत्यां ‘चेतस्तत्रवर्णं सेवे’ति । तस्याः सिद्धौ यावज्जीवनिर्वाहेण प्रपञ्चविस्तृतिसुतदासज्ज्या व्यसनरूपत्वसिद्धौ यत्फलं तदुत्पादं फलत्वेनाभिमतम्, तदुच्यते निरूप्यत इत्यर्थः । ननु सेवायाः सर्वत्र ग्रन्थेषु फलरूपत्वोक्तस्तत्फलोक्तिरुपप्रेत्याशक्याहुर्विवरणे सेवायां फलच्चयमिति । सेवायामेव क्रियमाणायामेतत्रयं भवतीति । तदुत्तरमपि सेवासत्त्वेन तन्मध्यपतितया न तस्याः स्वतःपुरुषार्थत्वहनिरित्यर्थः । अत एव सेवायामिलयत्र पष्टीमनाद्य सप्तमी विभक्तिरूपा । तत्रयमेवाहुः अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वैकृष्णादिच्चिति । तत्रालौकिकसामर्थ्यं हि भगवतः कोटिसूर्याभिरूपस्यात्यन्तिकफलदित्सायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रभोर्हद्यप्रवेशे तदनुभवसामर्थ्यम् । तत्र न शरीरान्तरे सम्भवतीति ताद्यसामर्थ्यवच्छीरप्राप्तिर्मृग्या । सा च प्रमुणैवापारकरूपेनैव सम्पादत इति प्रभुसंपदितालौकिकशरीरनिष्ठसरूपानुभवक्षमसामर्थ्यमेव प्रमाणाननुरोधिप्रभेयसाध्यं मुख्यं फलमितर्थः । अत एवोक्तं प्रभुमिः श्रीयमुनां प्रतिप्रार्थयद्विर्भासत्तु तव सन्निधीं ततु नवत्वंमिति । नवत्वं च तात्क्ष सामर्थ्यमेव । अत एव तनुवत्वमेवोक्तं न तु नवतनुत्वमिति । तथा च यथा ग्रजरक्षानां सर्वदा लीलासुखमनु-

भवतामन्ते ताद्वृ सामर्थ्यमेव सम्पादितं येन स्वदत्तस्वरूपानुभवो निष्प्रत्यूहं भवति नान्यावस्था । तथान्यत्रापि तदनुग्रहातः परमानुरागेण तथा फलदित्सायां पूर्वदेहं स्वविषयोगास्त्रिना शुद्धं विधाय तस्यैवालौकिकत्वे सम्पाद्य तत्र ताद्वृ सामर्थ्यं प्रकटयती-तलौकिकसामर्थ्यमेव मुख्यं फलमितिभावः ।

प्रमाणानुरोधिप्रभेयसाध्यं भव्यम् फलमाहुः सामुज्यमिति । सह युनक्तीति समुद्रं तस्य भावस्तत्त्वम् । भगवता सह सततस्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यत्वत् । तथा च लक्ष्मीवदन्तर्गृहणोक्तिकावदा भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण सुगपदखिलपुण्य-पापक्षयद्वारा पाद्मभौतिकदेहं निवर्त्यालौकिकं दत्वा सम्बिनेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य स्वलीलानुभवः प्रभुकारितो मध्यमं फलमिति भावः । मध्यमत्वं चासा विप्रयोगरसानुभवमपेक्ष्य तदुल्कर्पसा सहदयानुभवसाक्षिकलात् ।

उभयसाधारणमधिकाररूपं तृतीयं फलमाहुः सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठा-दिव्यतिः । सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषभावात् ग्राक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तुभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप सभीपे योगः, तद्रूपक्षया दिन-शरीरप्राप्तिस्तृतीयं फलमित्यर्थः । तस्य चान्तररमणानुकूलत्वात् फलत्वम्, एहि: साक्षात् सम्भव्याभावादधिकाररूपस्त्वमित्यर्थः । अत एव 'प्राणो वत्तम्येऽत्वं मुनीनां पक्ष्यादिश-रीरप्रास्या स्वाधिकारानुभारणे सेवा तद्रसानुभवयोग्यता चेति निरूपितम् ।

एवं फलव्ययं निरूप्य आद्यफलस्य दुर्लभत्वं निरूपयन्तः फलवैविध्ये हेतुं च समर्थयन्तो दानसाक्षात्यत्वं प्रथमफलस्य निरूपयन्ति अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वविरहानुभवक्षमसामर्थ्यस्य दाने भगवता साम्रहेण दुःखानु-भवरूपतया तदनिन्द्यायामपि तथा सम्पादने, चकारात् तदेहेन्द्रियादिपु सखरूपस्यापने सति आद्यः प्रथमफलविषयकः संस्काररूपसमर्पणसम्बवक्रियगाणो मनोरथस्ताप-हेत्यानन्दशास्पिल्पः सिद्ध्येदित्यर्थः । हीति सुक्लोमर्थः । यतो लीलास्थितेष्वपि केषाद्विदेव रासमण्डलमण्डनायमानानां तद्वनम् । अत एवान्तर्गृहगतानां प्रतिवन्ध्य इत्यतः केवरुपमुदानैकसाध्यत्वमिति भावः ॥ १ ॥

अतः परं सामुज्यसेवोपयोगिदेहस्मिल्पयोः फलतदधिकाररूपमध्यमावान्तरफलयोः पूर्वफलवदनियतत्वाभावात् कदाचित् कालसाध्यत्वं ज्ञानादीनामिवाशंक्येत तदभावार्थमाहुः फलं वा ह्यधिकारोचेति ।

फलं वा ह्यधिकारो चान कालोच नियामकः ।

फलं सामुज्यम् । अधिकारः सेवोपयोगिदेहस्तिः । अवैतदुभयोः फलयोः

कालो न नियामकः सत्यादिरूपः फलदः कठिरूपः प्रतिवन्धको वा इत्यर्थः । एतेन कालनियम्यत्वेनैतत्पलस्य निलत्वमपि सूचितम् । अत एव कपिलदेवैरपि 'नो निमिषे लेडि हेतिरि'ति निरूपितम् । अत्र वाशव्ददयमधिकारसापि फलरूपतया तत्समकक्षत्वं वैधनाय ।

एवं सोपपत्तिकं फलत्रयं विविच्य प्रतिवन्धकत्रयं विवेचयितुं निरूपयन्ति उद्देश इत्यादि ।

उद्देशः प्रतिवन्धो वा भोगो वा स्यात् वाधकम् ॥ २ ॥

मूले वाधुकमिलेकवचनेन मिलितानामेव वाधकतेत्याशंक्याहुः विवरणे सेवायां प्रतिवन्धकत्रयमिति । उद्देशो नाम मनसः सेवायां क्रियमाणायामुख्याद्ये वेगः सर्वथा तत्रास्थिरता वाहिरुद्यमिति यावत् । स च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्बादकतया प्रतिवन्धकः । तस्मिन् सति क्रियमाणसेवायाः केवलकायिकीत्वान्मानसीत्वाभावेन प्रतिवन्धेनानाधिदैविकीत्वात् । एवमुद्देशं निरूप्य प्रतिवन्धभोगौ निरूपयन्तः प्रथमं प्रतिवन्धसानिवार्यत्वेन पाठकममनपेक्ष्यार्थकमेष भोगं निरूपयन्ति भोगो द्विविध इति । भोगे द्वैविध्यं लौकिकालौकिकभेदेनेति तदाहुः लौकिकोऽलौकिकश्चेति । तत्र लौकिको लौकिकपदार्थीनां भगवत्सम्बन्धरहितानां स्वत आसत्या भोगः । अलौकिकस्तु प्रभुसम्बन्धी । स तु प्रतिवन्धक एव न भवति । तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां मध्ये प्रथमफलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रभुस्तरुपातुभवरूपरसभोगे प्रवेशात् । यतः सर्वेन्द्रियस्तस्मन्विपदार्थेष्वनुभूयमानेषु तत्र तत्र स्थितो रसात्मा प्रभुरेवातुंभूयत इति भावः । एवं भोगं निरूप्य प्रतिवन्धं निरूपयन्ति प्रतिवन्धोपीति । साधारणः सर्वसाधारणः, सेवायां लौकिकवैदिककार्यान्तरब्यासक्तिः । भगवत्कृतप्रतिवन्धसामुरभावविषयत्वेनासाधारणत्वादनिवर्त्यत्वेनावकतव्यत्वाच्च त्रय एव वाधका उद्देशलौकिकभोगसाधारणप्रतिवन्धा इत्यर्थः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां स्याग इत्याशंक्याहुः त्रयाणामिति । उद्देश-लौकिकभोगसाधारणप्रतिवन्धकानां त्रयाणां साधनं तजननहेतुभूतं तस्य परित्यागः कर्तव्यः, हेतुञ्चेदे पुरुपव्यापारात् । सिद्धस्य खरूपलभ्ये त्यागानर्हत्वात् । नहि केनापि खसामवीसम्पादितं सुखदःग्वादि क्विदिपि स्वयवत्तेनापि त्यक्तुं शक्यते । ननु साधारणप्रतिवन्धे सेवायां लौकिकवैदिककार्यार्थितिरूपे साधनस्य लोकवेदसिद्धतयाऽशक्यत्यागत्वात् कथं तत्याग इत्याशंक्य तदुपायमाहुः तत्राच्च इति । तत्र साधारणमगवत्कृतप्रतिवन्धयोराच्चः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्य इत्यर्थः । बुद्धिस्तु सेवायां प्रतिवन्धत्वेन यदापत्ति लौकिकं वैदिकं तस्य पूर्वमेव सेवानवसरसमयमवेक्ष्य निर्धारो विधेयो यथा न सेवां प्रतिवधाति । तथां च पुनर्विवाहादेस्तथैव लभादि विधारणीयम्

१ फलेषु प्रथमफले अलौकिकसामर्थ्ये तत्प्रवेशस्य वक्तव्यत्वात् प्रवेशात्तालौकिकसामर्थ्येन प्रभुस्तरुपातुभवस्य रसभोगस्तवादिति पाठान्तरम् । २ लभेनेति तृतीयन्तः पाठः ।

यथा न सेवाप्रतिवन्धः । परोपकारादेस्तु धर्मस गौणधर्मेत्वज्ञानेन लागः । कालान्तरे
या करणम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र हृत्तिरणरतिप्रतिवन्धविभज्ञनी बुद्धिरुपसन्धेया । यद्वा ।
कदाचिदावश्यकलौकिकैविदिककार्यापाते तत्प्रयत्नसम्भवेन लागः कथं शक्यत इत्यत आहुः
बुद्ध्येति । शरीरादिना तत्कार्यकरणेषि तथ बुद्धिर्न स्थाप्येत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिवन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिवन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेह्नतिर्न हि ।

अकर्तव्यमिति मूर्खे । विवृतौ भगवत्कृतश्चेत् प्रतिवन्ध इति । भगवतः
सर्वसमर्थस्यापि स्वत्वेच्छंतया यस्मिन्व किञ्चिदपि कृतिप्रियः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रार्थना-
यामपि तदा गतिनिर्मातो न सर्वथा फलभाव इत्यर्थः । हीति युक्तोयमर्थः । सर्वमार्गफलदातुः
प्रभोः प्रातिकूल्ये केनापि मार्गेण फलसिद्धेः । अवावगात्रायः । भक्तिमार्गे विशिष्टेच्छायाः
कारणत्वात् सामान्येच्छारूपमूलेच्छाया मर्यादया वा फलसिद्धिः प्रतिपन्थो वा । किन्तु
खयमार्गीकृत्य यस्मिन् जीवे प्रभुर्येदा यथेच्छति, तदा तत्र तथा करोतीति । वस्तुस्थितिः ।
तथा च भक्तिमार्गे प्रवृत्तस निरन्तरं सेवां कुर्वतोषि कदाचिहुःसंगादिनाऽन्तिपक्षपातिप्रभु-
प्रियप्रदेषेण तद्रोहे प्रभोतत्किर्त्तेन प्रार्थनयापि क्षमासम्भावनारहितेन तस्मिन् प्रभुः फलप्र-
तिवन्धं करोतीति स भगवत्कृतप्रतिवन्धः । तस्मिन् सति सर्वथा सर्वमार्गफलभाव इत्यर्थः ।
ननु भगवत्कृतप्रतिवन्धेष्यन्येषां फलदातृणां सेवया फलान्तरं भविष्यतीलाशंभाहुः
तदान्यसेवेति । यदा ‘फलमत उपपत्ते’रिति न्यायेन सर्वत्र फलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्यं
तदान्येषामपि तदधीनानां फलदातृत्वाभावात् तर्सेवापि फलासाधकलाद् यथेत्यर्थः ।
ननु सर्वथा फलभाव आसुरोवेवेति कथं देवस भगवत्कृतप्रतिवन्धे तथात्मिलाहुः तदा-
सुरोयमिति । जीवानां हि शुद्धयादावपि ‘निवन्धयासुरी मते’ति याक्षेन मगवत्कृतप्रति-
वन्धादेवासुरत्वम् । यत्र यदा प्रभुः कर्तुमिच्छति तदैव भवतीति तदा तरिमन्नेव सम-
येऽप्य यस्मिन्नेवंप्रतिवन्धः स जीव आसुरः सेवादिना दैवतवेन प्रतीतोषि आसुर एवेति
निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । एतेनैतत्प्रतिवन्धस्तस्त्रविद्धिः सर्वथा दुःसंगादिषु सावधानैः
स्येषमित्युक्तं भवति ।

ननु ताद्यास पश्चात्तापे शोकोत्पत्ता पूर्वं भक्तिमार्ग्यि इति तदभावार्थं तत्त्वनि-
र्धारोपायमूर्तं विवेकरूपं साधनमाहुः यथा वेति ।

यथा घा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

चाशब्दोनादरे । वेत्तेव प्रकारेण । नात्राद्यहुः । एतत्तत्वनिर्धारस शोकाभावमा-
र्थत्वात्त्राप्निपञ्चानमपेषितग्, किन्तु यथाकथित् सांख्ययोगेनान्येन वा गापाप्रवन्धा-
दिनोपायेन तत्त्वनिर्धारं विशाय शोकाभावार्थं विवेकः सम्पादनीय इत्यर्थः । विवेकस्तु

उद्गेः प्रतिवन्धो वा भोगो वा स्यान्तु वाधकम् ॥ २ ॥

उद्गेः इति । शोकार्थमाहुः सेवायामिति । उद्गेः इति । मनसोन्यपरता
उद्गेः । कायसान्यपरता प्रतिवन्धः । इन्द्रियाणामन्यपरता भोगः । इदं वयं वाय-
कम् । ततुवित्तजसेवायां फलजननसामर्थ्यस भक्तिरहस्यमजनस वाधजनकं विसामर्गीहेतुः
प्रतिवन्धकमिति भूलार्थः ॥ २ ॥

अकर्तव्यमित्यारम्य विद्वान्ते सदेत्यन्तसार्थमाहुर्विवरणे व्रयाणामित्यारम्य
विवेक इत्यन्तेन । व्रयाणामिति । उद्गेसाधारणप्रतिवन्धलौकिकभोगानामित्यर्थः ।
साधनेति । एतव्रयाणामेव वाधकत्वात् । ननु कथमेतत्यस्यैव वाधकत्वं न तु पञ्च-
गमित्यतो व्यवसायाहुः भोग इत्यादिना । लौकिक इति । अनिवेदितपदार्थानां
समर्पणं विना विष्यासत्त्योपभोगो लौकिको भोगः । अलौकिक इति । निवे-
दितानामर्थानां भगवद्वोगर्थे विनियोगे जाते तद्विप्रसादत्वेन खोपभोगकृतिर्लौ-
किको भोगः । तत्राच इति । आयो लोककृतः साधारणः । बुद्ध्या इति ।
विभावनयेत्यर्थः । फलानां मध्ये इति । यस फलव्रयमपि भवति तस्य सेवो-
पयोगिदेहरूपे प्रथमे फले प्रविशति सम्बद्धो भवतीत्यर्थः । एतद्वोगस्यैतत्फलसाधकत्वेन
पूर्वी फलसम्बन्धः । तदुत्तरं च दासर्थमत्वेनैतत्करणादुत्तरं सम्बन्धः । इत्थम्
पूर्वोत्तरमपि फले व्याप्तो भवतीति प्रोपसर्गार्थः । अयं गूढे सदेतत्यव्याथो ज्ञेयः ।
निःप्रत्यूहमिति हेतुगर्भम् । यतोयमदृष्टिदृक्तविमाभावान्विःप्रत्यूहं सिध्यत्वतो महा-
नित्यर्थः । यद्यपि पाठकमेष्ट सेवोपयोगिदेहस्य तृतीयफलत्वम्, तथाप्यनुक्रमानुरोधात्
तस्य प्रायम्यमेव सिध्यति । किञ्चैतस्याधिकारत्वेन निरूपणादपि तथा । भगवत्कृतप्र-
तिवन्धश्चेदिति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चेदृदये निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति ।
तस्या वर्णासे तस्यां भक्तिरहस्यमजनरूपं सामर्थ्यं सिद्यति । कियमाणेषि श्रवणकीर्त-
नादौ हरिश्चेत्तदा निविशेत तदाभ्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-
त्कृतप्रतिवन्धः । तदा भगवत्कृतप्रतिवन्धे अन्यसेवा महापुरुषादिसेवा व्यर्थाः निःफ-
लेत्यर्थः । अपिना भगवत्सेवापि तथेति ज्ञेयम् । कियमाणेषि श्रवणादौ चेत्तदरित्वेश-
सदेत्यर्थः । पूर्वमेव ज्ञानादिर्माग्रप्रवृत्तौ तु नासुरत्वमिति चोच्यम् । नन्वासुरत्वे श्रवणादौ
प्रवृत्तिरेव कथमित्यत आहुः । जीव इति । स जीव आसुरत्वसान्तःकरणं तु दैवमतः
प्रवृत्तिरिति भावः । ननु तर्हि किमासुरेण कर्तव्यमित्याकांश्यायामाहुः तदा ज्ञानमार्ग-
गेति । अन्तःकरणस्य दैवत्वे इत्यर्थः । अन्तःकरणसासुरत्वे तु संसारनिश्चयाच्छोकाभावं
वक्ष्यन्तीति ज्ञेयम् । शोकाभावसाधककंसोपदिष्टज्ञानगणेत्यर्थः । विवेक इति । आयो
बुद्ध्या साज्ज्यः द्वितीये त्वासुरज्ञानमार्गेण सेयमिति द्वयोः प्रतिवन्धयोविवेकः इत्यर्थः ।

भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक इतन्नेनाकर्तव्यमिलस स विवरणं ज्ञेयम् । इत्य-
शोकवयाणामेवाव वाधकत्वम् । अलौकिकभोगस ग्रथमे प्रवेशात्र वाधकत्वम् । भगव-
त्कृतप्रतिवन्धेषि सामर्थ्यानुत्पाद एव न तु जावस्य वाधोत्सरसापि न वाधकत्वम् ।
प्रतिवन्धकत्वं तु भवत्येव । प्रतिवन्धो विसामग्रीतद्वेतुः, प्रतिवन्धक इत्यत्र विसामग्री-
पदस सामग्रीवाधात्यन्ताभावोमयवाचकत्वादिति शोध्यम् ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा चा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

वाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथापरम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

मूले शोकद्वयोजना । भगवतः सर्वथा सेवायां सामर्थ्यं अकर्तव्यं चेत् तदा
गतिः फलं न हि न भवतीलर्थः । ननु तदा तस्य किं साधनं शोकाभावायेत्यत आहुः
यथा वेति । येनात्मतत्त्वनिर्धारो भवति तादृशो विवेकः आत्मानात्मविवेकः शोकाभाव-
साधनं मतमित्यर्थः । 'तसाद्वद्रे सततयान् मया व्यापादितानपि मानु शोचे'त्यत्र तस्य
ज्ञानस शोकाभावहेतुत्वकथनान्मतमित्युक्तम् । भोगेष्येकमिति । जालभिप्रायेणीकवचनम् ।
अपरमिति । न परमपरम्, हीनम्, वाधकत्वात्याज्यमित्यर्थः । ननु कर्त्त न द्वितीयो
वाधकस्तत्राहुः निःप्रत्यूहमिति । निर्विशम् । हेतुगर्भमिदम् । यतो निर्विशं यथा मवति
तथा सिद्धति, अद्यादेव्यर्थकत्वाभावात् । अतो महान् । एतादृशो भोगः प्रथमे फले
सेवोपयोगिदेहे सदा निशते, पूर्वमुत्तरं च सम्बद्धं भवतीलर्थः । पाठकमं द्वापा अलौकिकसामर्थ्ये
प्रायम्यं भन्वानस अमनिरासाय टीकायां फलानां मत्य इत्युक्तम् । यस फलव्रयमपि
मवति तस्य पत्रवर्षम् फलं सेवोपयोगिदेह इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सविष्ठोत्त्वो धातवः स्याद् वलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ना व्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

सविष्ठ इत्यत्र टीकायां सविष्ठत्वादिति । अत्रापि सविष्ठपदं हेतुगर्भम् ।
तथाचायामर्थः । धातको लौकिकभोगः, यतः सविष्ठः, अतोल्पः सादिति हेतोस्त्याज्य
इति । एतावित्ति । साधारणभगवत्कृतौ वलादेतोः सदा प्रतिवन्धकौ मतौ । मनस
इन्द्रियाणां चान्यपरतारुपाद्विग्नभोगौ सामर्थ्यवाधकौ । नन्वन्यपरतारुपाविमौ तु
कारणस्यैव वाधकौ । ततुजसेवेवानभ्यस्ता भवत्यतो वलिप्रत्यात् प्रतिवन्धनामकावेव
जाताविलर्थः । ज्ञानस्थित्यभाव इति । पूर्वोक्तासुरज्ञाने सिसमावे । द्वितीय
हन्तीति । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिवन्धं जाते । मूले संसारनिश्चयादिति । अत्र संसारपदं
देहादिपरम्, तथा च 'विरोचनोक्तदेह एव महाय' इत्यादिरुपनिश्चयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सेवोपयोगिदेहस कथमधिकारत्वम्, अधिकारत्वे चा कर्यं फलत्वमिलत आहुः
नन्वाद्य इति ।

‘स्यादगृहं भजत’ इति वाक्यात् । तथा चैतकलपिद्विद्वार्योत्तरात्मिकन्यमावधारैरुत्तरे
निधिन्तेः सर्वः सर्वय विधेयेति भावः ॥ ६ ॥

नन्येतत्कलप्रतिष्ठन्यकादिनिरूपणं तदाश्रितान्प्रति घट्टे तदीपरंहोरामतात्
तदीयानां तु देवन्द्रियादेः साक्षात्पुरुषोत्तरामसमर्पितलेन फलरूपसम्बन्धात् प्राप्तम्
तया तान्प्रति फलप्रतिष्ठन्यनिरूपणं व्यर्थमित्यशंख्य आहुः तदीपरीति ।

तदीपरपि तत् कार्यं पुष्टो नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः कृतार्यसमर्पणैरपि तत्कलप्रतिष्ठन्यकादिमावनं कार्यमवश्यकर्त्यम् ।
पुष्टिमर्यादायामंगीकारेण फलविलम्बाद्वजनं कारपिलैव फलदानात् । अविलम्बस्तु केवल
पुष्टवेवेत्याहुः पुष्टो नैव विलम्बयेदिति । पुष्टो केवलपुष्टो मर्यादाऽमावेन साक्षात्
दंगीकारात् विलम्बः । साम्प्रतं तु पुष्टिमर्यादायामेशाद्युनिकानामंगीकाराद्वजनसिद्धिविल-
म्बसद्वयेन तावर्यन्तं ग्रोपितमर्तुका इव फलप्रतिष्ठन्यमावनं सर्वदा कार्यमित्यर्थः ।

एतदेव निमित्तमन्यवाच्यतिदिशन्ति गुणक्षोभेषीति ।

गुणक्षोभेषि द्रष्टव्यमेतदेषेति मे भनिः ॥ ७ ॥

तदीयानां गुणक्षोभेषि विलम्बादेव निमित्ताद् देशान्तरस्यपतिकाया इव भवति ।
तग्नाव्येतदेव फलप्रतिष्ठन्यकादिमावनं साधनलेन द्रष्टव्यम् । एतदिचारेण चित्तस प्रभुः
परतया गुणक्षोभेषि न मविष्पत्तीत्यर्थः । ननु गुणक्षोभेषिवर्तकानि साधनान्तराणि भविष्य-
न्तीत्यशंख्याहुः मे भनिरिति । विचारे विषयमाणेऽस्मन्मतेऽत्रैव पर्यवसानान्वयत्साधन-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् कुरुप्रतिष्ठयते, तदीयत्वे नियमेन फलसम्भवात्, तदैव्यर्थापतिष्ठ-
मिया प्रतिष्ठन्यासम्भवाच, तदीयत्वे शुभयागावादेवं न निरूपणमुचितमित्यशंख्याहुः
कुरुष्टिरिति ।

कुरुष्टिरत्र या काचिद्बुत्पद्येत् स वै अमः ॥ ७॥ ॥

अवास्मिन्नये वाचन्दोवधारणार्थः । अत्रैव या कुरुष्टिरत्पद्यते सा सर्वया दोपा-
मावाद्रम् एवेसर्थः । अनुपपतिष्ठितास्तु पुरैव प्रमोः स्वत्वेच्छत्वनिरूपणेन कृत इति
तत एव विभावनीयमिति दिक् ॥ ७॥ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणान्जदासानुदासन्नीहरिरायविरचिता
सेवाफलविवृतिदिष्पणी सन्धूणा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीवल्लभविरचित्यैकासमेतम् ।

पादृशी सेवना ग्रोक्ता तत्सिद्धौ फलसुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिद्धेन्मनोरथः ॥ १ ॥

पादृशी यत्कारिका 'चेतसत्ववण' मिलारम्भ 'कृष्णमेव विचिन्तये' दिलन्ते-
नोक्ता । तत्सिद्धाविति । तसाः सेवायाः मानसीत्वरूपफलावल्यासिद्धौ फलमुच्यते
फलं निरूपयत इत्यर्थः । कुत्रेताकांक्षायमाहुः दीक्षायां सेवायामिति । फलव्रयमिति ।
फलतापच्छेदकव्रयमित्यर्थः । यथा खर्णेत्य फलत्वं तदवच्छेदकं चामृतपानादिकं तथा मान-
ससेवायाः फलत्वं तदवच्छेदकं चेदं फलव्रयम् । सेवायाः फलव्रयमित्यनेन पूर्वार्थार्थ
उक्तः । उत्तरार्थार्थमाहुः अलौकिकसामर्थ्यं सर्वभोग्यसुधा । तसा दाने । आय इति ।
आयो मनोरथो 'भगवता सह संलग्ने दर्जनं गिलितस चेत्यादिमिरुक्तः पूर्वोक्तसुधा-
गोगदूषः सिद्धेत् पूर्णे भवतीत्यर्थः । अनेन श्रृंगारसास पूर्णदलानुभव उक्तः । चका-
रादलौकिकसामर्थ्येनैव तदुत्तरदलानुभवोपि भवति । स तु परितो गलनरूपवर्णेनामि-
रमणात्मको ह्रेयः । एतेन दीयमाना सुधा सापने भुज्यमाना सुधैव तु फलमिति सूचि-
तम् । वेणुगीते 'वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती मुखमपि खगोगयोग्यं करोति' ति निरूपितम् ।
'वर्णयन्तोगिरेभिर' इत्युत्तरदलानुभवोपि सुधापूष्टेनैव निरूपितस्तत्समतिसूचनाय हि-
शब्दः ॥ १ ॥

फलं चा स्थाधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं चा स्थाधिकारो वेत्यसार्वमाहुः सायुज्यमिलादिना । मूले फलं वेति ।
सायुज्यस्य सोक्षुतदृशादिशुत्ती फलत्वेनैव ग्रहित्वा फल्पदं सायुज्यवाचकम् । तथा च
द्वितीयं फलं सायुज्यमिलर्थः । तृतीयं फलमाहुः अधिकार इति । एतदर्थमाहुः दीक्षायां
सेवोपयोगिदेहो वैकृष्णादिवित्तिः । अत्र आदित्यादेन श्रीमथुराश्रीपृष्ठदावनादिकं
ग्राहम् । मूले न काल इति । अत्र सेवोपयोगिदेहे कालो न प्रेरकः । यथा लीलामृष्टिक्षा
आप्तवृक्षादयो न कालप्रेरीः, किन्तु गगवदिच्छैव पुष्प्यनि फलन्ति च, एवं बंगमा
अपि सेवोपयोगिनो देहाः गगवदिच्छैव अक्षयवादिसम्पत्ति लभन्ते ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये वाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

नन्विति कोमलामध्रणे । आद्ये सेवोपयोगिदेहरूपफले सति या भवति फलद्वय-
दातृता सा सेवोपयोगिदेहरूपाद्यफलाभावे नास्तीत्याधफलसाधिकाररूपतेत्यर्थः । तथा
च 'यस्याद्यफलमेव फलं तं प्रत्याधस्य फलत्वमेव' । यस्य च पुनरत्रेषि सायुज्यादिफलं
तं प्रति आद्यफलसाधिकारत्वमेवेति भावः । एतेन फलत्रये तारतम्यमपि सूचितमिति
बोध्यम् । टीकायां तदा सेचेति । आद्यफलाभावेत्यर्थः । मूले तृतीय इति । लौकिक-
भोगरूपप्रतिवन्धके सति वाधकं गृहं सेवाप्रतिवन्धकं लौकिकभोगसज्जकं भार्यादि त्यज्य-
मिति शेषः । अवश्येयमिति । इयं प्रतिवन्धकत्रयी फलत्रयी च सदा निरन्तरं भाव्या
विभावनीया । भावनया प्रतिवन्धककृतप्रतिवन्धनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । सर्वमिति ।
ज्ञानादीनां साधनत्वं तत्साध्यमोक्षसैव फलत्वमिति मनोभ्रममात्रम् ॥ ६ ॥

ननु 'तथा निवेदने चिन्ता साज्या श्रीपुरुषोत्तमे' इत्यनेनात्मनिवेदिनां प्रति-
वन्धकभयाभावात् किं निर्वत्तेनेत्यत आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेषि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे भवितः ॥ ७ ॥

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तत्रयीद्वयविभावनेन प्रतिवन्धनिवर्तनं कार्यमेव । तत्र हेतुमाहुः
पुष्टाविति । तथा सति पुष्टौ मर्यादांशत्यागे भगवान् विलम्बं न कुर्यादित्यर्थः । अन्यथा
तु यद्यपि निवेदनपदार्थो न नश्यति तथाप्यलौकिकदेहग्रासौ विलम्बो भवत्येवेति । ननु गुण-
शक्तिक्षेपे भावनाया असम्भवात् कथं तत्त्विवृत्तिरित्यत आहुः गुणक्षोभेषीति । सोयेतेनैव
निवर्तिष्यत इति भावः । ननु गुणक्षोभनिवृत्यर्थं हंसावतारेण एकादशस्कन्धे प्रकारान्तरं
मुक्तमित्यत आहुः इति मे भवितिरिति । मन्मतिसिद्धोयं प्रकारः । तथाच मर्यादापुष्टि-
भेदेन व्यवस्थेति भावो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

ननु स प्रकारो भगवदुक्तः, अयं च पौरुष इति कथं तुल्यबलत्वमित्यत आहुः कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरच वा काचिद्दुत्पयेत स वै भ्रमः ॥ ७॥

चाशन्दोनादरे । ममापि वाक्पतित्वादत्र मद्वाक्ये पूर्वोक्ता अन्या वा काचित्
कुसृष्टिः किमुत्पयेत् ? नोत्पयेतेत्यर्थः । यदि चेदुत्पयेत तदा तस्य तादृशं ज्ञानं भ्रम एव ।
तद्वाधनार्थं नास्तप्रवृत्तिः, किन्तु 'सात्त्विका भगवद्वक्ता' इत्युक्तानां तादृशमेव धोधना-
भेदेवास्तप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७॥

इति श्रीविष्णुलेशात्मजश्रीवल्लभकृतसेवाफलविवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीपुरुपोत्तमकृतसेवाफलविद्वितिप्रकाशसमेतम् ।

—३०६—

ग्रन्थं श्रीमदाचार्यचरणौ तत्कथावलात् ।

सेवाफलोक्लिविवृतेर्विवृतिं वित्तनोत्तयम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणः श्रुतिवदसून्मीताश्रीभगवततात्पर्यगोचरस्यसिद्धान्तस्य
तत्त्वित्तजसेवात्मकस्य साधनस्य भगवत्येमात्मकसेवासिद्धिर्यन्ततां संक्षेपेण सिद्धान्त-
मुक्तावल्यां घोषसौकर्यार्थं निरूप्य सेवाफलग्रन्थे तथैव तत्फलं निरूपयितुं प्रतिजानते
यादृशीत्यादि ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यत्रकात्का सेवना सेवा, एवास्थन्वो युजिति युजन्तत्त्वाद्वारणा
विनिगमनेत्यादिवत्कीर्त्यम्, प्रोक्ता सिद्धान्तमुक्तावल्यां युत्पादिता, तत्सिद्धौ तस्या-
संक्षेपमानसीमेवासाधकतायां सत्यां फलं यत् प्राप्यत्येन विवक्षितं तदुच्यते इत्यर्थः ।
अस्य ग्रन्थस्य संक्षिप्तत्वे दुरुहत्यात् लक्ष्यमेव गृहन्तो व्याकुर्वन्ति सेवायां फल-
त्रयमित्यादि । अत्र सेवायामिति सरलपैषां सप्त्यां साधनसाध्यस्योदयोरपि सेवयोः
सत्ता विवक्षितेति घोष्यते । तेन साधनरूपायां आवर्तने तद्रिविहः, साध्यरूपायाश्च
निरन्तरस्यैवं विवक्षितं भवतीति सूच्यते । फलत्रयमित्यनेन मूले यादृशीति सेवाविवे-
पणेन यत्तदोर्नित्यसम्बन्धसमरणात् फलेषि ताद्यामिति प्रकारघोषकं विशेषणं स्मार्यते ।
तथा च तत्रोत्तमध्यमज्जन्यमेदेन याद्यामानसोऽप्यैविष्यस्य सिद्धत्वादत्रापि फलत्रय-
मुच्यते इत्यर्थः । तर्हि किं तत्फलत्रयमित्यपेक्षायां टीकायां तत्स्वस्यं विभजनते अलौकिक-
सामर्थ्यमित्यादि । तत्रालौकिकसामर्थ्यं नाम परप्राप्तिविदरणश्चत्युक्तमगवत्वरूपानुभवे
'प्रदीपवदावेशं' इतिसूत्रोत्तरीतिकभगवदावेशजा योग्यता यदा रसात्मकस्य भगवतः पूर्ण-
स्वरूपानन्दानुभवः । श्रीदेवकीनन्दना अथेवमाहुः । श्रीहरिरायास्तु भगवद्विरहानुभव-
सामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु भगवता सह गानादिसामर्थ्यं मुख्यानामिवेद्याहुः ।
चचामोर्पीशास्त्रवलौकिकभजनानन्दानुभवे चरूपयोग्यतेत्याहुः । एतत्तर्वं भगवतो नाना-
विषयप्रयोगेत्युक्तवाद्वाविज्ञायाश्च जातगच्छन्यत्वादुपपत्तम् ।

सायुज्यं 'भक्त्या मामभिजानाती'त्युक्तो भगवत्सरूपे लयः । चक्र अप्येवम्, श्रीदेवकीनन्दनाश्च । श्रीहरिरायास्तु सह सुनक्तीति सयुक्त सयुजो भावः सायुज्यं संयोगानुभवसामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु गेषपानाभिवेति विशेषपाहुः ।

सेवोपयोगिदेहोक्षरात्मको देहेन्द्रियासुहीनः मुरुपश्चीपशुपक्षिवृक्षाद्याकृतिः संस्थानविशेषः । तदेतत् फलत्रयं विविधसेवायां यथायथं वोध्यमित्यर्थः ।

ननु 'यथाकर्तु'रिति श्रुतौ तत्कर्तुन्यायसोक्तत्वात् संन्यासनिर्णये 'भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवे'दित्याचार्यैरपि तदंगीकारान्यायात एवात्रापि तादृशफलप्राप्तिसिद्धेविशेषतस्त्वक्यथनस कि प्रयोजनमित्याकांक्षायां तत्र हेतुं वदन्ति मूले अलौकिकस्य दाने हीत्यादिपादव्ययेण ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
फलं चा श्यधिकारो वा,

अत्र हिर्वैतौ । चोवधारणे । यतो हेतोरलौकिकस्य सम्पदाविर्भावाधिकरणोक्तरीतिकसाक्षरात्मकविग्रहस्य दान एव आद्य आदौ भव उत्तमफलविषये विद्यमानो मनोरथः निश्चयशब्दोक्तकामचारात्मकः सिध्येत् । अदाने तु फलं चा हि निश्चयेन अधिकारो वा सिध्येदित्यनुपञ्चयते । तथा च 'लोकवत्तु लीला कैवल्य'मिति न्यायेन भगवता अलौकिकस्य सम्पदाविर्भावसूक्तेहोक्षरात्मको देहस्य दाने एव तत्सम्बन्धिकललाभाद्वा तत्कर्तुन्यायमात्रेण पूर्वस्य सिद्धिरित्यतस्त्रिलक्षणमित्यर्थः । वाद्यमनादरे । तेन तत्कर्तुन्यायेन कदाचित् तद्वयं भवन्तीति वोधितम् ।

नन्वधिकारस्य कार्यान्तरयोग्यतास्त्रूपत्वात् तस्य च साधनदशायामपि सञ्चात् कथं फलत्वमित्यत आहुः ।

न कालोचनियामकः ॥ १ ॥ ॥ इति ॥

अत्रेत्यधिकारे । तथा च कालनियम्यत्वामावेनानावृत्या नित्यत्वादसापि फलत्वं निःप्रत्यहूमित्यर्थः । एतत्रये एकं दानहेतुकमन्यद्वयमपि भगवदनुग्रहैकहेतुकम् । मर्यादामार्गे निर्गुणाक्षरविद्या तादृशतत्वासेः सगुणया सन्मनोमयदहरादिविद्या च 'जक्षन् क्रीडन् रममाण'इत्यादिनोक्तैश्वर्यपर्यन्तप्राप्तेष्व आवणात् ततोधिकस्य सेवोपयोगिदेहोक्षरस्त्रकेवलया भक्तिरहितमर्यादया वक्तुभगवत्यत्वात् । तथा तदुपरग्मे 'यमेवैप' इत्यादिश्चुते'भैक्ष्याहमेकया ग्राह्य' इत्यादिस्तृतेश्च विरोधस्य दुष्परिहरत्वाच । अतस्त्रियमत्रोच्यत इति भावः । अत्राद्यस्य दानेन सिद्धौ 'रुद्रादीनां वचः श्रुत्वे'त्यादिकृप्णोपनिपन्मथा वृहद्वामीयकथा 'संकल्पो विदितः साध्यः' इति कुमारिकाः प्रति भगवद्वाक्यं प्रमाणत्वेन वोध्यम् । द्वितीये च 'नैकात्मतां म' इत्यारम्भं 'गतिमण्डी प्रसुक्त' इत्यन्तं कपिल-

वास्त्वम् । तृतीये च 'को यामिहैल भगवत्सरिचर्योदै'रिति जपविजयौ प्रति सनकादि-
वास्त्वं ज्ञेयम् । तयोः पातस्तु भगवदिच्छत एवेति तत्रैव निष्पन्धे प्रतिपादितगिति न
कथितसन्देहः ॥ १॥ ॥

ननु भवत्वेवमनुग्रहत्वैविद्यात् फलत्रैविद्यम्, तथापि 'नित्यं हरौ विद्धत्' इति
वास्त्वे कामकोषादीनामपि भगवति नित्यं विपाने तन्मयत्वसोक्तत्वात् तन्मयत्वे च
सायुज्यसैव सुकृत्वात् सिद्धान्तमुकावल्याम् 'पूर्वमयोरुद्धो अमेषैव पूर्वोत्तेव फलिष्यती'

सुखेन मानसा एव फलत्वेनोक्तत्वात् तत्यापि तन्मयतायाः सिद्धौ तस्वैव सुकृत्वात्कथं
वदभावो येन तृतीयं फलमित्यत आहुः ।

उठेगः प्रतिवन्धो वा भोगो वा स्यादिति ।

सेवायां क्रियमाणायापिति शेषः । किं तत्ववेत्याकाङ्क्षायां तेषां सरूपं दीक्षाया
विवृण्वन्ति सेवायां प्रतिवन्धं इत्यादि । प्रतिवन्धो नाम विसामग्री तजनकः
प्रतिवन्धकः । तदशेषोद्गोदित्यम् । तत्वोद्गोद्गो नाम उच्चैर्भयं चलनं वा । ओविजी भय-
चलनयोः । तदत्र सेवायां क्रियमाणायां दुष्यादित्यो मनसो भयं वा पापादिना दुष्येष्वाक्षर्लयं
वा । अत्र द्वितीयमध्येयजन्यग् । एतदुभयमध्यान्तरमयो द्विविद्येष्युद्गो वादसेवाफलस्तुपापाया
मानसीतत्समानाभिधिकरणविरुद्धसामग्रीरूपस्तत्प्रतिवन्धकः । प्रतिवन्धो नाम तत्त्वक्षीकृत्य
वा तद्वितीयो वा निश्चहः । प्रतिरक्षणे प्रातिकूल्ये वा । वन्ध घन्धने । सोऽपि सेवायां रूचौ
सत्त्वामपि शरीरादिसामर्थ्ये सत्त्वापि सेवाकरणकाले लौकिकवैदिककायिकादिव्यापारस्तुपे
वाद्यसेवासामानाभिधिकरण्यात् तद्विरुद्धसामर्थ्यात्मकस्तत्सरूपप्रतिवन्धकः कादाचिलाः ।
भोगो नाम सुपदुखसाक्षात्कारो व्यवहारस्तुपः प्रसिद्धो देहनिर्दियोभयनिष्टलादुमय-
विधसेवाविसामग्रीरूपो वलिषुः खभावतः श्रापः । तथा च तेषां सेवाविरुद्धकायिकवैचिक-
मानसिकसामग्र्युत्पादकत्वेन मानसा जपन्यत्वापादनात् तया तन्मयताया असिद्धौ सुखेन
तृतीयस्य फलस्य सिद्धिरितर्थः ।

ननु भवत्वेवं तथापि यदत्र मुख्यं फलं ततु दानैकसाध्यमित्युक्तम् । दानं तु
पूर्वं ज्ञातुमशक्यम् । तथा सति स्वतःमुख्यार्थत्वेन सेवाकरणे मम किं फलं मविष्यतीति
सन्देहः कथं निवर्ततेत्यत आहुः ।

तु वाधकमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्वितीर्न हि यथा वा इति ।

तुः यंकानिरासे । वाधकं पूर्वोक्त व्रथमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेत् तदा
हि निश्चयेन गतिर्न, श्राणां देहादुत्पाणं न । मनसो वा भगवद्वितिरिक्ते गतिर्न,
किन्तु 'वाञ्छनसि दर्शनाच्चन्द्राच्च'सविकरणोक्त्यायेन भगवत्वेव ल्यः । 'ता नायिद' त्रिं-

त्युक्तरीत्या भगवदेकतानत्वं हि निश्चयेन । एतेन मुख्यफलभवनविषयकसन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । यथाचेति भिन्नं वाक्यम् । अत्रापि वाधकं भगवतः अकर्तव्यं चेदित्यन्वेति । तथा च यथा येन प्रकारेण सेवा, यत्तदोर्निल्यसम्बन्धातथा तेन प्रकारेण वाधकं भगवतोकर्तव्यं चेतदा, वा फले विकल्पः, सेवा मध्यमा चेन्मध्यमम्, जघन्या चेत्यन्यं फलमित्येवं सन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । अथवा । ननु सेवा हि भक्तिमार्गीयं साधनम् । भक्तिमार्गशानुग्रहैकलभ्यः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थापितः, निवन्धे च ‘सर्वथा चेद्धर्कृपा न भविष्यति यस्य हि । तस्य सर्वमशक्यं हि गार्गेस्मिन् सुतरामपीत्यनेन । एवं सलस्मिन् मार्गे प्रतिवन्ध एव कथं येन फलत्रैविष्यमित्यत आहुः तु वाधकमित्यारभ्य यथा चेत्यन्तम् । अत्र त्रीणि वाक्यानि, तेषु विष्यपि वाधकपदं चेतपदं चान्वेति । तथा च वाधकं पूर्वोक्तं भगवतः अकर्तव्यं चेतदा प्रतिवन्धसाभावाद्विर्तिमध्यमं फलं भवति । वाधकं सर्वथा चेतदा न हि निश्चयेन सेवाफलमेव न । वाधकं यथा तथा चेतदा वा विकल्पः । तथा चैवं भगवदिच्छातसैविष्यमित्यर्थः ।

तहिं विकल्पे किं कार्यमित्यत आहुः ।

अतत्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

वाधकानां परित्याग, इति ।

अत्रोक्तवाक्यद्वयस्य त्रयस्य वाऽसन्दिग्धत्वादतत्त्वनिर्धार इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । त्रयाणां पूर्वोक्तानां वाधकानां यत्साधनमतत्त्वनिर्धारविवेकरूपं तस्य परित्यागः सर्वथा त्यागः कर्तव्यः । तत्त्वत्योगिभूततत्त्वनिर्धारविवेकयोरभ्यासेन तयोः प्रागभावानिवृत्तिः सम्पादनीया, ध्वंसो वा । तथा च नवीनतदुत्पादकसाधनत्यागे यथा भोजनपरित्यागे पूर्वजीर्णस्य निवृत्तिः भाविनश्चानुसंति-स्थात तत्त्वनिर्धारे जाते तुद्विदोपरूपस्योद्देवस्य निवृत्या विवेके च जाते प्रतिवन्धभोगयोर्निवृत्या तयोर्निःशेपनाशः सम्पादनीय इत्यर्थः ।

ननु वाधकत्यागे कर्तव्ये भोगत्याग आगतः, तथाकृते शरीरस्थितेवलादेश्चासम्भवात् सेवाया एवासिद्धिः, प्रतिवन्धस्य चादृश्जन्यत्वात् तत्यागस्याशक्यत्वमिति सेवासिद्धिरेव दुर्धेत्याशक्याणां तदर्थं विभागमाहुः भोगेपीत्यादि ।

भोगेष्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

अपि समुच्चये । भोगे, विशदात् प्रतिवन्धे, एकं परित्याज्यमिति शेषः । तथेति वैधर्यं द्यान्तः । यथा भोगप्रतिवन्धयोरेकं परित्याज्यं तथा परं द्वितीयं निःप्रत्यूहं विभ्रशन्यम् । भोगस्य निःप्रत्यूहत्वे हेतुर्महान् भोगः प्रथमे विशत इति ।

प्रतिवन्धस तथात्वे हेतुः सदेति । तदेवत् सर्वं मन्दादेर्दुष्कारं दुर्जेयं चेति तदर्थं गृहन्तो व्याकुर्वन्तः प्रतिलोभकल्पमादाय प्रथमतो भोगं विमजन्ते भोगं इत्यादि । भोग उक्तस्तो द्विष्टकारकः । तयोर्मध्ये लोकासक्तिजन्मा सार्वदिक्त्वेन वलवद्वाधकलाद्वश्यं सत्कृत्य एवत्यर्थः । ततो न्यूनं प्रतिवन्धं विमजन्ते प्रतिवन्धोपीत्यादि । तस्य कादाचित्कल्पेन संस्पत्त्वात् पूर्वं तत्स्याग्रप्रकारमाहुः तत्त्वेत्यादि । तयोः प्रतिवन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणः द्वुद्वया उपायचाहुर्येण त्याज्यः । यद्यपि तत्त्वनिर्धारविवेकी पूर्वं प्रतिवन्ध-विचारत्वेन सूचितौ तथापि न ताक्षन्मत्रेण निवृद्धिः, किञ्चु द्वुद्विपि तत्सद्वकारित्वेनापेक्षिता । अतस्याया ताज्य इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्यलौकिकमोगात्मागे किं भीज-मिलाकांक्षायां तत्र धीजमाहुः अलौकिक इत्यादि । तुः शंकानिरासे । अलौकिको भगवद्वत्प्रसादत्वेन नियमाणो भोगः फलानां मध्ये प्रथमे आद्यमनोरथालेके प्रवेशां प्राप्नोत्यतो निःप्रत्यहृत्वात् त्याज्य इत्यर्थः । अथमेव हेतुमूर्ते भग्ननिति पदेनोक्तो पौधः । द्वितीयप्रतिवन्धस निःप्रत्यहृत्वे यो हेतुः सदा पदेनोक्तसं ब्युत्पादयन्ति भगवद्वक्तुत इत्यादि । सेवायां सदा रुचे: सामग्रीसम्पत्तेश्च सत्त्वेपि यदा उनः पुनस्तद्विपन्नेन तत्त्विर्हाभावः सेवायामस्त्वादिर्वा स भगवद्वक्तुतत्त्विन्धनः । तत्रैव हि स्वस्थान्येषां च ‘दैवमत्र विधात्कर्मिति द्वुद्विदेति । ताद्याः स चैद्वयेत् तदा भगवान् फलं पूर्वोक्तं विविधमपि सेवाफलं न दासातीति मन्तव्यम् । तेन सेवाप्रतिवन्धवत्ता युक्तिभिर्विभागीयम् । तदन्येषां गुरुदीनां सेवां चेतदर्थं कुर्यात्तदा सापि व्यर्थाः । एतत्फलस्त्वपार्थिविहितिर्मन्तव्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । तदाय जीवः ‘एव पञ्चविद्यं लिङ्गमिति चतुर्थस्तनवाक्योक्तव्येतनायुक्तसंपात आसुर इति निर्धारः कार्यं इति प्राप्यपादाद्याप्तिः । तदा ज्ञानमार्गेण स्वात्मनि प्रपद्ये चाक्षरमहत्यभावनपरेणास्थूलादि-सदाश्युपासनपरेण वा त्यात्व्यं शोकागामाय । आत्मज्ञानस्य शोकनाशक्तव्यावणात्तथा स्थितौ त्रस्मिन् संघाते निवृत्ते एतसाक्षात्सामुज्ज्यं वा तत्र स्थितिर्वा भवतीति विवेकः सेवाफलात् पृथक्करणमितर्थः ।

अत्रैतद्वन्धदर्शनेन ममेदं प्रतिभाति । आसुखीता हि पुष्टिप्रवाहमर्यादायां ‘जीवास्ते द्वासुराः सर्वे प्रवृत्तिं चेति वर्णिता’ इत्युक्तलक्षणका अनुदर्जमेदेन द्विविधा निरूपिताः । ते तु नोपदेशार्हाः । ‘सात्विका भगवद्वत्ता ये भुक्तविधिकरिणः । भवान्तसम्भवा दैवात् तेषामर्थं निरूप्यत’ इति प्रतिज्ञावाक्येन तथा निश्चयात् । अतःपरं ‘प्रवाहेषि समागत्युपिष्यस्तीर्नं त्रुज्यते । सोपि तैत्त्वाल्लुले जातः कर्मणा जायते यत्’ इत्युक्तोविशिष्यते । यथा अलीयानादिः । अतस्याद्यायं तदेवेष्यं श्रवि वायपुणदेशं इति ॥ ४ ॥

एवमलौकिकमोगभगवद्वक्तुतत्त्वयोस्त्यागनर्हत्वे धीर्जं व्याख्याय साधारण-प्रतिवन्धलौकिकमोगयोस्त्याज्यत्वे धीर्जं वहुमयवारयन्ति ।

सविम्बोल्पो घातकः स्याद् वलादेतौ सदा मतौ ।
द्वितीये सर्वथा चिन्ता ल्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

साधारण इत्यादि । कथमिति हेतुरूपप्रकारबोधकम् । तथा चेतयोस्त्वक्त-
च्यताप्रयोजकः प्रकारः क इत्यर्थः । अन्यथा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति पूर्व-
ग्रन्थविरोध आपद्येति । व्याकुर्वन्ति सविम्बत्वादित्यादि । कालादिकृतविम्बसाहित्यात्
खरूपतः साधनतः फलतश्चात्पत्त्वात् तथेत्यर्थः । एवं भोगे ल्याज्यत्वबीजद्वये व्याख्याते
शिष्टे घातकत्वरूपो हेतुः साधारणप्रतिवन्धनिष्ठ इत्यर्थादेव वोधितम् ।

ननु प्रतिवन्धकत्यागप्रकारस्य पूर्वमुक्तत्वात्युनस्त्वक्त्यनस्य किं प्रयोजनमत आहुः
वलादेताविति । व्याकुर्वन्ति एतावित्यादि । यत एतौ लौकिकभोगसाधारण-
प्रतिवन्धौ सदा क्षणे क्षणे प्रतिवन्धकावतो बुद्ध्या उपायचातुर्येण वलाद् द्वात्
त्याज्यौ । यथाविकं भुक्तं चेम्भमेदानीन्तना सेवा गता, मया गानवासक्त्या जागरः
कृतश्चेदिदानीं निद्रायाति, तस्मादेवं न विधेयमिलेवं बुद्ध्योपायचातुर्येण सर्वथा लक्त-
व्याविदेतदर्थं पुनः कथनमित्यर्थः । द्वितीये सर्वधेति व्याकुर्वन्ति । द्वितीय
इत्यादि । पूर्वं भोगप्रतिवन्धयोरुभयोरुक्तत्वात् कोश द्वितीय इति शंकानिरासवैतदुक्तम् ।
ननु भगवत्कृते प्रतिवन्धे यादशी श्यतिरपेक्षिता सा तु पूर्वं विवृतैवेति पुनरुदुक्तेः किं
प्रयोजनमत आहुः ज्ञानेत्यादि । तथा च पूर्वोक्तादपि यो हीनः सिद्धान्तमुक्तावत्यां
'मत्त्यभावे त्वि'ति कारिक्योक्तस्तस्य संसारेत्यन्तामिनिवेशनिवृत्यर्थमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पूर्वमुद्देशादित्रयं ससाधनं ल्याज्यत्वेनोक्तत्वाग्रे तत् ल्याज्यत्वाल्याज्यत्वविभागं च
कृत्वा पश्चाद्यौरेवावश्यं ल्याज्यत्वं यज्ञिरूपितं न त्रूपेणस्यापि, तत् कुत इत्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाच्ये दातृता नास्तीति,

अत्र प्राच्चः पाठं द्विधांगीकुर्वन्ति केचिन्नन्विति । केचिच्च न त्वेति । तत्रापि नु इति
भिन्नं पदं निश्चयार्थकमिति मम प्रतिभाति । अत्रये उद्देशे । तुः शंकानिरासे । नु निश्च-
येन वा न, चिन्ता फलसाधनपिपविणी न ल्याज्या । तत्र हेतुः । दातृता नास्तीति ।
अदातृता नास्तीति वा । तदेतद्व्याकुर्वन्ति । आद्यफलेत्यादि । आद्यं यत् फल-
मलौकिकसामर्थ्यरूपं, तसामावे अप्राप्तौ, भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा तस्मिन् दानसमये
सेवा अनाधिदैविकी ।

उद्देशो हि मानसो, मानस्या एव विरुद्धसामग्रीजनकः, सा दानसमये 'चेतस-
त्प्रवर्ण' 'ता नाविदन्' इतिवद्गवति लीनं न करोति, तेन सा सेवा अनाधिदैवि-
कीत्युक्तं भवति । अत उद्देशे तज्जिवृत्यर्था चिन्ता भगवद्वावनरूपा न ल्याज्या, किन्तु

^१ ल्यागहेतुरूपेति पाठः ।

सदा कर्तव्यैव । द्वितीयपक्षे उद्गेन फूला फलाभावे मुख्यफलाशासौ भगवतोऽदातृत्वं नालि किञ्चु तदेद्वेगदशायां सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवति । अतस्तसा आधिदैविकीत्व-सम्पादनायोद्वेगनिवृत्यर्था चिन्ता न त्यज्या किञ्चु कार्यैव । तथा चोद्वेगस मुख्य-फलातिरिक्तफलाप्रतिवन्धकलाद् मुख्यफलस केवलं दानमात्रसाध्यत्वाद् दित्सायाश्च ‘अनिच्छतो गतिमण्डी प्रशुंक्त’ इतिवाक्येन ‘कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति वाक्येन च ज्ञातुमशक्यत्वाद्बोक्तमित्यर्थः । अत्रानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति कथनेन सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वस्तुपुण्ड्रेगसाज्यतायीज्ञभप्युक्तं ज्ञेयम् ।

ननु तत्त्वनिर्धारविवेकाभ्यां प्रतिवन्धत्वागे यतमानसापि व्रयाणां लाज्यवीजं जान-
तोपि यदा न प्रतिवन्धनिवृत्तिः तदानेन किं कार्यमितत बाहुः ।

तृतीये वाधकं गृहमिति ।

तदेतद्विष्वन्ति भोगाभाव इत्यादि । उद्दिशः साधारणप्रतिवद्वोपि निरुपाधि-
यथाकथन भक्तिमान् सेवेत तदापि तृतीयं फलं भक्तिनस्त्वाद्वति तस्मिन्नपि भोगो
लौकिकः प्रतिवन्धं करोति । अतस्तृतीये भोगरूपे प्रतिवन्धेऽशक्यत्वागे सति भगवता
गृहसाग एवानेन शकारेण योग्यत इत्युसन्व्याय वाधकसूतं गृहं लाज्यम् । यतो
भोगाभावस्तदैव सिद्ध्यति यदा गृहपरित्यागः । तथा च तदानीमयसेवोपायो
नेतर इत्यर्थः । अयं स्यागो न भक्तिभागीयसंन्यासरूपः, अधिकाराभावात्, किञ्चु ‘तादृश-
सापि सततं गृहसानं विनाशनं’ इत्यादि भक्तिवर्धिन्युक्तभक्तिसाधनसम्पादनार्थं इति
ज्ञातव्यम् । एवमत्र यावान् कठिनांशः सोत्रं स्वर्यं व्याख्यातः ।

अतः परं य एवं गृहसागमपि न कर्तु शक्तुयात् तदर्थं गृहे उपायमुपदिशन्ति ।

अवद्ययेऽसदा भाव्येत्यादि ।

इयं फलत्रयी प्रतिवन्धकत्रयी च अवद्या, यथावयं भगवदनुग्रहैकलम्बत्वा-
भगवद्विचारामात्रसाध्यत्वाच्च अवद्या, न स्फूलतसाधनाद्यायता । अतः सदा भाव्या
प्रतिवन्धोपस्थितावधवश्यत्वेनैव स्तुदैन्याय तदा तदा विचारणीया । अत्र सदापेनेदमेव
योग्यते, न तु कालैरनर्तर्येत् । ‘निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वदेवादीनां विरोधापत्तेः ।

सर्वमन्यन्मनोऽभ्रमः ॥ ३ ॥

फलस्य स्फूलतसाधनाद्यत्वमावनं प्रतिवन्धस्य स्फूलतसाधनान्तरनाशयत्वभावनं च
मनोऽभ्रमवित्तवाद्विसुख्यसम्पादकं चावल्यमात्रम्, भगवदिच्छां विना कथमपि केनापि
किञ्चिदपि कर्तुमशक्यत्वात् । ‘एप उ एवं साधु कर्म कारयती’ लादिशुल्या तदा योवनात् ।
‘अनन्याशित्तवन्तो मा’मिति वाक्ये ताद्यां योग्यसेमवदनस्य स्फर्कर्तव्यताया उक्तत्वादश्च
प्रतिवन्धनिवृत्यादियोगक्षेमसापि मग्यतैव कर्तव्यत्वादेकादशस विशेष्याये ‘जातश्रद्धो
मत्कथासु निर्विणः सर्वकर्मसु । वेद दुःखात्मकान् कामान् परिसागेष्यनीष्वरः ॥ ततो

मजेत मां भक्त्या श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः । जुपमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकीश्च गर्हयन्ति-
त्यन्तेन तथा करणसाज्ञापनाच्च ॥ ६ ॥

ननु यद्येवं तदा भावनसापि किं प्रयोजनम् । नहि जीवकृतया भावनया सत्य-
संकल्पे भगवान् स्वविचारितादन्यथा किमपि करोति । तथा सति किं भावनोपदेशेनेतत्
आहुः तदीयैरपीत्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

एते हि तदीयाः, सर्वसमर्पणात् सर्वप्रकारेण भगवत् एव भावनाच्च भगवदीयाः,
तैरपि तदुक्तं भावनं कार्यम् । तत्र हेतुः । पुष्टौ अनुग्रहविषये, भगवान्नैव विलम्बयेत् ।
एतत्कृत्या विलम्बं न कारयेत्, न कुर्याद्वा । रामो राज्यमचीकरदितिवत् स्वार्थं णिच् ।
तथा च पुष्टिमर्यादायां स्वयमेव साधनानामुपदेशादस्मात् साधनद्वारा वोद्धिर्विषये, तानि
विना वा न वेति न ज्ञातुं शक्यते, अतो विलम्बाभावायायमुपदेश इतर्थः ।

ननु ‘सत्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे । चित्तजा यैस्तु भूतानां सञ्जानानो
निवध्यत’ इत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् चित्तजा गुणाः कालकर्त्तस्मभाववशात् क्षुभ्य-
माणाः प्रतिवधन्त्येव तदा किं कार्यमित्यत आहुः गुणक्षोभेषीत्यादि ।

गुणक्षोभेषि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणक्षोभेषि परंपरया भगवदिज्ञाधीन इति तत्रापि एतदेव भगवत्कृतं विलम्बन-
मेव कारणत्वेन द्रष्टव्यम् । इति मे मतिः । इदमसामिरेवोच्यते । अब जान्यस
सम्मतिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुः कुसुमितिरित्यादि ।

कुसुमितिरित्वं वा काञ्चिद्दुत्पद्येत् स वै अमः ॥ ७॥ ॥

शास्त्रे तदर्थं साधनान्तरोपदेशदर्शनाद्विरुद्धयुक्तिस्तिरित्वं वा विकल्पेनोत्पदेत्, परं
स विकल्पेभिकारभेदानवधानाद् वै निश्चयेन अमः । भगवता ‘दैवी हेषा गुणमयी मम
माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त’ इति गुणमूलनिवृत्ये स्वप्रपत्ति-
मात्रस्यैव साधनसोक्तत्वात् । साधनान्तरकरणे च निःशेषतत्त्विवृत्यभावात् । भगवत्कृत-
विलम्बभावने तु भगवानेव शरणमिति दुद्ध्वयुत्पत्तेः । अतोस्मामिरिदं भगवदभिप्रेतमेवोच्यत
इति तथेत्यर्थः ॥ ७॥ ॥

इति तत्प्रेरणप्राप्तुद्विस्तु पुरुषोत्तमः ।

सेवाफलोक्तिविवृतेर्विवृतिं चैवमुजगौ ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्भृत्युभाचार्यचरणैकतानश्रीपीतांम्बरात्मजस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य
कृतौ सेवाफलविवृतिप्रकाशः सम्पूर्णः ॥.

थीष्णाय नमः ।

सेवाफलम् । विवृतिविवरणसमेतम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान् विष्णुलेखान् निजान् गुरुन् ।

सेवाफलस्य विवृतिव्याख्यार्ण वित्तोम्यहम् ॥ १ ॥

अथ दैवोद्दात्रश्रयतामानः श्रीमदाचार्यां निजानां सुखेन सिद्धान्तमुक्तावल्युक्त-
सेवायाः सिद्धये तत्कलप्रतिवन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रतिज्ञा कुर्वन्ति यादृशी सेव-
नेति । एतद्वन्धसातिसंक्षिप्तत्वेन दुर्बोध्यत्वात् खयमेव विवृतिं रचयन्तः सेवायां निजग्रन्थेषु
फलतत्वांगीकारेण तत्कलेष्वन्येष्व्यामानेषु सेवायाः साधनतामाशक्यं साधनताम्रमं वारयन्तः
फलनामान्याहुः सेवायामिति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलसुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्धेन्मनोरथः ॥ १ ॥

सेवापां फलव्रयम्, अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयो-
गिदेहो वैकुण्ठादिषु । सर्वत्र राघनान्ते फलम् । फले लब्धे साधनतामः । अत्र
सेवासाधकसेवायां किंप्राणायामित्युक्त्या न तद्वसाधकाशः । यादृशी सिद्धान्तमुक्ता-
वत्यां कथिता मानसी सेवा, न तत्सिद्धौ मानसीत्वे सिद्धे, तसां यत्कलप्रयगलौकिकादि,
तदुन्यते । आद्यफलसालौकिकसामर्थ्यस प्रभुणा दाने कुते, चकारात्तदेहेन्द्रियादिषु
सर्वसे स्थापिते, आदौ उत्तमफले जातो मनोरथः सिद्धेत्, तस्यादाने फलं सायुज्यं चा
सिद्धेत्, अधिकारः सेवोपयोगिदेहो वा सिद्धेदित्यग्रिमेषान्वयः । हि युक्तोपयमर्थः ।
अत्र द्वी प्राशद्वौ पूर्णफलतुल्यतयोपकां ॥ १ ॥

फलं वा द्युधिकारो वा न कालोच नियामकः ।

उद्देगः प्रतिवन्धो वा भोगो वा स्यात्तु वाघकम् ॥ २ ॥

सेवायां प्रतिवन्धकव्रयम्, उद्देगः प्रतिवन्धो वा भोगो वा ।
फलमिति । वाघफलमनियतम्, परमात्मुग्रैकालप्रयत्नात् । एवं चावस्य दानेकहेतुत्वम् ।
फलद्वयस्य साधारणात्मुग्रहेतुत्वम् । नन्वपिकारस्य सेवापूरकाले स्थितलालकर्त्त फलतत्वमित्यत
आहुः न काल इति । अस्मिन्नाधिकारे सत्यदुग्धादिस्तुः काले नियामको न । अतः
कालानियम्यत्वाकलताधिकारस्य । एवं सोपयतिकं फलव्रयसुक्त्या प्रतिवन्धकव्रयमाहुः
मृडे उद्देग इति, विवृती सेवायामिति । उद्दिक्षो वेगः भयम्, अपराधादिना मन-
शाश्वत्यं वा पापादिना । स च सेवाऽसुचिसम्यादनेन वाघकः । प्रतिवन्धश्च सेवायां रुचौ

सत्यामपि तत्समये लौकिकैदिककायिकादिकार्यासक्तिरूपः । स च तत्समयोरेवनेन धाधकः । भोगश्च शरीरवृत्त्यनुसारेण अवहारण्यनादिरूपः । सोपि पूर्ववद्वाधकः ॥ २ ॥

ननु फलानामनुग्रहलभ्यतयानुग्रहस च भगवदिच्छापीनत्वात्सेवायां क्रियमाणायां मम फलं भविष्यति न वेति सन्देहः कथमपेयादतस्तत्रिवारणाय तु धाधकमित्यारम्य यथा वेत्यन्तमाहुः ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वाऽतत्त्वनिर्धारोऽधिवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

धाधकानां परित्यागः,

त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भगवतो धाधकव्यं न करणीयं चेत् तर्हि मनस अन्यत्र गमनं न, फलं तु यथा वा । येन श्रकारेण सेवा तथा तेन प्रकारेण फलमिति सन्देहाभावः । यद्वा भक्तिमार्गो भगवदनुग्रहलभ्यः । तस्मिन् कथं प्रतिवन्धकव्यमित्यतस्तु धाधकमित्यादि यथा वेत्यन्तमाहुः । वाक्यव्ययमत्र । धाधकं पूर्वोक्तं भगवतोकर्तव्यं चेत्तदा गतिर्नाम सेवायां सायुज्यम् ॥ १ ॥ १ ॥ धाधकं चेत् सर्वथा तदा न हि फलाभाव इत्यर्थः ॥ २ ॥ यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यया धाधकं तथा चेत्तदा वा नाम फले विकल्पः ॥ ३ ॥ तथा चैव भगवदिच्छापीनुग्रहस वैविद्यात् फले वैविद्यम् । तथा च यस्य जीवस्य याद्योधिकारः स तादृशीं सेवां करिष्यति, तस्य स्वांधिकारयोग्यं फलं च भविष्यतीति सन्देहाभावः । एवं फलविकल्पे श्रासे किं कार्यमत आहुः अन्तर्वनिर्धार इत्यारम्य धाधकानां परित्याग इत्यन्तम् । विष्वती त्रयाणामिति । त्रयाणामुद्देशादीनां साधनसातत्त्वनिर्धारस्याविवेकस च तत्त्वनिर्धारस्य विवेकयोरभ्यासेन सर्वतस्यागः कर्तव्यः । ननु तत्त्वनिर्धारविवेकौ किञ्चल्पौ तथा हि, तस्य लोकवेदप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस भावस्तत्त्वम्, तस्य निर्धरणं निर्धारः । ‘सर्वे स्वतिवदं ब्रह्म,’ ‘स हैतावानास,’ ‘अखण्डं कृष्णव’ दिलादिभिः सर्वत्र भगवद्वावनम् । विवेकस्तु ‘हरिः सर्वे निजेच्छातः करिष्यतीति सर्वव भगवत्कृतिः । ननु धाधकानां मध्ये भोगस्यापि त्यागे जाते ते विना शरीरस्थितेरसम्भवात् सेवाया असिद्धिमाशङ्क त्यागे अवस्थामाहुः भोगेपीति ।

भोगेष्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

भोगो हि द्विविधः, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । प्रतिवन्धोपि द्विविधः, साधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्राद्यो तु द्वायात्पाज्यः । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । भगवत्कृतश्चेत्प्रतिवन्धस्तदा भगवान्फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्यसेवापि व्यर्था । तदासुरोर्यं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्थातव्यं

शोकाभावायेति विवेकः । भोगप्रतिबन्धयोरेकैकं परित्याज्यम् । अपिशब्देन प्रतिबन्धस्य ग्रहणम् । तथा परं द्वितीयं निष्ठाल्युहं विश्वाहितम्, तत्र हेतुः, महान्मोगः । एवं प्रतिबन्धस्य वस्त्रपि निष्ठत्वद्युम् । तत्र हेतुः, सदेति । एतत्सर्वं मनसि कृत्वा विवृतौ तात्पर्यमाहुः सूचिकटाहन्यायेन । पूर्वं भोगद्वयिष्यमाहुः भोग इति । लौकिका-लौकिकमेदेन भोगो द्विधा । तत्र अलौकिको भोगो लौकिकासक्तिरूपत्वात् सेवासमय-रोपकलात्याज्यः । एवं लौकिकभोगं निरूप्य हेतुसहितमलौकिकभोगं निरूप्यन्ति तथेति । विवृतौ अलौकिकेति । अलौकिको यो भोगः स तु फलत्रये यदायमलौकिकसमर्थ्यं तस्मिन् सति भगवदत्प्रसादेन मवतीति तत्ववेश उक्तः । एवं च तसात्याज्यत्वे वीज-सुक्तम् । एवं द्विप्रकारं भोगं निरूप्य द्वितीयप्रतिबन्धस्य निविश्वले यो हेतुर्मूले सदा-पदेनोक्तस्य विवृतौ भगवद्वक्तु इत्यादिना विशदयन्ति । सेवायां प्रवृत्तस्य यदा दुःसङ्गादिना भगवदीपद्रोहे कृते प्रसुः स्वयं प्रतिबन्धं करोति, तदा सेवायामसर्वभैरवतिं, तदा सर्वथा फलाभावः, तदा तदुपायार्थमन्यसेवनं न कर्त्यम्, व्यर्थत्वात्, तदायं जीव आसुर एव । दैवजीवे सर्वथा फलाभावाभावात् । तदा एताद्यो प्रतिबन्धे चिन्तानिवृत्तै आदि-स्थै भगवान् जीवं यथा विचारित्वात्संत्वये निजेच्छया करिष्यतीत्यादिरूपेण ज्ञानमार्गेण स्यात्यम् । एवमलौकिकभोगभगवद्वक्तुप्रतिबन्धयोरत्याज्यतामुपत्वा साधारणप्रतिबन्ध-लौकिकभोगयोस्त्वत्क्वले विवृतौ वीजमवतारयन्ति साधारणेति । साधारणो भोगः कर्त्तव्यस्त्वत्क्वले विवृत्याकाङ्क्षायामाह सविन्नोल्पो घातकः स्यादिति । ननु लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धो केन हेतुना केन प्रकारेण च त्वक्वयाविति व्याकुर्वन्ति सविन्नादिति । लौकिको भोगः सविन्नात्याज्यत्वाभ्यां हेतुम्यां यताद्वात्याज्यः । घातकलेन हेतुना साधारणः प्रतिबन्धस्याज्यः । नन्तेतत्यागप्रकारसंत्वयनिर्धारयिवेकरूपः पूर्वमुक्त इति पुनः किमर्थमुच्यते ? सत्यम् । पूर्वं यदुक्तः स तु नवीनतदुत्पादकसाधनत्वागस्यः । अयं तूष्ण्ययोस्त्यागप्रकारोत् उच्यते ।

सविन्नोल्पो घातकः स्याद्वादेतौ सदा भत्तौ ।

सविन्नलादत्पत्वाद्वोगस्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकौ । चलादिति । यत एतौ सदा क्षेपेभ्यो सेवासमयोरधकलेन भत्तौ ज्ञातौ । अतो यदाद्वादुद्द्वयोपायचातुर्येण स्याज्यौ । तस्यस्य श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । तथाहि, ‘यथाभिकं मुक्तं चेन्ममेदानीतिना सेवा गता, मया गानाधासक्त्या जागरः कृतयेदिनानी निद्रायाति, तरमादेवं न विधेयमिति । प्रकृतमहुसरामः । अतःपरं ज्ञानस्थित्येग्यानां भगवद्वक्तुप्रतिबन्धे स्थितिप्रकारामाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता ल्याज्याऽसंसारनिध्यपात् ॥ ५ ॥

द्वितीयो भगवद्वक्तुप्रतिबन्धः । ज्ञानस्थित्याये चिन्ताभावार्थमाह द्वितीय इति । द्वितीय इति भगवद्वक्तुप्रतिबन्धे ज्ञानस्थित्यायि पुष्टिमार्गीयफलविपर्यणी चिन्ता सर्वथा-

स्याज्या । कुतः ? असंसारनिश्चयात् । अग्रायमर्थः । ‘अस्मिन्पातमयं नास्ति मोक्षः सर्वथा यत्’ इति वाक्येन अलीखानादिति जन्मान्तरे उद्धरिष्यति ।

- एवं भोगप्रतिबन्धो स्याज्यत्वेन विचार्य उद्गेत्यागे वीजं वदन्ति नन्विति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये वाधकं गृहम् ।

आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवानाधिदैविकी-
त्युक्तं भवति । अत्र पाठद्यम् । नन्विति, न त्विति । तु निश्चयेन, आदे उद्गेते
सति फलविपरिणी चिन्ता न स्याज्या । तत्र हेतुमाहुः भगवतो दातृता नास्ति ।
एतदेव विवृतावादेत्यादिनोक्तम् । एवं च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वादुद्गेतोपि
त्याज्यः, यदिच्छाकृतो यस्तुद्गेतः, स एवैनं निवारण्यतीतिविचारेण त्याज्यः । एवं
जानतोपि यथाकथयत्वेत्यायां प्रवृत्तस यदा लौकिकमोगः प्रतिबन्धं करोति तदा कर्त-
च्यमाहुः तृतीय इति । विवृतौ तदपि भोगेत्यादिना व्याचक्षते । भोगाभावस्तदैव
सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तृतीये भोगस्तुपे प्रतिबन्धे गृहमेव त्यजेत्, कृष्णा-
र्थमेव गृहं प्रयुक्तीत । तथा कृते भोगसालौकिकत्वं सिध्येदिति लौकिकमोगस्त्वक्त एव ।

अवश्येऽपि सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

रुणक्षोभेषि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुस्तुष्टिरच वा काचिदुत्पदेत् स वै भ्रमः ।

एवं कठिनांशं स्वयं व्याकृत्य गृहत्यागेऽसमर्थानां यत्कर्तव्यं तदाहुः अवश्येति ।
इयं फलत्रयी प्रतिबन्धकवर्यी चावश्या, अतो वापकानामुपस्थितौ स्वदैन्यसिद्धये
सदा विचारणीया । अन्यत्सर्वमिदं साध्वसाधु वा मत्कृतमित्यादिरूपं मनोभ्रमः चित्त-
वाहिमुख्यमेवेति ज्ञेयम् । ननु भगवान् सत्यप्रतिज्ञः, यथा पूर्वं विचारितवांस्तथैव करिष्य-
तीति किमेतेनेत्यावांक्याहुः तदीयैरिति । एते हि समर्पणेन तदीयाः । स्वकीयानां सर्वं
चिन्तनं भगवत एव करणीयम् । अतो भगवदीयैरपि तदुक्तभावनं कार्यम् । एतेनानन्य-
शरणान् ज्ञात्वा पुष्टावनुग्रहे भगवान् वाधकेषु सत्स्वपि नैव विलम्बयेत्, फलं दद्यादेव ।
ननु चित्तजानां गुणानां क्षेमे विचारे क्रियमाणेषि प्रतिबन्धो भवेदेव तदा यत्कार्यं
तदाहुः गुणेति । सत्त्वादिगुणेषु क्षुम्यमाणेष्वपि भगवत्कृतः प्रतिबन्ध एव कारणमिति
द्रष्टव्यम् । तदापि भगवदिच्छाविचारणमेवोपायो नान्यः । मम मतेरत्रैव पर्यवसानम् ।
सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति पूर्वमुक्तत्वात् । वत्रास्मिन्विषये काचित्कुस्तुष्टिः कुस्तुष्टिसुक्तिः
भगवत्कृतप्रतिबन्धस्य निवारणे अन्योप्युपायोस्तेतद्रूपा मनसि जायेत तदा सापि भ्रमस्तुपै-
वेतिज्ञेयम् । एतेनानन्यभावनपूर्वकं भगवदीयैः स्थेयम् ॥ ६ ॥ ७॥ ॥

इतिश्रीसेवाफलविवृतिच्याख्यानं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

लालूभद్वोपनामश्रीवालकृष्णदीक्षितविरचितटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीराधावदनेन्दुश्रीपानगतवकोरकग् ।

गोवर्धनधरं चन्द्रे ब्रजराजकिशोरकम् ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यवर्षश्रीविघ्नेशकृतात् ।

सेवाफलस विवृतविवृति वित्तोम्यहम् ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सद्वौ फलमुच्यते ।

सेवायां फलत्रयमिति । सेवायां सिद्धायां सत्यामित्यर्थः । मूले यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सद्वौ फलमुच्यते इत्यत्र सिद्धावितिकथनात् सिद्धसैव सर्वत्र फलसाधकत्वात् । तथा च यादृशी सेवना तृतीयस्तत्त्वे देवहृतिं प्रति कणिलदेवेन 'देवानां गुणलिङ्गानामातुधविकर्त्तव्याम् । सत्य एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ अनिगिता भागवती भक्तिः सिद्धेन्द्रीयसोऽनेन भक्तिश्वेतोक्ता, तसाः सिद्धौ मुख्यमत्यमहीना-विकारमेदेन फलत्रयं शेषम् । तदेव फलत्रयमाहुः अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवौपयिकदेहो वैकृष्णटादिपित्रिति । अलौकिकसामर्थ्यं तु साक्षात् श्रीबृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनसर्वानादिकृतिकथनत्वम् । 'पश्यन्ति ते मे सचिरात्मतंसप्रसञ्चवकारुणलेखनानि । रूपाणि दिव्यानि वरयदानि सकं याचं स्त्रहणीयां वदन्तीतिवाक्यादिह 'पश्यन्ति त' इति तच्छब्देन नैकतत्वां मे स्त्रहणन्ति केचिन्मत्सादसेवाभित्ता मदीहाः' इति पूर्वश्लोके उक्ता मोक्षाभिलापिणो शृणन्ते । तेषां मोक्षान्तपुमर्थानभिलापात् स्वतन्त्रसेवैकाकांशक्या अलौकिकसामर्थ्यं भवति । तेषां पूर्वोक्तमत्या प्राङ्गतर्लिङ्गवरीरनश्यति । 'ब्रयत्याशु या कोऽपि भित्वाववात् । ततो लिङ्गशीरनाशे सति मगवदर्शनाद्य-भावे प्रसक्ते सायुज्ययोग्यतायां यदि मगवान् कृपयति तदा दिव्यान्यलौकिकेन्द्रियाणि । सम्पादयति, ततस्तर्भगवद्वैरप्राकृतेन्द्रियैः 'पश्यन्ति ते मे' इति श्लोकोक्तं दर्शनादि सिद्धति । तदेतदुक्तं मूले ।

‘अलौकिकस्य दाने हि आद्यः सिद्धेन्मनोरथः ॥ १ ॥

अर्थस्तु अलौकिकस्येन्द्रियवर्गस्य दाने मगवान् श्रुते सति आद्यः 'पश्यन्ती'-लादिस्त्रोक्तयोक्तेषु श्रिषु फलेषु प्रथमो मनोरथो मगवदर्शनादिविषयकः सिद्धेत्, फलपर्यवसायी भवतीति मगवद्वैर्यनादेः परमफलत्वम् । 'अक्षणवता फलमिदंभित्वशृष्टि-

स्त्रपगोपिकावास्यात् । अक्षण्वतामिन्द्रियवतामित्वर्थः । तस्मादलौकिकेन्द्रियदानं भगवत्कर्तृकमपेक्षितम्, अन्यथा पूर्वोक्तमत्त्वा 'जरयत्याशु या कोश'मितिवाक्यालिङ्गशरीरभंगे दर्शनादिकं न सिध्येदिति भावः । न च मास्तु दर्शनादि, सायुज्यमेवास्त्वितिवाच्यम् । 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिदितिवामयेन तेपां तदनभिलापात् । इह एकात्मतां न स्पृहयन्ति, अपि तु दर्शनादिकमेव स्पृहयन्तीत्यर्थादायाति । 'भत्यादसेवामिरता' इति वाक्यात् । अत एव मूले स्पृहापदपर्यायः मनोरथशब्दः उक्तः । अत एव वृत्तासुरेणोक्तं 'न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समझस त्वा विरहय्य कांक्षे' इति । अर्थस्तु अपुनर्भवं मोक्षमपि त्वां विरहय्य न कांक्षे अपि तु त्वामेव फलत्वेन कांक्ष इति । एतदेव श्रीब्रजसुन्दरी-भिरुक्तं 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति । परो मोक्षः सायुज्यादिरिति सुवोधिन्यां व्याख्यातं च । अत इन्द्रियवतामिदमेव रसात्मकं पुरुषोत्तमस्त्रूपमेव फलम् । 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चेति सुवोधिन्यां सर्वेन्द्रियमोग्यत्वेन कथनात् । अत एवाक्षण्वतामित्यस्य सुवोधिन्या 'मात्मलाभावं परं विद्यते' तिश्वतेमोक्षसैव पुरुषोत्तमस्त्रूपमेव फलम्, तद्रहितानां तु मोक्ष एव फलमिति व्यवस्थापितम् । पुष्टिभक्तास्तु भगवद्चेन्द्रियाणि लब्ध्वा सकलेन्द्रियैः रसात्मकं स्त्रूपमनुभवन्ति । न ह्येताद्वक्त्वं सायुज्यादाविति । 'ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा संघातस्य विलीनत्वा' दितिनिवन्धात् । अत एव 'दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना' इत्यनेन सालोक्यादीनामग्रहण-सुक्तम् । न च मोक्षसुखाज्ञानान्न गृह्णन्तीतिवाच्यम् । 'मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोन्यत्कालविषुतमितिवाक्ये सेवया पूर्णा इत्युत्त्या तेपां भगवता सभाजनात्, अन्यथा अज्ञत्वान्न गृह्णन्तीति भगवान् तेपां निन्दामेव कुर्यान्न स्तुतिम् । अतो ज्ञायते भगवत्सेवायां मोक्षादप्यधिकरसोस्तीति । 'मपुष्टिदसेवानुरक्तमनसामभवोपि फलम्' रिति वाक्याच । अतः फलदशायामाधिदेविकवृन्दावनादौ या फलरूपा भगवत्सेवा सा मोक्षादप्युल्लृष्टा । अतः सा भगवता परमानुग्रहभाजनाय ताद्वाधिकारिणे पुष्टिभक्ताय दीयते, न तु सर्वेभ्यः भक्तेभ्य इति ज्ञेयम् । 'अस्त्वेवमंग भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगमिति शुकवाक्यात् । इह भक्तियोगमित्यस्य फलरूपपुष्टिभक्तियोगमित्यर्थो ज्ञेयः । एतस्मिन् श्लोके मुक्तिं ददाति भक्तिं न ददातीत्युत्त्या भगवत्कर्तृकदान विना ताद्वी भक्तिर्न प्राप्यत इत्युक्तं भवति । अत एवापि मूले अलौकिकस्य दाने हि चादः सिध्येन्मनोरथ इत्यनेन दानमेवोक्तम् ।

तथा च सिद्धमेतत् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमार्गीयसेवायामेव, फलदूयं तु मर्यादाभक्तानाम् । ननु तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्ये 'देवानां गुणलिङ्गाना'मित्यत्र मक्तेलक्षणमुक्त्वा 'पश्यन्ति ते मे' इत्यादिना भक्तिफलत्वेन फलव्रयमुक्तम् । तत् कथ-

मुच्यते सेवायां फलव्ययमिति चेत् । न । भक्तिशब्देन सेवाया एवाभिधानात् । भज सेवायामितिधात्मर्थात् । 'लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य द्वादाहृतम्,' 'अहेतुक्यव्यवहिता या मत्किं पुरुषोत्तमे,' 'सालोक्यसार्थिसामीप्यसारूप्यैकलमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना गत्सेवनं जनाः' 'स एव भक्तियोगात्य बालनिक उदाहृत' इत्यत्रादौ भक्तिपद-गुक्त्वा, मध्ये सेवनपदं पठित्वा अत्रे स एव भक्तियोगात्य इति भक्तिपदमुक्तम् । अतोपि ज्ञायते भक्तिशब्देन सेवैव । 'देवानां गुणलिङ्गानां'मितिलक्षणमुक्त्वा 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहा' इत्यत्र 'सेवाभिरता' इत्यनेन सेवैवाभिहिता, अतोपि भक्तिशब्देन सेवैव । तदुक्तं निवन्धे सर्वनिर्णये, 'भक्तिशब्दस धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमे'ति । तथा च प्रेमसेवा भक्तिशब्दार्थः । इत्यमेय प्रेमसेवा मानसी सेवेत्युच्यते 'चेतत्प्रवणं सेवे'ति सिद्धान्तमुक्तावल्यां भनोवृत्तेः सेवात्वकथनादद्वापि 'भनसो वृत्तिः स्वामाविकी तु ये'स्यनेन भनोवृत्तेर्भक्तित्वकथनात् । अतो 'यादद्वी सेवना प्रोत्तेत्वत्र सेवनाशब्देन मानसी सेवोच्यते । तथाः सिद्धो अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं भवति, तस्यास्तारतम्ये गौणं फलद्वयमुक्तम् । अतो भक्तिशब्देन मुख्यतया मानसी सेवाभिधीयते ।

इदं त्वयेयम् । 'देवानां गुणलिङ्गानां'मिति भक्तेः स्वरूपतक्षणमुक्त्वा, 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहा' इत्यनेन भक्तेः कार्यलक्षणमुक्तम् । तथा च भोक्तान्तपुमर्थस्थहाराहित्यसम्पादकत्वं तादृभक्तित्वमिति भक्तेः कार्यलक्षणम् । एवं सति सर्वेषुमर्थान् भक्ता न स्पृहयन्तीत्युक्ते भगवत्स्वरूपमात्रफलभिलापिणि भक्ते परमात्मुग्रह-परब्रह्म भगवान् स्वरूपात्मकफलप्रसाद्ये तत्प्रलग्नात्यनुकूलमर्त्तैकिकसंघातं सम्पाद्य स्वयं फलस्त्वेण सर्वेन्द्रियविषयो भवति । तदेतदुक्तम् । अलौकिकस्य दाने हि चाच्यः सिद्धयेन्मनोरथः इति भूले, अलौकिकसामर्थ्यमित्यनेन टीकायां विवृतं च । ननु नृतीयस्तन्वे अलौकिकविग्रहप्रतिनिर्देति कथमयाचार्येरलौकिकसामर्थ्यं फलत्वेनोक्तम् । तर्तिक्रमाणकमिति चेत्, श्रूयताम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसं प्रसक्तवकारुणलोचनानी' लेनेन भगवद्वर्णनादीनां फलत्वेनोक्तित्वं मानम् । अन्यथा ताद्यामलौकिकसंघातं विना 'पश्यन्ति ते म' इत्यत्रोक्ता दर्शनादुकिर्विस्त्रयेत् । लौकिकेन्द्रियवर्गस्य निवृत्तत्वात् । 'जरयत्याशु या कोशं निर्गीणं मनलोये'तिवाक्यात् । अतो दर्शनाधन्यानुपपत्त्या अलौकिक-देहेन्द्रियप्राप्तिराक्षियते । सर्वतो वटवती खन्यथानुपपत्तिः । तथा च सिद्धमलौकिक-सामर्थ्यरूपमुत्तमं फलगुत्तमानाम् ॥ १ ॥

एवमुत्तमाधिकारिणामुत्तमफलमुक्त्वा मध्यमाधिकारिणां फलमाहुः सायुज्यमिति । 'मद्भक्तिं दगते परं' 'भक्त्या भामभिजानाती'द्वुकृत्वा 'विशेषे तदनन्तरं'मिलत्रोक्तं सामु-

ज्यमित्यर्थः । इदं मध्यमं फलम्, अलौकिकसामर्थ्यपेक्षया हीनम्, सेवौपयिकदेहोपेक्षयो-
त्तमम् । अतो मध्यमम् । अलौकिकेन्द्रियवर्गं स दानसपेक्षत्वान्मध्यमानां तदलाभे सायुज्यं
भवति । तदुक्तं मूले, फलं चेति ।

फलं वा श्वाधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलशब्देन सायुज्यम् । साधारणमर्यादया सर्वेषां भक्तिमतां तत्याहेः । ‘हतात्मने
हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमर्णीं प्रयुक्तं’ इति तृतीयस्कन्धवाक्यात् । न चात्र
वाक्ये ‘अनिच्छत’ इतिपदेन मोक्षेन्द्रियाशूल्यानां सुषिभक्तानां ग्रहणात्प्राप्तेषां च सायुज्य-
लाभोस्तीतिवाच्यम् । मोक्षस्पृहयैव तैर्भगवद्गतेः कृतत्वात् । अनिच्छाकथनं तु भक्तिमहिमा
कदाचित्ताद्वाभावोदयात् । न ह्ययं भावस्तेषां सार्वदिकः । अतो भगवति प्रेमाप्येतेषां
सोपाधिः । मोक्षदातृत्वेन भगवति जातत्वात् । अत एतेषां सायुज्यप्राप्तिर्भवति । एतच
तृतीयाध्यायभाव्ये स्फुटम् । पूर्वोक्तालौकिकसामर्थ्यरूपफलाधिकारिणां तु भगवति निस्पा-
धिकं प्रेम । सायुज्यादिपुर्मर्थस्य स्फृहाराहित्येनैवोत्पत्तत्वात् । अतो भगवत्सरूपस्य सकले-
न्द्रियाखादत्वेन तेषामपेक्षितत्वादलौकिकसंधातं दत्ता सर्वेन्द्रियाखादो भवति, येषां
मोक्षदातृत्वेन सोपाधिकं हरौ प्रेम तेषां सायुज्यप्रितिविवेकः ।

एवं मध्यमानां फलमुक्त्वा हीनानां फलमाहुः सेवौपयिकदेहो चेति । व्यापि-
वैकुण्ठादौ पार्षदादिदेहप्राप्तिरित्यर्थः । ‘अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमस्तांगमनु-
प्रवृत्तम् । त्रियं भगवतीवा स्पृहयन्ति भद्रां परस्य भेतेश्वरते तु लोके’ इतिकपिलवाक्यात् ।
एतदामासे ‘सालोक्यादिरूपं फलमाहे’ति सुवोधिन्यामुक्तत्वात् ।

अत्र केचिद्वैकुण्ठशब्देन व्यापिवैकुण्ठेतरवैकुण्ठानां ग्रहणमिति वदन्ति । तत्र ।
‘व्यापिवैकुण्ठे सर्वमैश्वर्यादिकमश्ववत् इत्यर्थ’ इति सुवोधिन्यामुक्तत्वात् । न चालौकिक-
सामर्थ्ये मुख्यफले ताद्वाविग्रहप्राप्तिस्तुता, एवं तृतीयेषि सेवौपयिकदेहस्याप्राकृतस्य प्राप्ति-
रूपते, अतः प्रथमतृतीयोः सायमापत्तिमिति व्याच्यम् । प्रथमफले भगवतः सर्वेन्द्रिय-
भोग्यत्वेन तद्वोगानुगुणदेहलाभः, तृतीये तु सेवामात्रयोग्यदेहलाभ इति विशेषवैलक्षण्यात् ।

इदमत्र ज्ञेयम् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं व्यापिवैकुण्ठान्तर्वर्तिनि आधिदैविके
वृन्दावनवृहद्वनादौ प्राप्यते । ‘पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसे’त्यस्य व्याख्याने वृन्दावनादौ
भगवत्साक्षात्कारो भवतीति सुवोधिन्यामुक्तत्वान्मूले अधिकारशब्देन सेवौपयिकदेहो
गृह्णते, ताद्वादेहस्य सेवाधिकाररूपत्वात् ।

एवं फलत्रयमुक्तम् । तत्रालौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिभक्तानाम् । सायुज्यं सेवौ-
पयिकदेहो मर्यादाभक्तानाम् । अत एव, नवमनिधने ‘देहभावे द्वे तु साम्रक्षानां
कृष्णदासता । सायुज्यं वान्यथा तस्मिन् गंगातीरे ने संशयः’ इत्यनेन गंगासेवातः सायुज्य-
सेवौपयिकदेहप्राप्तिरूपा । सिद्धान्तमुक्तावत्यां ‘मर्यादासत्तु गंगायां श्रीभगवतत्पर’

इतनेन मर्यादास्थस तु गंगासेवनगुक्षण् । अत एव 'मर्यादाभक्तिमार्गस' काष्ठा गंगा परा भर्ते'ति निवन्धे उक्तम् । अत एव मर्यादाभक्ते: सामुज्यादिकलम् । पुष्टिनकेसु निलठीलाप्रवेशरूपं फलमिति स्पष्टमेव तृतीयचतुर्थाध्यायभाष्ये निरूपितमिति दिङ् ।

न कालोच नियामकः । अथ फलमेपि कालो न नियामकः । फलत्रयं कालपरिच्छेदं न भवतीत्यर्थः । 'न कहिंचिलत्यरा: शान्तरूपे नक्ष्यन्ति नो निमिषो लेडि हेति'परिति कपिलवाक्यात्, 'भवरा न नंक्ष्यन्ती'सुक्ष्या भवशशब्देन फलत्रयप्राप्तानां ग्रहणात् ॥ १ ॥

कार्यमात्रप्रतिवन्धकाभावत्वेन कारणतास्वीकारात् सेवासिद्धर्थं सेवाप्रतिवन्धा दूरी-कर्तव्या इति तदर्थं प्रतिवन्धकात्रिस्त्रूपयन्ति ।

उद्गेगः प्रतिवन्धो वा भोगो वा स्पात्तु वाधकम् ॥ २ ॥

वाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथा परम् ।

सेवाधार्यं प्रतिवन्धकव्रयम्, उद्गेगः प्रतिवन्धो वा भोगो वा । उद्गेगो भगवत्सेवासमये चित्तक्लेशप्रदशाश्वलत्यविशेषः । स च भगवत्सेवां प्रतिवन्धाति । भोगः सुखसाधकतया विषयासक्तिसम्भादकत्वेन भगवदासक्तिविरोधात् सेवाविरोधी । एतत्यति-वन्धकदूर्यं हुःखसुखसाधकं प्रतिवन्धस्त्रूपम् । 'प्रतिवन्धकं तृदासीनं हुःखसुखे प्रयच्छ-ती'त्यस न नामान्तरेण निर्देशः, किन्तु प्रतिवन्धशब्दयान्यतीव । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्धात्मना बानुभृतस्मात्वा दिलव वाच्यनसेविंशिष्ठकार्यमादाय इन्द्रिये-म्यः पृथक्तया गणनात् । एवमुद्गेगमेयोरपि हुःखसुखप्रदत्वेन विशिष्टत्वात् पृथद्द-निर्देशः । अनन्या प्रतिवन्धकशब्दन्देव उद्गेगभोगेष्येग्रहणसम्भवात् पृथद्दामनिर्देशो व्यर्थः सात् । त्रयाणामिति । उद्गेगप्रतिवन्धभोगानां वानि साधनानि देतवस्तोपां परित्यागः कर्तव्यः । साधनपरित्यागे प्रतिवन्धानामगुत्तमेः । मूले वाधकानां परित्याग इत्यस तेषां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति व्याख्यानं दीक्षायाम् । प्रतिवन्धकेषु भोगशब्देन लौकिको भोगो आदो च लौकिक इत्यहुः भोगो द्विविष्ठ इत्यारम्य लौकिकस्त्वाज्य एवेति व्याख्यानं दीक्षायाम् । मूलार्थस्तु भोगे लौकिकालौकिकभोगे एकं लौकिकभोगात्मकं परं प्रतिवन्धक-मिति । तद्वाद्य इति । साधारणप्रतिवन्धमयवद्वृत्तप्रतिवन्धयोर्मध्ये शाद्यः साधारणप्रति-वन्ध इत्यर्थः । तस्य स्वरूपं तु सुखदुःखाजनकत्वेन सेवाप्रतिवन्धकत्वम् । यथा सेवा-समये उदासीनेन वासादिव्यवहारः किंवते स सेवां प्रतिवन्धाति, उद्गेगभोगौ तु हुःखसुख-जनकौ, सेवाप्रतिवन्धकाविति विवेकः । बुद्ध्या व्याज्य इति । चातुर्योण्यत्यर्थः । तथा च व्यवहारचातुर्येण सेवानवसंर लौकिकं कार्यं ददा कर्तव्यं यथा सेवावसरे तादृशं वागादि-व्यवहारकार्यमेव न पतेदित्यर्थः । अद्यवा साधारणप्रतिवन्धो वेदनिन्दारूपः पापस्त्रप्तश्च । स

तु बुद्ध्या त्याज्यः, बुद्धिपूर्वकं तस्य त्यागः कर्तव्य इतर्थः । अलौकिकभोगस्त्वति । भगवत्सेवार्थं मुपुर्दुर्चासनादिदोपनिवृत्तये ताम्बूलमक्षणादिरूपः, भगवद्वामित्यादलौकिकः । ‘मन्निएं निर्गुणं स्मृतं भित्तिवाक्यात् । ‘क्षयेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा’ इति शोके भगवदर्थं कृतस्य दन्तधावनादेरपि भगवद्वर्त्मत्यस्य नवयोगिग्रसंगे कविनोक्तत्वात् । ‘धर्मान् भागवतान् व्रते’ति प्रश्नोपक्रमात् । श्रीमत्यसुचरणः स्वतत्रे तथा व्याख्यानाच्च । फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति । साधनत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । अलौकिकसामर्थ्यरूपफलसाधको भवतीति यावत् । अतोयमलौकिकमोगो न त्याज्यः । तदुक्तं मूले ।

निष्पत्त्यूहं महान् भोगः प्रथमे विद्वाते सदा ।

अर्थस्तु महान् भोगः पूज्यो भोगो भगवत्सेवार्थमंगरागलेपादिरूपः निष्पत्त्यूहं निर्विश्वं यथा सातत्या प्रथमेऽलौकिकसामर्थ्यरूपे फले प्रविशति, तत्फलसाधको भवतीति यावत् । साधारणप्रतिवन्धस्य बुद्ध्या त्याज्य इत्यनेन निवृत्युपाय उक्तः ॥२॥३॥

एवं भैगवत्कृतप्रतिवन्धकस्यापि निवृत्युपायो वक्तव्य इत्याशंक्य नास्य कश्चिन्वृत्युपाय इत्याहुः भगवत्कृतश्चेदित्याभ्य विवेक इत्यनेन । तदा भगवान् फलं न दास्यतीति । सेवांफलं मुक्तिरूपं न दासतीत्यर्थः । तदान्यसेवापीति । मुक्तिप्राप्तर्थमन्यस्य तीर्थादेरित्यर्थः । तत्र हेतुः । तदाऽसुरोयमिति । आसुरस्य तु ‘निवन्ध्यायासुरीमते’ति भगवद्वाक्यात् तस्य मुक्तिर्न भवतीति तीर्थादिसेवापि धर्येति भावः । तदुक्तं मूले ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हीति ।

ननु यस्य भगवत्कृतः प्रतिवन्धः स आसुरः, तस्य सर्वया मुक्तिर्नास्तीति निरूपितम्, तेहि फलाशाराहित्यजनितक्षेपः सात्, तक्षेशनिवृत्तिः कथं स्यादित्याशंक्य हेशनिवृत्युपायमाहुः तदा ज्ञानमार्गेणोति । येनाहमुत्पादितः तेन परमेश्वरेण यद्विचारितं तथैव भविष्यतीति मया दुःखं त्याज्यमित्यादिज्ञानरूपेण साधनेन नैश्चिन्त्येन स्येयमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

धधा च तत्त्वनिर्धारो चिचेकः साधनं भत्तम् ।

साधनमिति शोकाभावसाधनमित्यर्थः । एवं साधारणप्रतिवन्धस्य बुद्ध्या त्याज्य इत्युक्त्वा भगवत्कृतप्रतिवन्धस्याशंक्यत्यागत्वात् तज्जन्यशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण स्येयमित्युक्तम् ॥४॥

अतःपरं भोगरूपप्रतिवन्धनिवृत्युपायमाहुः साधारणो भोगः कथमित्याभ्य त्याज्य इत्यनेन । भोगस्य सुखहेतुत्वे त्याज्यत्वं न मनसायातीत्याशंक्याहुः ।

सविन्नोल्पोघातकः स्यादिति ।

सविन्नत्वादल्पत्वाद्भोगस्य त्याज्यत्वम् । भोगस्य सविन्नत्वमल्पत्वं च मुहुर्गुह्यिचार्यत्यागः कार्यं इति भावः । साधारणप्रतिवन्धस्य तु धातकत्वात्याज्यत्वम् । साधारण-

प्रतिवन्धश वेदनिन्दारूपः पापरूपश । स च महादोपरूपत्वात् सेवासिद्धेष्ठात्को
भवति । अत एव वेदनिन्दायाः पापानां च जन्मान्तरसम्भादकर्त्त नियन्ते सेवाप्रकारे
उक्तम् । 'वत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणत्वा । नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु
जायत' इति । एतस सर्वेषु सेवाधिकारिषु सम्भवात् साधारणत्वम्, सकलसक्तार्थमाव-
प्रतिवन्धकत्वाच साधारणत्वम् । यगवलुतप्रतिवन्धस्तु असुरमात्रविषयकत्वादसाधारण
इति विशेषो ब्रेतः । एतौ सदा प्रतिवन्धकाविति । लौकिकमोगसाधारणप्रतिवन्धवी
सदा सेवाप्रतिवन्धकैँ । लौकिकमोगस वेदनिन्दारूपपापरूपसाधारणप्रतिवन्धस च
सर्वदा सम्भवात् सर्वदा प्रतिवन्धकत्वमितर्थः । तदुक्तं मूले ।

यलादेती सदा भतौ ।

सदा प्रतिवन्धकौ भतावितर्थः । यगवलुतप्रतिवन्धसाशक्त्यसागत्वादनिवार्य-
त्वेन आसुरजीवस सेवाफलाभाव इति निरूप्य तद्वत्तदोकनियृत्येऽज्ञानमार्गेण शितिः
कार्येति पूर्वं निरूपितम् ।

अतःपरं येन ज्ञानमार्गेषि नाशयितुं शक्यसासासुरस वित्तसास्थ्यकारमाहुः
ज्ञानसित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाहेति । यसासुरस ज्ञानसित्यभावस्तस्य
चिन्ताऽभावसम्भादनार्थमितर्थः । द्वितीय इतीति । यगवलुतप्रतिवन्ध इतर्थः ।

द्वितीये सर्वपा चिन्ता लाल्या संसारनिश्चयात् ॥ ६ ॥

अर्थस्तु प्रतिवन्धयोर्मध्ये द्वितीये मगवलुतप्रतिवन्धे चिन्ता न कर्तव्या । तद
देतुः । संसारनिश्चयादिति । भम संसार एव फलं परमेष्ठरेण विचारितं न मुक्तिः ।
अत आश्रैव न रक्षणीया । 'निवन्धयासुरी गतः' इति वाक्यात् । एवं च चिन्तापि न
कर्येति । एवं प्रकारेण खासर्थं गनहि सम्पादनीयमितिभावः ।

एवमासुरस भेदद्वयम् । तत्र 'ज्ञानमार्गेण खातव्य'मिलेकः प्रकारः पूर्वं टीकाया-
मुक्तः । मूले अकार्तव्यं भगवत्त इत्यास्थ विवेकः साधनं मनसिलन्तेनोक्तः ।
द्वितीयप्रकारस्तु 'ज्ञानसित्यसावे चिन्ताऽभावार्थमाहे'त्वेन टीकायामुक्तः । मूले द्वितीये
सर्वथा चिन्ता लाल्या संसारनिश्चयादित्येनोक्तः । एवं द्विविषयावासुरस
सेवाफलाभावो निरूपितः, शोकमावग्रहयोक्तः ॥ ६ ॥

अतः पसुद्वेषप्रतिवन्धे किं कार्यमित्याकंशायामाहुः न त्वाद्ये दातृता
नास्तीति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति दृतीये चापकं चृद्भम् ।

आद्ये त्रिषु वाधकेषु धाद्ये उद्देश्यस्ते प्रतिवन्धे तु चिन्ता न लाज्येति पूर्वस्थान्यं

^१ त्वेनातिद्वैरेति याः ।

चिन्तापदत्याज्यपदाभ्यामन्वयः । तथा चोद्देगरूपप्रतिवन्धस निवारयितुं शक्यत्वेन तत्रि-
वृत्त्युपायचिन्तां कृत्वा उद्देशो निवर्तनीय इत्यर्थः । असाध्ये हि चिन्ताल्यागो विधेयः ।
‘तसादपरिहार्यर्थं न त्वं शोचितुर्महसींति वाक्यात् । साध्ये तु चिन्ता रक्षणीयैव ।
यद्युद्देगरूपप्रतिवन्धनिवृत्तिं सात्तदा किं सादित्याकांक्षायामाहुः । आद्यफलाभाव
इति आधेन फलाभाव इति तृतीयातत्सुरः । आद्यशब्देन प्रतिवन्धेषु आद्य उद्देग-
रूपस्तेन कृते फलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति, भगवान् सेवाफलं न दासतीत्यर्थः ।
तत्र हेतुः । तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवति । ‘भनसो वृत्तिः स्वामाविकी तु
या । अनिमित्ता भागवती भक्तिर्मुक्तेर्गरीयसी’ति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात् सेवाया
भगवत्परमनोद्यतिरूपत्वेन तथा चित्तस्यैर्यसापेक्षणादुद्देशे च चित्तस्यैर्यनाशात् सेवाया
आधिदैविकीत्वं न स्यात्, अत उद्देगनिवृत्तिः कर्तव्येति तात्पर्यम् । पूर्वं त्रयाणां
साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तं दीक्षायाम्, वाधकानां परित्याग इत्युक्तं
मूले । ततश्चोद्देगत्यागः प्रतिवन्धत्यागो भोगत्यागव्येति त्यागत्रयमनुमतं भवति । तैषु
तृतीयस भोगत्यागसोपायमाहुः भोगाभावस्तदैवेत्यादिना । मूले तृतीये वाधकं
गृहमित्युक्तम् । अर्थस्तु तृतीये भोगत्यागे गृहं वाधकम् । गृहस्यस सर्वा-
त्मना भोगत्यागासम्भवादिति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोब्रमः ।

अर्थस्तु इयमुद्देगादिप्रतिवन्धकत्रयी अवश्या स्ववशया न भवति । अतः सदा
भाव्या विचारणीया, एतत्प्रतिवन्धकत्रयाः साधनपरित्यागो विचार्यः । एतत्प्रति-
वन्धकत्रयात् सावधानतया स्थेयमिति तात्पर्यम् । ननु तर्हि प्रतिवन्धकत्रयसम्भवात्
सौपांयं सेवामार्गं त्यक्त्वा ज्ञानादिमार्गं एवानुष्ठेय इत्याशंकामपनुदन्तो ज्ञानादिमार्गेण
सेवासाध्यं फलं न भवतीत्याहुः सर्वमन्यन्मनोब्रम इति । सेवातिरिक्तज्ञानादिरूपं
साधनं तु न सेवासाध्यफलसाधकम् । अतोत्र पूर्वनिरूपितफलत्रयाकांक्षिभिरन्यत्साधनं
कार्यमितिज्ञानं ग्रन्थमात्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु पुष्टिमार्गीयस भगवदनुग्रहपात्रस भगवत्पुष्टिसभावात् सेवाफलं सर्वथा भवि-
ष्यत्वेवं प्रतिवन्धकत्रयी त्वप्रयोजिकेति किमर्थं तद्विचारः कर्तव्य इत्याशंक्य तादृशसापि
एतत्प्रतिवन्धकत्रयी विचारणीयेत्याहुः तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः पुष्टिमार्गीयैरपि तत्कार्यम् । प्रतिवन्धकत्रयीमावनं कार्यम् । किमर्थं कार्य-
मित्याकांक्षायामाहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेत् । यद्यपि पुष्टौ फलाभावो नास्ति, तथापि
फलविलम्बस्तु प्रतिवन्धकत्रयेण भवेदेतः पुष्टौ पुष्टिमार्गं न विलम्बयेद्विलम्बं न कार-

येत् प्रतिवन्धकत्रयादसावधानथेत् स्याच्च विलम्बो भवेत् अतः प्रतिवन्धकत्रयीभावनं सुहुर्दुः कृत्वा श्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । सोमि शीघ्रमेव, न विलम्बेन । एतद्विलम्बे फलविलम्बो भवेदितिभावः ।

ननु प्रतिवन्धकत्रयसाधनपरित्यागेषि सर्वत्र नीताभागवतादौ प्रकृतिशुणानां सत्त्वरजस्तमासां श्रावत्यसोक्तत्वाचक्षोभकुत्तः सेवाप्रतिवन्धो भवेत्तदर्थं किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः गुणक्षोभेषीति ।

गुणक्षोभेषि द्वष्टव्यमेतदेवेति भे भविः ॥ ७ ॥

गुणानां क्षोभेषि एतदेव मदुक्तमेव द्रष्टव्यं विचारणीयमिति । एतद्विचारे साधनपरित्याग एवोपायत्वेन स्फुरेत् । गुणक्षोभसाधनं तु सगुणवस्तुसंगः । सगुणं वस्तु भगवतैकादशे निरूपितं पञ्चविंशत्याद्यादे । एवं सति सगुणवस्तुस्तुरूपं ज्ञात्वा तत्संगस्य त्यागः कर्तव्यः । व्यवहारनिर्वाहस्तु 'मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतं' मिलादिवाक्याद्वगवत्सम्बन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वाद्वगवदुपभुक्तशिष्टपदार्थः कर्तव्यः । तथा सति गुणक्षोभदोषोपि न भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु भगवदीपाः पदार्थाः निर्गुणाः, तैः सम्बन्धदोषपरिहार उक्तः, स च न सम्भवति, सर्वसापि पदार्थस्य मुण्डयात्मकत्वमितिसांख्यविद्वान्तादित्याशंख्याहुः ।

कुसूष्टिरत्र वा काचिद्दुत्पचेत् स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

भगवन्नासापिरुद्दत्त्वात् सांख्यविद्वान्तोक्तप्रमेयक्यनं कुसूष्टिः । अतस्ताद्वाज्ञाने अम एव । यद्यपि सर्वपदार्थस्य सगुणत्वं, तथापि भगवत्सम्बन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वमेव । 'मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृतम्' 'मन्त्रिकेतं तु निर्गुणम्' 'निर्गुणं गदपाश्रय' मिलादिवाक्येभ्य इति भावः ।

सेवां पुष्टिपथप्रोक्तां कारणित्वा जिजां फलम् ।

ददातु प्रथमं देवो वालकृष्णो मदीकरः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भोवर्धनवरश्रीवल्लभाचार्यवरश्रीविष्णुलेख्वरचरणानुचरसेवकेन
लालूभट्टोपनामवालकृष्णदीक्षितेन विरचिता सेवाफलविवृति-
टिष्ठणी समाप्ता ॥

थ्रीचृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टविवरणसमेतम् ।

—४०६—

धार्मधर्मलसन्मौलि वेणुवादविशारदम् ।
दुःखं दलयतादुच्चिमंगललितं महः ॥ १ ॥
नत्वा श्रीवलभाचार्यास्तस्तुवान् विठ्लेश्वरान् ।
विवृत्या सहितं सेवाफलं व्याख्यायते मया ॥ २ ॥
गीताभागवतादावप्युक्तं पण्डितवृद्धिगम् ।
पुष्टिसेवाफलं ज्ञात्वा विचारे त्वक्षमान् निजान् ॥ ३ ॥
विदोधनिपवश्चकुर्वन्यं सेवाफलभिधम् ।
सम्प्रविवरणोपेतं श्रीमदाचार्यपण्डिताः ॥ ४ ॥
पहुणाः सप्तमो धर्मी सर्वधर्म्यधिको व्रजे ।
यथा विराजते नित्यं तत्सेवायाः फलं तथा ॥ ५ ॥
सर्वसेवाफलेभ्योत्र ज्ञायतमधिकं पुनः ।
इति ज्ञापयितुं सार्धसप्तद्यौनरूपितम् ॥ ६ ॥

अथ श्रीभगवद्गीताश्रीभगवताणुभाष्यमागवततत्त्वप्रदीपसुबोधिन्यादिसमाकलना-
समर्थैः कैश्चिदतिकृपाभाजनैः स्वीयभगवदीयैः पृष्ठाः श्रीवलभाचार्यचरणाः स्वमार्गीयसेवाफलं
निरूपयन्ति यादृशी सेवना प्रोत्सादि सार्धपदेन ।

यादृशी सेवना प्रोत्का तत्सद्वौ फलमुच्यते ।
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

एतस विवरणं तु सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवो-
पयिकदेहो वा वैकुण्ठादिपित्ति । अत्र सेवायामिति तु यादृशी सेवना
प्रोत्का तत्सद्वा विलेतस्य विवरणम् । फलत्रयमिति तु फलमुच्यतं इत्यस विव-
रणम् । अलौकिकसामर्थ्यमित्यादि अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्ये-
न्मनोरथ इत्याभ्य अधिकारो वेलेतदन्तस्य च विवरणं घोष्यम् ।

अथ व्याख्या । यादृशी 'कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता, चेतस्त्वयवर्णं सेवा तत्सिद्धौ ततुविच्चर्वे' सादिना सततुजस्वविच्चरणसेवया प्रेषिण जाते बासक्तिस्त्वरूपतत्प्रवणचेतस्त्वरूपा फलरूपा मानसी सेवेति सिद्धान्तमुक्तावत्युक्त-प्रकारा सेवना सेवा नया प्रोक्ता तस्याः सिद्धौ पूर्णतयाविर्मिवे सति यत्कलं भवति तदुच्यते कथयत इत्यर्थः । नहु सिद्धान्तमुक्तावल्या तु सततुजस्वविच्चरणेवोत्तरं प्रेमोत्तरिः कण्ठर्वेण नोक्तेति कथं भवतोच्यत इति चेत्? अत्रोच्यते । 'यथा मतिः प्रवृद्धा सात् तथोपायो निरूप्यते, धीजभावे द्वे तु सात् सागाञ्छूषण-कीर्तना'दित्युपकर्म्य 'वीजदार्ढप्रकारस्तु गृहे खिला स्वधर्मतः, अव्यावृत्तो भजे-खृष्णं पूज्या अवणादिमि'स्तिलादिना सततुजस्वविच्चरणसाधनरूपसेवामुक्तला 'ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेदि'स्तेन साधनरूपसेवोत्तरं प्रेमोत्तरित्वक्ता, तदनन्तरमासक्तिरुक्ता, तदनन्तरं व्यसनं चोक्तं श्रीगदाचार्यवर्यमतिर्विधिन्यामिति । एकत्र निर्णीतिः शायायोंपरत्रापि प्रवर्तते इति न्यायं भनसिकृत्वासमर्थमुमिः सिद्धान्त-मुक्तावलीविवृतात्युक्तमेतेन निरुपदिससर्वस्त्वनिवेदनरूपकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेषिण जाते सा भवती'ति नयाप्युक्तमित्यवेहि । तत्किं फलमिलाकांक्षायामिदमिदं फलमिति फलर्थं विवक्षय आथ फलमाहुर्मूले अलौकिकस्य दाने हीति । एतद्विवरणं त्वलौकिकसामर्थ्यमिति । अत्र द्वितीयात्युत्त्वस्त्वसम्भव्येव, तृतीयाप्यमीष्टी-तत्पुरुषाणां सम्भवित्वैषि क्षिप्तर्थेता सम्भवतीत्यलौकिकाय सामर्थ्यमिति चतुर्थोत्त्पुरुषा-श्रण्णादलौकिके सामर्थ्यमलौकिकसामर्थ्यमिति सक्षमीत्युत्पाश्रयणाद्वा अलौकिकविषयक-सामर्थ्यं यावदलौकिकसम्भव्यतानितसुखदुःखामुभविषयकशक्ततेति यावदित्यर्थो ज्ञेयः । एवं च सति 'निःप्रत्युदो महान्भोगः प्रवर्मे विशेषे सदे'ति गूले, तथा च 'अलौकिक-भीगस्तु फलानां भव्ये प्रथमे प्रविशतीति तद्विवरणं चोक्तो द्वालौकिकगोगस्य प्रथमफले प्रवेश उपपन्नो भवेत्, तस्याप्यलौकिकपदेन संग्रहात् । कर्मधारयाश्रयणे तु सामर्थ्यमात्र-शीघ्रालौकिकत्वात्तदितिरिक्तालौकिकमोगद्विरलौकिकसामर्थ्यरूपत्वापावादलौकिकपदेनासांग-हादलौकिकसामर्थ्यरूपप्रथमफले प्रवेशेक्तिरसंगता स्यात् । तस्माच्चतुर्थीतत्पुरुषः सप्तमी-तत्पुरुष एव वाव साहुतो न कर्मधारय इति वोच्यम् । यद्वा । न लौकिकमलौकिक-कप, अलौकिकं च तत्सामर्थ्यं वेति कर्मधारय एवास्तु । न च पूर्वोत्तद्युष्णापतिरिति धात्यम् । अलौकिकमोगस्त्वलौकिकसुखदुःखसाक्षात्कारस्तु फलानां भव्ये प्रथमे फलेऽलौकिकसामर्थ्येऽधिकरणरूपे प्रविशति प्रविश्ये भवति, तदर्थमेवालौकिकसामर्थ्यस्य भगवता दानात् । एवं च न पूर्वोत्तद्युष्णापतिरिति दित् । एवं च विवरणे मूलस्यालौकिक-पदसालौकिकविषयकसामर्थ्यपरत्वेनालौकिकसामर्थ्यपरत्वेन च व्याख्यानात् कस्यचिदेतत्संवादे कस्यचित्तेतद्विषयात् वृन्दावनादिष्वलौकिकसंधाव एव वा द्वलौकिक-

विषयकसामर्थ्यस्तालौकिकसामर्थ्यरूपस वा फलस दाने वितरणे स आद्यः प्राथमिकः सत्संगादिनेदं प्रथमतयोत्पन्नः प्रियतमभगवत्संगमविषयको भक्तस्य मनोरथः स हि निश्चयेन सिध्येन्मनोरथविषयीभूतपदार्थप्राप्त्या पूर्णो भवेत्, तददाने तु न पूर्णो भवेदित्यर्थः । तथा च मनोरथविषयीभूतप्रियसंगमसाधकं प्राथमिकं फलमलौकिकविषयकसामर्थ्यप्राप्तिरिति वोध्यम् । अल्पः सिध्येन्मनोरथ इति पाठे त्वलौकिकस्यालौकिकविषयकसामर्थ्यस्तालौकिकसामर्थ्यस वा अदाने हि निश्चयेन विषयोगोद्रेके सति कदाचित् कदाचिन्भनसि जायमानत्वादत्पः स्वल्पो भनोरथः प्रियसंगमविषयकः सिध्येदित्यर्थो ज्ञेयः । चकोरणैतद्वान एवान्योपि मनोरथः सिध्येदिति व्याख्येयम् । अत्रैव ज्ञेयम् । प्रथमतो मूलेन्द्रिया ‘यमेवे’ति श्रुतेर्निरुपधिरसरूपसपरिकभगवत्कृपया शुद्धपुष्टिमार्गीयं वरणम्, तदनु सत्संगादिना प्राथमिको भगवत्संगममनोरथः, तदनु शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयः, तदनु भगवत्प्राप्तिनकतिरोहितताप्रक्षेपानन्दाविर्भावाय शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यकृतं निवेदनम्, ततस्तदुपदिष्टेस्मिन्मार्गे गोपिकानामेव शुरुत्वमिति फलप्रकरणीयसिद्धान्ता ‘दथ च गोपीभावेन ये भक्ता’ इत्यादिपुराणवाक्याच मूलरूप-शुद्धपुष्टिमार्गीचार्याणां ब्रजभक्तानां यो भावस्तत्सजातीयभावभावनापूर्वकं स्वतुजस्व-वित्तजसाधनरूपसेवाकरणेन दृढतरकथाश्रवणादिना वा कस्यचिद्दिनैव प्रेमोत्पत्तिं देहपाते ‘स्वयं समुक्तीर्थे’ति श्लोके ‘सदनुग्रहो भवा’नित्युक्तत्वात् प्रेमवदाचार्यस्यभगवदनुग्रहवलेन प्राप्तालौकिकदेहे रसमार्गान्तर्यात् पूर्वानुरागगमारभ्य सकलप्रेमावस्थाविर्भावः । कस्यचित्तु भगवदिच्छया प्रेमासत्त्वनन्तरमेव पूर्वानुरागजविरहेणैव व्यसनं विनैव देहपाते प्राप्तालौकिकदेहे व्यसनाधवस्थाविर्भावः । कस्यचित्तवैव प्राकृतदेहे प्रेमिण जाते तदप्राप्त्या पूर्वानुरागजविरहाविर्भावः, ततः स्वसेव्यस्वरूपे वा स्वशादौ चातिमान्येन साक्षादपि वा प्रसुदर्शने ‘चक्षुःप्रीतिः स्मृता तत्रातीवादरनिरीक्षणं’मिति लक्षणानुसाराद्भगवद्विषयकः परमादरपूर्वकनिरीक्षणरूपशक्त्यरागरूपप्रथमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततश्चित्तासंगः प्रियतमे नित्यं चित्तस्य विश्रमः इति लक्षणानुसारात् ‘ततः प्रेम तथासक्तिरित्युक्तत्वात् प्रेमोत्तरोत्पन्नासक्तिस्वरूपतत्ववरणचेतस्त्वरूपचित्तासंगरूपद्वितीयप्रेमावस्थाविर्भावः । इयमेवावस्था सेवापदवाच्या ।’ अथावस्था निरूप्यन्ते रसावस्थानसूचिकाः । वीजांकुरः पल्लवश्च वृद्धिविस्तर एव च । अवस्था द्वितयेन स्याचक्षूरागादिपु क्रमात् । चक्षूरागो मनःसंगः संकल्पो जागरस्तथा । तनुता विषयेद्वप्तो लज्जालागस्ततःपरम् । उन्नादमूर्छामरणान्येता दश दशः स्मृता’ इत्युक्तत्वाचक्षूरागचित्तासंगगम्यां वीजरूपप्रथमप्रेमावस्थोक्ता । ततः ‘संकल्पस्तु मनोरथः इति लक्षणानुसारात्कदा प्रियसंगमे एवमेवं भविष्यतीत्यादिमनोरथरूपसंकल्पस्वरूपतृतीयप्रेमावस्थाविर्भावः । एतावता किञ्चिदुद्घसितः पूर्वानुरागजन्यो विरहः । अथायमलौकिकविषयत्वादलौकिको विरहः प्रलयानलादप्यतिदुःसहो भावीति लौकिक-

सामर्थ्यवता शरीरेण मनसा च सोहुभवाक्यो देवकृतसम्भोगो मानुपजात्या स्थिरेवेति मगवता तापहेतुविशिष्टालौकिकविरहरसभोगसामर्थ्यं प्रथमतो दीपते । तदनुच्छासनिश्चाससूत्याद्य-
नुभावविशिष्टो 'निद्रालेदस्तु निद्राया अमावः परिकीर्तिं' इति लक्षणानुसारात्रिनिद्रालेद-
स्त्रपश्चतुर्थप्रेमावस्थाविर्भावः । आन्यां संकल्पनिद्रालेदाम्यामंकुरावस्थोक्ता । ततःखतुता-
निखिलांगानां दौर्बल्यं परिकीर्तिं'मिति लक्षणानुसारात् पाण्डुत्वाद्यनुभावविशिष्टततुता-
स्त्रपश्चमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततो 'विषयेन्द्री निवृत्तत्वमरतिविषयान्तरे' इति लक्ष-
णानुसाराच्चुर्णिगीलनासहनीरुतायनुभावविशिष्टप्रियप्रियनिवृत्तिरूपप्रयेमावस्थाविर्भावः ।
आन्यां ततुताविषयनिवृत्तियां पहुवावस्थोक्ता । एतावतर्थन्तमासक्तिकार्यमेव । अत एव
'स्त्रेहाद्रागविनाशः स्त्रादासत्त्वया साद्वाहारुचिं'रितनेन यृहास्त्व्युपलक्षिता विषयनिवृत्ति-
स्त्रता श्रीमदाचार्यभक्तिविधिन्याम् । ततो 'दैहिकान्त्सकलान् भावान् निजां ब्रीडां च
दैहिकीम् । परित्यज्य हरिग्रास्यै यदेव सातदेव हि । लौकिकं वैदिकं चापि तत्कर्ता
व्यसनी मत' इति दशमस्कन्धीयगागवततत्त्वदीपसिद्धान्तसिद्धौकिकवैदिकप्रियप्राप्ति-
साधनकरणरूपव्यसनाविर्भावः । ततः पुनः प्रियप्राप्तिरूपर्थत्वज्ञानेन 'उपस्थितान्तिके
तत्स्मै व्यसनं स्वमोचते'ति दशमस्कन्धप्रथमव्याख्यानसुधोधिन्युक्ताप्रतीकार्यदुःखस्त्ररूप-
व्यसनान्तराविर्भावः । येन विना प्रियतमांगसंयं क्षणगात्रमपि स्थानुं न शक्नोति, तेन प्रिय-
तमांगसंयं च प्राप्नोत्येव । अत एव 'यदा साद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः सातदैव ही'स्त्रेन
तत्रैवानुपदेवोत्तं व्यसनोत्तमेव कृतर्थत्वमप्रतीकार्यदुःखस्त्ररूपव्यसनपदाच्यान्व्यसन-
प्रास्या । अत एव ग्रन्तरूपव्यसने जाते प्रियप्राप्तिरेव जाता श्रीमतीनां कुमारीणाम्, तद-
नन्तरं चाप्रतीकार्यदुःखरूपे व्यसने जाते एव च प्रियतमांगसंगो जात इति श्रीमागवते
स्पष्टमेव । अत्र कृष्ण इति विषयसप्तमी निमित्तसप्तमी च, 'चर्मणि द्वीपिन'प्रियब्रेव । तथा
च कृष्णविषयकं कृष्णनिमित्तं च यदा प्रथमव्यसनोत्तरमप्रतीकार्यं तापसहितं दुःखस्त्र-
रूपेणापरपर्यायं द्वितीयं व्यसनं स्थाचदा 'लज्जात्मगोत्रिवैवस्थात् त्रपानाशोभिर्भीयत' इति
लक्षणानुसारादाकसिकहसनरोदनाद्यनुभावविशिष्टप्रापानावस्त्रस्त्रप्रेमावस्थाविर्भावः ।
तद'न्वचेतनेनु प्रश्नादिकन्मादः परिकीर्तिं' इति लक्षणानुसारादाकाशार्णिगनाद्यनुभाव-
विशिष्टेन्मादस्त्रप्राप्तप्रेमावस्थाविर्भावः । आन्यां व्यापानाशोन्मादाम्यां वृद्धवस्थोक्ता ।
ततः 'श्रलयो रागदुःखादेत्रिनिद्रायात्मयो मत' इति लक्षणानुसारात्रिवेष्टलाद्यनुभाव-
विशिष्टमूर्ढाप्रस्तर्यायप्रलयरूपनवमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततः 'श्राणत्वागोत्रिदुर्ख्वेन मृतिस्तु
परिकीर्तिते'तिलक्षणानुसारान्मृतिरूपदशप्रेमावस्थाविर्भावः । आन्यां मूर्ढासृष्टिभ्यां विस्तरा-
वस्थोक्ता । तथा चेतादशानुभावविशिष्टव्यसनोत्तरं प्राकृतदेहपते सविदानन्दस्त्ररूपालौ-
किकदेहलाभे च सति भगवत्वद्युष्मानन्दप्राप्त्या कृतार्थः स्त्रादिलवर्थः । अत एवेदमप्रती-
कार्यदुःखमेव प्राधितं निरोपलक्षणाद्ये ग्रन्थे श्रीमदाचार्यवर्चरणे'र्थं दुःखं यशोदाया नन्दा-

दीनां च गोकुले । गोपिकानां च यहुःसं तदुखं सानगम कचिदि'त्यादिना । अव्रेदमपि श्रेयम् । येषां त्वलौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनानन्तरं प्रभुसंगम एव, न दशमदशाप्राकब्धम् यथा रासमण्डलमण्डनानाम् । येषां तु लौकिकं शरीरम्, तेषां तु व्यसनानन्तरं दशमदशो-दयो भवत्येव, यथान्तर्गृहगतानाम् । इदमेव ज्ञापयितुमन्तर्गृहगतानां लीला । अन्यथा ग्रजस्थानां सर्वेषामप्यलौकिकशरीरमिति तासामप्यलौकिकशरीरवत्वात्थाकृतिर्वर्यर्थी नीरसा च सादितिदिक् । 'नन्वन्ते या मतिः सा गतिरिति प्रेमवदाचार्यानुग्रहवलेनात्सहेन पूर्णानु-रागजभगवद्विरहेण वा तत्क्षणमेव देहपाते प्रियसंगमो भविष्यत्येव । अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादा भज्यतेति किमर्थमलौकिकसामर्थ्यदानं किमर्थं वा न तत्तद्वशानु-भावनमिति चेत् । अत्र वदामः । 'रसो वै स' इति श्रुतेः प्रभो रसरूपत्वाद्रसमर्यादयैव सखस्खरूपदानमित्यलौकिकसामर्थ्यदानं तत्तद्वशानुभावनं चेति जानीहि । अपि च, तत्क्षण-मेव देहपाते चक्षुरागादिकमेणावस्थानुभावाभावदर्शने रसमार्गीयभगवदीयानां सन्देहः सात्को वेद रसस्खरूपभगवत्प्राप्तिरेतसाथवान्यस्खरूपभगवत्वाप्तिरिति । तदर्थमेव कस्य-चिदलौकिकसर्ववस्थानुभवोवै कार्यते प्रभुणा । तथा सति तत्तद्वशानुभवस्य प्रत्यक्षतो दृश्यमानत्वेन सर्वेषां रसस्खरूपप्राप्तेनिश्चयादेतन्मार्गीया प्रवृत्तिरपि निःप्रत्यूहा भवेत्, तदर्थमत्रैवालौकिकसामर्थ्यदानं तत्तद्वशानुभावनं चेत्यर्थं पलङ्घितेन । एवमेवालौकिक-सामर्थ्यं साक्षाद्बृन्दावनादिव्यपि दीयत इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । यदा, योसिन्मार्गे समायाति तस्य तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः । व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत् सदा । ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेदिति भक्तिवर्धन्यां तनुजवित्तजसेवाकरणे प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्युक्तत्वात्तद-नन्तरं तत्र 'यदा साद्व्यसनं कृष्णं कृतार्थः स्यात्तदैव ही'त्युक्तत्वात्वं व्यसनप्राप्तेः कृतार्थी-करणस्वभावात् प्राथमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिविषयको भवति । तत्र व्यसनाविर्भावे महातापोदयात्तस्हनं लौकिकसामर्थ्येन कर्तुमशक्यमतिदुःसहत्वादिति भगवता व्यसना-विर्भावादव्यवहितपूर्वं तत्समकालमेव वात्रालौकिकसामर्थ्यं दीयते व्यसनसहनार्थम् । एवं चालौकिकस्य दाने हि । हि निश्चयेनालौकिकस्यालौकिकसामर्थ्यस्य दाने आयः प्राथमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिविषयकः सिद्धयेन्निष्पत्तो भवेत्, व्यसनप्राप्तिः सादिति यावत्, तददाने स न निष्पद्यत इत्यर्थः । तथा च शुद्धपुष्टिमार्गीयस्य प्रेमासक्तिरूपायां सेवायां सिद्धायां प्रथमफलमलौकिकसामर्थ्यप्राप्तिरिति श्रीमदाचार्यैरेतेस प्रथमफलत्व-मुक्तमिति भावः ।

अथैतादशविप्रयोगजनितदेहपातोचरं तु वाद्याभ्यन्तरभेदेनेदानीं तु देहस्य लौकिक-त्वात्थयिभावात्मकभगवत्सम्बन्धेनान्तःकरणस्वैवालौकिकत्वात्तरेव च भावि परम-काष्ठापन्नं फलत्रयेषि मुख्यफलरूपं द्वितीयं फलमाहुः फलं वेति । अत्र विवरणे फलपदस्य

सायुज्यत्वेन व्यास्थानाहितीयं फलं सायुज्यरूपं वा भवेत् । अत्र चाशब्दो विकल्पार्थः । यद्यतिकृपाविशिष्टमूलचार्यरूपश्चीमद्भगवत्तिविशिष्टा प्रमोसाध्वस्मैच्छा स्तात् । अत्र सायुज्यं शुद्धपुष्टिमार्गीयमेव विवक्षितम्, न त्वन्यत् । शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवाफलसैव निरूपणात् । ननु सायुज्यमेकविधमेव शास्त्रान्तरेषु श्रूयते, न त्वन्यप्रकारकमतो न त्वन्यदिति निषेधो नोणायत इति चेत् । अत्र बदामः । द्विधिं तावत्सायुज्यं स्थूलतया । तत्रैकमभेदसम्बन्धधटितम्, द्वितीयं तु भेदसम्बन्धधटितम् । तत्रार्थं 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्चुतिप्रमाणसिद्धम्, साधारणात्युप्राप्तं केवलमर्यादारूपमेकविधमेव । द्वितीयं तु त्रिविधम् । तत्रैकं 'ब्रह्मगृहः प्रसन्नात्मे'त्यादिगीतावाक्यसिद्धम् । ब्रह्मावोत्तरसामयिकोत्तरामाकस्मिन्कुप्याजनितपरमभक्तिलाभजन्यभगवद्वानोत्तरसामयिकमभगवत्वेशरूपगृहादिप्रवेशवत् । प्रवेशस्य गेद एव सम्भवाद्वेदधटितत्वं ज्ञेयम् । द्वितीयं तु 'ब्रह्मविदामोत्ती'त्यादिश्चुतिसिद्धम् । ब्रह्मावोत्तरसामयिकाकस्मिन्कोत्तरमतरकृप्याजनितभक्तिलाभजन्यभगवत्वेशरूपसायुज्योत्तरं तत्सहभावविशिष्टसर्वकामभोगरूपम् । भोगोत्तरं स्खस्मिन्प्रवेशश्च मर्यादासंबलितत्वात् । तृतीयं तु 'केवलेन हि मावेनेति वाक्मेन 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेति वाक्येन चात्युत्तमतमकृपया ब्रह्मावक्षानवैराग्यादितिरेश्व्रेमासकिव्यसनरूपकेवलभावजनितभगवत्सहभावविशिष्टसार्वकालिकसर्वकामभोगरूपं च । वत्र गीतोक्तप्रवेशरूपसायुज्ये पुरुषोत्तमप्रवेशमात्रमेव फलम्, विशेषकृपाऽभावात् । न चाक्षरज्ञानमार्गसायुज्यात् को विशेषं इति वाच्यम् । अक्षरज्ञानमार्गं स्वभेदेन गणितानन्दाक्षरसायुज्यम् । पुरुषोत्तमज्ञानमार्गं तु भेदेनागणितानन्दपुरुषोत्तमसायुज्यम्, भेदेनानुमूलभानमिति विशेषस्य जगहस्तकलात् । अत एवाचार्यश्चतुर्थस्कल्पनिवर्थे 'सायुज्ये तु साधिकं भेदेनानुभवात्' इत्युक्तवत्तः । किञ्चाक्षरस्य धर्मरूपलाद्वर्द्धसायुज्यम् । पुरुषोत्तमस्य तु धर्मित्वादेतत्सायुज्यस्य धर्मिसायुज्यरूपत्वाचासाधिक्यसैव विशेषरूपत्वाच्च । ब्रह्मावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगरूपसायुज्ये तु मर्यादारूपव्रह्मावोत्तरं सर्वकामभोगस्य मर्यादापुष्टिलृपत्वात् प्रमाणातुरोधिपुरुषोत्तमेन सहोत्सर्गतो मर्यादापुष्टिरूपमहिपीसजातीयसर्वकामभोग एव । न तु शुद्धपुष्टिमार्गीयो ब्रजभक्तसजातीयसर्वकामभोगः । न च 'ब्रह्मविदामोत्ती'त्यत्र ब्रह्मावोत्तरं सर्वकामभोग एव श्रूयते, न तु परममक्तिलाभ इति ब्रह्मावोत्तरसामयिकमक्तिलाभोत्तरं सर्वकामभोगः कथं भवतोच्यत इति वाच्यम् । 'सह ब्रह्मणे'त्याप्रधानान्तरीयानिर्देशात् । तत्राप्रधानत्वं तु 'अहं भक्तपरापीनो द्यस्तत्र इव द्विजे'त्यादिप्रमाणेर्मक्तविषय एव मगवतो, नान्यविषय इति गच्छे परमभक्तिर्वतीति तथोक्तत्वात् । ननु श्रुतिवलेन ब्रह्मावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगेषि विनैव भक्तिं परव्रक्षणोप्रधानत्वमंगीक्रियतामिति चेत् । न । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपदृश्ये'दिति वाक्या-

दितिहासपुराणादिपु कुत्रापि भक्तिमार्गातिरिक्तमार्गे ब्रह्मणोप्रधानलवसाश्रूयमाणत्वात् । अपरच्च, यदि ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगो विनैव भक्ति सातदा त्वदुक्तं घटेतापि, न तु तथा । यतस्ताद्वासर्वकामभोगस्य मुरुपोत्तमज्ञानजन्यभगवत्यवेशरूपसायुज्यसाध्यत्वात् । तत्र मुरुपोत्तमज्ञानं च भक्तिसाध्यम् । ‘ब्रह्मभृतः प्रसन्नात्मे’सारम्य ‘विशेषतदनन्तर’मित्यन्तेन प्रधट्टकेन भगवता मुष्टिर्मार्यादामार्गे एवमेव सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा सर्वेषामेव ब्रह्मभावापज्ञानां सर्वकामभोगः प्रसज्जेत, नियामकाभावात् । अतो ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगस्य भक्ति विना जायमानत्वाभावादप्रधानत्वं परब्रह्मणो भक्तिकृतमेव, न तु भक्ति विना कुत्रापीति मदुक्तमेव साधीय इति दिक् । अत एवासात्त्वयमिया ‘मुक्तिं ददाति कहिंचित् स्म न भक्तियोग’मिति भगवतो भक्तियोगदानाभावः शूयते यस्य कस्यचिदिति दिक् । तृतीये सायुज्ये तु वेदमर्यादासंवलनाभावात् प्रमाणातीतस्खूपेण प्रमाणातीतभक्तानां प्रमाणातीतसर्वकामभोगः । एवच्च चतुर्विधसायुज्यस्यापि प्रमाणसिद्धत्वेन प्रकृते सायुज्यपदेन भेदघटितसायुज्येषु तृतीयमेव सायुज्यं विवक्षितम् । इदमेव च शुद्धमुष्टिर्मार्गीयं सायुज्यमिति । अत्र ‘प्राणेन सायुज्यं सलोकतामामोती’सादिशुतिप्रयोगाद्युजिद् योग इति धातो ‘व्युलुं छन्दसी’ति वाहुलकाङ्क्षावे किंपु सुक्षशब्दसिद्धिः, ततः सहशब्देन समाप्तः, ततो योपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सादेशः, ततो भावे पृथक्प्रत्ययश्च । यदा । सहयुनकीति सयुक् क्रिप्तेतिसूत्रेण कर्तति क्रिप्, सयुजो भावः सायुज्यं सहभाव इति ज्ञेयम् । अत्रेदं तत्त्वम् । कदाचिदतिकृपायां मुरुपोत्तमप्रवेशमात्रलक्षणसायुज्यवतो ब्रह्मभावजनितप्रवेशोत्तरं सर्वकामभोगरूपसायुज्ययोग्यतावत्थापि शुद्धमुष्टिफलप्राप्तिः केपाच्चिद्वति, मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति न्यायात्, न तु सर्वेषाम् । अन्यथा मार्गभेदकरणवैयर्थ्यपात इत्यवधातव्यम् । नन्वेतादशशुद्धमुष्टिफलप्राप्तिश्चेत्केपाच्चिद्वति तर्हि तत्सायुज्यं किमर्थं दत्तमिति चेत् ? स्वस्य सततेच्छत्वादिज्ञापयितुमिति यहाणेति सर्वं चतुरखम् ।

अथ यस्मिन् जीवे याद्वीपे कृपा तस्मिन्ताद्वापलदानौपयिकमावप्राकर्पूर्वकसेवया ताद्वभगवद्वूपं फलमिति सिद्धान्तः, तथा च यस्मिन् व्रजभक्तरेण्गितविशिष्यभगवत्कृपा देहपातोत्तरक्षण एव साक्षादंगसंगविषयिणी तस्य तु पूर्वोक्तप्रणाल्यैतदेहे तत्क्षण एव मनसि स्थानादौ वैतदेहपातोत्तरं तु वृन्दावनादौ चाविलम्बेन साक्षादंगसंग एव भवति । यस्मिस्तु देहपातोत्तरक्षण एव न साक्षादंगसंगविषयिणी कृपा, किन्तु विलम्बेन, तस्यापि प्रेमोत्पत्त्यभाव एव वा प्रेमासत्त्यनन्तरमेव भगवदिच्छया वा देहपाते प्राप्तालौकिकदेहे प्रेमाद्वयस्थाविर्मावेन व्यसनाद्वयस्थाविर्मावेन वा विलम्बेन च साक्षादंगसंग एव भवति । यस्मिस्तु दाससखित्वादधिकारविपर्यणी कृपा तस्य तु ताद्वभावपूर्वकसेवया पूर्वोक्तप्रणाल्यैतदेहपातोत्तरं वृन्दावनादौ दाससखित्वादधिकारविशिष्यालौकिकदेहप्राप्तिरूपं

तृतीयं फलं भवतीस्याहुः अधिकारो वेति । सासुज्यरूपफलदानेनाधिकारविशिष्टदेह-
प्राप्तिर्वा भवतीत्यर्थः । अब सेवौपिकदेहो वा वैकुण्ठादिप्यति विवरणोक्त-
वैकुण्ठपदेन 'गोकुरं वनवैकुण्ठं'मिति कृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपश्चातीतभगवत्रिवांसस्थानं
व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं बृहद्वनं नन्दीश्वरं चोन्यते । आदिपदेन श्रीबृन्दावनश्रीमद्भोवर्धनादि-
च । तत्र सासुज्यरूपफलदानेऽविकारः सेवौपिकदेहरूपो वाथवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठ-
न्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपभगवत्तेजसाभावाद् गोकुरसैव तादभगवत्तेजस्यैकुण्ठ-
पदेन श्रीगोकुरम्, आदिपदेन बृन्दावनादिकं चामित्रेतमिति वैधम् । अत्रालौकिक-
सामर्थ्ये यथावान्तरफलरूपम्, मुख्यफलं तु मुख्यसासुज्यमेव, एकमेवाधिकारिदेह-
प्राप्तिरूपं तृतीयं फलमध्यवान्तरफलरूपमेव, मुख्यं फलं लघिकारिदेहद्वैवाश्रयि मुख्य-
सासुज्यमेव । खदत्तताद्वाधिकारिदेहकृत्यत्तेष्यवार्ताकिञ्चनं च ब्रह्मद्वौस्ति'सादिरूप-
प्रियतमसेवासन्तुष्टश्रीमद्भजमकरतातुप्रहेण्वेति वृद्धस्य । अत एवालौकिकस्य दाने
हीत्यवाधिकारो चेत्प्र च फलपदप्रयोगः सायुज्यं एव च फलपदप्रयोगश्च ।
अत्रातिरहस्यत्वान्श्रीमदाचार्यरैहर्लौकिकसामर्थ्यसायुज्यवैकुण्ठादिपदानि परोक्ष-
वादलेनैव प्रसुकानीति द्वेयम् । ननु यत्र परशुरामशब्दीपतिविरिच्छिवदलौकिकसामर्थ्य-
भोगाधिकारा इष्टात्मन न सर्वदा इष्टा इति सामर्थ्यभोगत्वाधिकारत्वसामान्यादेतेपापमि
नाशः सादिति न परमफलत्वमेतेपापित्याशंक्याहुः न कालोद्ध नियामक इति ।
अत्रालौकिकसामर्थ्यभोगाधिकारेणु सर्वोत्तमप्रभुप्रीत्यावश्यकत्वात् काल आधिमौतिक
आध्यात्मिक आधिदेविको वा निधामको न भवति, भगवत्प्रियत्वादित्यर्थः । इष्टते
छोकेपि प्रशुदत्तसामर्थ्ये भोगाधिकारे धाधिकारिणो नियामकत्वाभावः । अत एवोकं
संगुणसैव कालाधीनत्वम्, न गुणातीतसेति 'मन्त्रिष्टं निर्युणं सूतं'प्रित्यादिना प्रशुणै-
कादद्यो । तसामैवापां कालाधीनत्वग्निति व्याख्यां फलत्वं निःप्रत्यूहमित्यास्तां तावत् ।

यदा, अलौकिकस्यालौकिकविषयसामर्थ्यस्य दाने हि निश्चयेन जातो य आद्यः
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयात्पूर्वैतत्तमार्गीयसत्संगादिनेऽ प्रयत्नतयोत्पन्नो मनोरथः
स्तिध्येत् त्सिद्धो भवेदित्यर्थः । स आद्यो मनोरथः क इत्याकांक्षावानाहुः फलं वा
श्वधिकारो वेति । फलरूपो वाधिकाररूपो वा । नान्न सन्देह इति भावः । अब फल-
विषयकोधिकारविषयको मनोरथोपि फलवदधिकारत्वदेव सुखजनक इति ज्ञापयितुं रूप-
केण निरूपणमिति दिक् । तया च ब्रजभक्तमावसजातीयभावैः शुद्धपुष्टिमार्गं भजनं
कर्तव्यमिति सिद्धान्तः सम्ब्रवः । तत्र ब्रजभक्तेषु 'नन्दगोपसुतं देवि पति मे कुरु ते नमः'
इति वाक्यादनन्यपूर्वीः कुमार्यो भगवति पतिभावशुक्ताः । जून्नर्त्यहगतारूपा अन्यपूर्वास्तु
'जारधर्मेण सुखेहं सुदृढं सर्वतोधिकम् । मयि सम्ब्राप्य सर्वेषि श्रुतशुत्या' भविष्यथे'ति
वृहदामनपुराणादध च 'तमेव परमात्मानं जास्तुद्ग्रामि संगता, मत्कामा रमणं जार-

मस्तरूपविदोवलाः । ब्रह्म मां परमं प्राणुः संगान्धतसहस्रशः' इति दशमस्कन्धीयैकादश-
स्कन्धीयभगवद्वाक्येभ्यो भगवत्युपाधिरूपजारभावयुक्ताः । अप्रतिवन्धेन प्रभुसमीपं गता
अन्यपूर्वास्तु सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकनिरूपधिश्रियत्वभावयुक्ताश्च भगवति । तत्र परकीयायामेव
रसस्य परमा काष्ठेति रसशास्त्रसिद्धान्तादन्यपूर्वाणां नन्दाधीनानां भगवति पतिभाव-
युक्तानां कुमारीणामध्य च निरूपधिश्रियत्वभावयुक्तानां नित्यसिद्धानां जारभावयुक्तानां च.
श्रुतिरूपाणां चान्यपूर्वाणां परकीयात्वात् परकीयात्वपर्मविशिष्टत्वेनैव परमकाष्ठापन्नरसरूप-
भगवत्यासिः । न तु कुमारीणां स्वीयात्वेनान्यपूर्वाणां तु परकीयात्वेनेति भेदः । तथा
सति विवाहितानामेव स्वीयात्वात् श्रीभगवते कुमारीभिर्भगवतो विवाह उक्तो भवेत् ।
अन्यपुराणादिपु मूलमाध्यवमाहात्म्ये रुद्दिमणीविवाहात्पूर्वं कुमारीणां भगवता समं विवाहः
श्रुतो यद्यपि तथापि स कल्पान्तरीयांशवताररूपश्रीकृष्णविषयकः । तत्कल्पीयश्रीकृष्ण-
सरूपसांशत्वात् तसापि स्वरूपस्य पूर्णत्वेनैव व्यासचित्प्रसादो जातः सात् । तसा-
त्साद्यस्तादिकल्पान्यकल्पीयावतारा अंशावतारा एवेति जानीहि । निरूपितं चैतत्सविस्तरं
मत्कृतवहिर्मुखमुखमर्दनाख्ये ग्रन्थं इति तत्रैवायलोकनीयम् । ननु यदि भगवति
पतिभाव एव कुमारीणां तदा महिपीप्राप्यप्रमाणानुरोधिभगवत्वरूपप्राप्तिः साम्न तु
लोकवेदातीतप्रमाणानुरोधिस्वरूपप्राप्तिः सादथ च तदनुरोधेनाश्रुतोपि विवाहः
कल्पनीयः सादिति चेत् । अत्र व्रूपः । 'काल्यायनि महाभागे महायोगिन्यधीश्वरि ।
नन्दगोपसुतं देवि पर्ति मे कुरु ते नमः' । 'भूयाज्ञन्दसुतः पति'रितिमध्ययोर्नन्दसुतं एव
पतित्वप्रार्थना भावना च । स श्रीमात्रान्दसुतस्तु ग्रन्ते 'एकादशसमाप्तात्र गूढार्चिः सवलो-
वस'दिति तृतीयस्कन्धीयश्रीमद्बृद्धवाक्यादेकादशवर्षपर्यन्तमेव स्थितः । तदुत्तरं तु
मधुरायामेव गतः । यज्ञोपवीतं च वैश्यानां द्वादशे चर्चे, यज्ञोपवीतं विना च न विवाहः ।
स विवाहोपि तजातीयानामासुरपैशाच्चाचान्धर्वभेदेन विविधः । तत्रापि वैश्यसासुरो मुख्यः ।
तत्र द्रव्यादानादासुरः, छलेन कन्याहरणात्पैशाचः, गांन्धर्वस्त्वन्योन्यानुरोगेण 'त्वं मे
भार्या त्वं मे पति'रितिसमयरूपः । एवं चात्र यज्ञोपवीतकालभावेन प्रभोर्यज्ञोपवीताभावा-
देकादशवर्षाभ्यन्तर एव च कुमारीणां भगवत्सम्बन्धाच्च कोपि विवाहो नात्र वर्तुं शक्यः ।
तथा च विवाहजनितपतित्वाभावात्र महिपीप्राप्यस्वरूपप्राप्तिर्न वा विवाहकल्पेनेति बुध्यस्तु ।
न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादामंग इति वाच्यम् । भगवत्सकाशात् प्रमाणा-
तीतफलप्राप्त्या तासां पतित्वप्रार्थनेव जाता, न तु विवाहजनितपतित्वप्रार्थनेत्युभ्यनात् ।
अन्यथा 'नन्दगोपसुतं देवि पर्ति मे कुरु ते नम' इत्यत्र विवाहोलेखोपि कृतः सात् ।
रसादन्याधीनतानिवारणार्थं निःशंकतया सर्वदा मिलनार्थं च 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः
खयं समन्ततः पाति भयातुरं जन्मित्युक्तलक्षणपतित्वमेव प्रार्थितं तामिन्ते तु विवाह-
जनितपतित्वमिति । अत एव प्रमाणातीतायां रासलीलायामेव तासामाकारणम् । यतश्च

न विवाहितपतिभावना प्रभावत् एव च न तासामन्यपूर्वामिः सह लीलायामीर्घ्यादिकं जातम् । विवाहितपतिवे सति त्वीर्घ्यादिकं कासाविदपि सर्वदावश्यमुद्देशेव, सत्यभामादिवत् । न च 'तसा असूनि नः क्षोर्म रुवन्त्युचैः पदानि यत्, यैकापहृत्य गोपीनां रहो शुक्लेऽन्युताधर' मिलवेष्या तासामपि श्रूयत एवेति वाच्यम् । नेयमीर्घ्या सहभोगेषि लेकैव शुक्ले इत्यस्मिन्नेशे ईर्घ्या । तथा च समानशीलव्यसुनरूपा सखी भूत्वा प्रियचित्रयोगजनितात्सद्यासद्विद्ययोगजनितं दुर्खं ज्ञात्वापि यदसान् विहाथ शुक्ले तत् क्षोर्म जनयन्तीति सखीत्वप्रसुक्तत्वेहजनितेष्या, न तु सपविनावजनितेति निर्णयात् । अत एव 'दद्युः प्रियविष्णेष्मोहितां दुःखितां सखी' मिस्मेति तसाम्तासां च सखीभाव उक्तः । अत एवाये तत्सहभावेन रासलीला, अन्यथा तथा सहान्यामिः सह वा रासलीलायाममर्यादरसो न सात् । तस्माद्सदुक्तमित्राय एवात् । विवाहितपतिना सपलीसहभावकृतलीलायां तु बहिरीर्घ्यादिभावादर्शनेष्पन्तरीर्घ्यासंवलनं तिष्ठत्वे दोके राजमहिपीणाम् । अत एव चासदानतियमोपि तत्र, थव तु सर्वदा सर्वसंवलितत्वेव लीलाकरणादिति महदेव वैलक्षण्यमित्यास्तां तावद्यसक्तानुप्रसक्तचिन्तया । एवं चैतादशपतिभावेनान्यपूर्वाणां कुमारीणां जारभावेनान्तर्गृहगतानां निरुणित्रियत्वमावेन च रासमण्डलमण्डनानां च परमकाष्ठापञ्चरसरूपमगवलामिः, तथा च 'गोपीभावेन ये भक्ता' इत्यादिपुराणवाक्यात् ताद्युमावपसज्जातीयभावेनाद्युनिकानामपि तादशमगवत्यासिरिति विद्म् । तथार्य रसोपरिच्छब्द इत्यपरिच्छब्दस्तरूपसर्वभावप्रश्नत्वैकल्प्यः । तत्र जारभावो न सर्वभावप्रपतिरूपः कामैकमात्रपूरुक्तत्वेव तसोऽवात्, परिच्छब्दस्तरूपत्वात् । अत एव तेन भावेनास्य रसस्य न ग्राहितिति तासां प्रतिवन्धेषि जातः । तस देहस च सगुणमावश्यव्यवेन सगुणत्वादेव तत्त्वागानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्या निर्गुणताद्यस्तरूपप्रियमासिसासामजनि, अन्यथा तद्वावस्य सर्वभावपतिरूपत्वैव निर्गुणत्वे तच्छरीरस्य च निर्गुणत्वे तेनैव शरीरेण प्रियप्राप्तिः साद्रासमण्डलमण्डनानामिव । अत्राधिकपूर्वपक्षसमाधानानि तु फलप्रकरणीयसुव्योधिन्यामवलोकनीयानि । तथाचात्मितिकूलदेपादिभावेनापि चेत् प्रमुखोगीन्द्रियार्था गुरुक्ति ददाति तदातिप्रेमसंवलितजारभावेन कर्यं न गुणातीतरसरूपस्तरूपं दद्यात् । परन्तेतद्वेष्मातानन्तरमेव सर्वभावप्रपतिरूपत्वैव दासति । एतादशस्तरूपस्य सर्वभावप्रपत्यैकलभ्यत्वात् । एवं च सति यदेतदनन्तरमपि सर्वभावप्रतिरूप भाविनी, तर्हि भगवति सर्वभावप्रपतिरेव कार्यी, न तु जारभावः । 'प्रश्नालनाद्विषंकसे' ति न्यायात् । यदि कुत्रिषि सर्वोपमदेन जारभाव एवोदेति तदा भगवदिच्छैव तथा, परन्तु सर्वभावप्रपतिरूपत्वैव तथापि फलं दासतीति द्वैषम् । न च 'ये यथा मां प्रपद्यत' इति प्रतिज्ञापिरोध इति वाच्यम् । सर्वभावप्रपतिलभ्यप्रभुत्प्रसादी जारभावजन्यकामपूर्विरूपफलसाध्यन्तर्भूत्वात् प्रतिज्ञापिरेषाभावात्, तसाजारभावेन भगवद्वज्जनं न कर्तव्यमेव ।

अत एव सर्वभावप्रपत्तिसहितानां रासमण्डलमण्डनानामपि कामपूर्तिरूपफलमपि दत्तं प्रभुणा, अन्यथा तत्र दत्तं स्यात्, ततो ज्ञायते सर्वभावप्रपत्तिलभ्ये फले तदप्यन्तर्भूतमिति । न च पतिभावेपि न सर्वभावप्रपत्तिः, पतिलभावस्यापि परिच्छिन्नत्वादिति शंकनीयम् । पतिव्रतानां पत्यौ भगवत्ताज्ञानपूर्वकमज्जनस्य विहितत्वात् सर्वत्र सर्वदा सर्वसमयेषु च मम पतिव्रेष गतिरिति सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् । एवं च सति यत्र विवाहिते लौकिकेषीयं रीतिस्त्रवालौकिके साक्षात्त्रगवति पतिभावे सर्वभावप्रपत्तिरिति किं वक्तव्यमिति । न च तद्दिन महिषीणां कुतो न सर्वभावप्रपत्तिजनितं फलं जातमिति वाच्यम् । विवाहरूपसंस्कारस्य तत्र प्रतिवन्धकत्वादिति दिक् । तथा चानन्यपूर्वकुमार्यभिप्रेतकुमारीसजातीयपतिभावेनान्यपूर्वव्रजसीमन्तिनीनिष्ठनिरूपधिप्रियत्वभावेन वा भजनं कर्तव्यमिति निष्कर्षः । तत्रेदं भजनं श्रीमद्भजभक्तभजनोपेक्षया स्वातद्व्येण न कर्तव्यम्, यत एताध्यभावेन भजने 'मन्माहात्म्यं मत्सपर्या मच्छदां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मीणी'त्यादि पुराणेऽर्जुनं प्रति भगवता स्वसपर्यां गोपिका एव जानन्तीत्युक्तत्वाद्वजभक्ता एव गुरवः । तथा च तत्समकक्षतया स्वातद्व्येण भजने गुरुहेलनरूपापराधः प्रसञ्जेत । तथा च भगवान् फलं न दद्याद्याचार्यं मां विजानीया'दिति वाच्यात् । किंव, 'न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विद्युधायुपापि वः । या मामजन् दुर्जरोहशृंखलां संवृद्ध्य तद्वः प्रतियातु साधुने'त्यादिफलप्रकरणीयप्रभुवात्यादयं प्रभुरेतदधीन एव सर्वदा फीतजनवद्व त्वन्याधीनः, अतोपि न तदुपेक्षया भजने फलप्राप्तिः । न च 'अहं भक्तपराधीनो द्वास्वतद्व इव द्विज । साधुभिर्ग्रन्तहृदयो मक्तैर्भक्तजनप्रियः । नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यन्तिर्कीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा । ये दारागारपुत्रासान् प्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्वत्तुगुत्सहे । मयि निर्वद्वहृदयाः साधवः समदर्शिनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्त्वियः सत्त्वतिं यये'त्यादिनाम्परीपादिभक्तापीनत्वमपि श्रूयते, न त्वग्वरीपादेरेतत्त्वरूपप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'मक्तिभेदो धटुपिधो मार्गंभासिनि भाव्यते । स्वमावगुणभेदेन पुंसां भावो विभिद्यत' इतिवाक्याद्वक्तिमार्गोनेकप्रिपः, तेषु च भक्तिभेदेष्वेतासां भक्तिरत्युत्तमा, परमकाष्ठापन्नसरूपलाभात् । अत एवेताः परं तनुभूतो ननु गोपवध्यो गोपिन्द एव निरिलात्मनि रूढभावाः । यान्तन्ति यद्वयिष्यो गुणयो इयं च किं प्रष्टजन्मभिरनन्तरकृपारमस्तु' । अवैता गोपवधः परमनिशेषेन तनुभृत इति ॥ अन्ये भक्ता अतिशयेन तनुभूतो न भवन्तीत्युन्यते । नन्यत किं कारणमित्याकृशायामादुः गोपिन्द एवेति । भोगिन्द एव निरूपमाप्ताः, न त्वन्यस्मिन् । निरूपः पातुः मशुदयो भावो यामां ताः । यथा निरूपशृन्दे व्युत्सतिर्व रन्यव्या ताण्यर्थागत्येतामां भावेषीनि भावः । गोगोकुनेन्द्रवाचयेन गोपिन्दपदेन च भक्तिमाप्तरगतालामां निरूपिणा । नन्यभावमप्ता अपि भद्रिष्यादयो भविष्यता एवेत्याशयामाद निरिमान्मनीनि ।

निविलानामन्येपां धर्मिणां धर्माणामप्यात्मा भूलरूपधर्मीत्यर्थः । तादशत्वं श्रीयशोदानन्दने श्रीकृष्ण एव, ‘कृष्णमेनमवेहि त्यमात्मानमविलात्मना’मिति वाक्यात् । तथा चान्ये धर्मिपरा अपि न निविलात्मस्वरूपश्रीकृष्णरूपधर्मिपरा इति भावः । नन्येवं किमित्यर्थं भावः स्तूयते, भिन्नरुचिर्हि लोक इति न्यायाद्यस यद्रोचते स तमेव भावं तमेव स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टं जानान्तीति चेत्तत्राह वाञ्छन्ति यद्भविष्यो मुनय इति । पूर्वं संसारभयेन मुनयः मननशीला भूत्वा प्राप्तज्ञाना निषुत्ताविद्या; शुकादयोपि यद्यसात्कारणात् वाञ्छन्ति यं भावम् । तथा च येन निःशेषाविद्याभाववन्तस्त एवान्यप्रकारकं भावमन्यप्रकारकं भगवत्स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टत्वेन परमकाष्ठापयं जानन्तीति भावः । किंव, वयमपि वैश्यापेक्षयोत्कृष्टाः क्षत्रियाः लौकिका अपि वाञ्छामः । यतोत्तुभावदर्शनं विना नोत्कृष्टं मन्यते कोपि कमपि । तस्माद्यत्र लौकिकालौकिकानां वाञ्छाखभावस्तत्त्वरूपमेव तदासक्ताश्च सर्वोपरि विराजमाना इति किं वाच्यमेतत्भावसैतत्त्वरूपस्य तंग्रिष्ठानामासां सर्वाधिकत्व इति निर्गर्वः । अदः कारणादनन्ताः कथा यस्यासावनन्तकथः श्रीकृष्णस्तस्मिन् यो रसोद्घोधभाववान् तस्य ब्रह्मजन्मभिः सहस्रगुणचतुर्मुखादिजन्मभिः किंम् । न किमपीत्यर्थः । यद्वा, जन्मभिः पुनःपुनर्जन्मभिरनन्तकथारसस्य तस्य किं व्रद्य अक्षररूपस्त् ? न किमपि । तेषां मनसि ब्रह्मस्वरूपमप्रयोजकं भासत इत्यर्थः । तथा चानन्तकथारसनिष्ठत्वे जन्मैव वरम्, न तु मुक्तिरिति । तथा चैतन्मार्ग एतासामेव गुरुत्वेनान्यस्वरूपस्यान्याधीनलेप्येतासां भावस्य सर्वोत्तमत्वात् परमकाष्ठापन्नरसरूपभगवत्स्वरूपमेतद्धीनमेवेत्यपि विचार्यासामेवातिदेन्येन दायकरणे तत्त्वरूपप्राप्तिसदानुग्रहेण, न तु सात्येणेति ज्ञेयम् । अपरं च ‘आसामहो चरणरेणुजुपामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौपथीनाम् । या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपयं च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवाँ श्रुतिभिर्विसृष्ट्याम्’, ‘वन्दे नन्दब्रजक्षीणां पादरेणुमभीक्षणाः । यासां हस्तिक्योद्दीतं पुनाति भुवनवयं’मित्यादिना प्रजमक्ताः स्वजनसार्पीपयस्य च परमकाष्ठापन्नस्य त्यागेन सुकुन्दस्य मोक्षदातुरपि पदवीयेन भागेण गगवान् गच्छति तं मार्गमेव तच्चरणेणुसंवलितं भेजुर्न तु मुक्तिम् । तथा च मुक्तयपेक्षयापि भगवच्चरणेणुरेव सर्वोत्कृष्ट इति सिद्धम् । एवं चैताद्कृच्चरणरेणोरेताद्यातुभावज्ञापने ब्रजसीमनित्य एव गुरुव इत्येतासामनुवृत्यैव भगवच्चरणेणुप्राप्तिरिति श्रीब्रजभक्तचरणेणुसम्बन्ध्य गुल्मलतौपथिजन्मापि प्रार्थितमतिदीनतया श्रीमद्भुद्धैर्वैन्दनं च तच्चरणरेणोरेव च कृतमन्यथा गुर्ववज्ञाकृतमधताजनितापराधेन न भगवच्चरणेणुप्राप्तिरिति दिक् । तसादेतासां गुरुत्वादेतदपीनत्वाच तच्चरणेणुदायेनैवैतादशभगवत्प्रातिर्नन्यथेति निःप्रत्यहम् ।

सादेतत् । अयं सर्वोपि यत्तो रसरूपमसुत्तरूपफलवात्यर्थमेव । ‘सो वै स, रसं हैवायं लभ्यानन्दीभवती’ति श्रुत्वा रसरूपभगवत्प्राप्तेव परमफलत्वात् । सा च

प्राप्ति'स्तेनैव सर्वभावेन परमानन्दमक्षुते' इति नादधिन्दूपनिषद्ग्रन्था 'सोक्षुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति तैत्तिरीयोपनिषद्ग्रन्थे श्रव्यसर्वकामभीग-ख्ला। स च पूर्णसर्वकामभोगोपि तेषां ब्रजसीमन्तिनीसद्वशमावैनैव, नान्यभक्तमावसजा-तीयभावेन। एतदितिरिक्तस्थले प्रभुर्योनैव, न तु पूर्णस्वरूपेषेति। तथा च तत्कामनया भजने क्रियमाणे ब्रजसीमन्तिनीदासकरणेषि भनसि तत्समताभावनासत्त्वात् कापच्छ-सिद्धौ तासां गुरुरूपत्वेन सकृपटमजने फलसिद्धेरभावस्तत्समकक्षता-च खादिति चेत्, अत्र व्रूपः। परमकाष्ठापन्नरसरूपो भगवान् हि लोकेतिरहस्यतमां पुष्टिलीलां यत् प्रकटित-वान् तत्किर्त्तमर्थमिति एव्यामः। न च 'आगामिनि विरच्चौ तु जाते रुद्धर्थमुद्यते। कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ। शृथिव्यां भारते क्षेत्रे माधुरे मम मण्डले। वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले। जारथर्मणं सुखेहं सुदृढं सर्वतोधिकम्। मयि सम्प्राप्य सर्वेषि कृतकृत्या भविष्यथे'ति वृद्धामनपुराणोक्तः श्रुतीनामनुग्रहार्थमिति वाच्यम्। अनुग्रहस्य श्रुतिनिमित्तप्रदर्शितप्रकृत्यतीतेकेपि कर्तुं शक्यत्वात्। न च 'पुरा भद्रपयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः। दद्मा रामं हरिं तत्र भोक्तुमेच्छन् सुविग्रहम्। ते सर्वे श्रीत्व-मापद्मा समुद्दताथ गोकुले। हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवार्णवादि'ति। 'अमिषुद्ग्रा महात्मानस्तपसां श्रीत्वमापिरे। भर्तारं च जगयोनि वासुदेवमर्ज विग्रहम्। कृष्णसं रमणार्थं हि सहस्राणि च पोडश। गोप्यो रूपाणि चकुश्च तत्राकीडन्त कैश्चव'मित्यादि पश्चपुराणोत्तररण्डमहाकीर्तिदिवाराहपुराणदिवचनसिद्धदण्डकारण्यवासत्त्वमहर्षीणामनु-ग्रहार्थमित्यपि वाच्यम्। दण्डकारण्यस्यमहर्षीणामपि तत्रैव श्रीदेहं सम्पाद रामस्त्रेषैव न रमणं कृतम्, किन्तु तदेहपातानन्तरं श्रीदेहं सम्पाद वलाण्डान्तर्वर्तिवृन्दावनं एव श्रीकृष्णरूपेणैव रमणं कृतम्। एवं च तदेहपातानन्तरमलौकिकदेहं सम्पाद श्रुतिप्रदर्शित-वृन्दावनं एव कुतो नातुग्रहं कृतवानिति प्रश्ने तत्त्वोत्तराभावात्, न च खतब्रेच्छो भगवा-निति वाच्यम्। 'अतुयहाय भक्तानां मातुं देहमाश्रितः। भजते तादशीः कीडा या: श्रुत्या तत्परो भवेदि'ति फलप्रकरणीयवाक्याद्वक्त्वालुग्रहार्थमैत्रीदशश्चालिविष्टप्रभुप्राकत्यात्। प्रपञ्चे निःप्रयोजनक्राकाट्यसाक्षुतत्वाच। न चामुग्रहं विना नैताद्वाक्लप्राप्तिरित्यनुग्रहेण प्रापश्चिकजीवानामप्येतदेहपातीर्तं तादृशफलद्वानं तत्रैव श्रित्वा कुतो न करोतीति वाच्यम्। भगवान् हि रसरूपस्वरूपं प्रापश्चिकजीवानामपि केषाविदातुं विचारितपारं रसमुख्यमक्तेच्छापूर्वकस्येच्छया। तत्र रसरूपमगवव्याहिस्तु रसरूपमावेनैव योग्या, नान्याद्वशमावेन, 'ये यथा मां प्रपथन्त' इति वाच्यात्। तत्र रसरूपभावस्वरूपं साधनं वेदादिपु कुणापि नोक्तमतः प्रपञ्चे वृन्दावनं रसरूपस्वरूपं रसरूपं परिकरं च तत्प्राप्यनु-ग्रुणं रसरूपं साधनं च प्रकटं कृत्वा ताद्युसाधनेन ताद्यास्त्रस्पशार्थं महर्षीदीनां कृत-वान् प्रभुः, तदनन्तरं ताद्यासाधनस्याविर्भावादतिमायवतां जीवानां तदनुषाने तत्सरूप-

प्राप्तेनिःश्रत्यूहूत्मिति तथाकरणभावात् । न च रसरूपभावमत्तादत्तानुग्रहेणीव कुतो न ताद्वकलदानमिति वाच्यम्, स्यत्वेच्छेन भगवतैव 'ये यथा मां प्रपदन्ते तांस्तर्थैव भजा-म्यह'मित्युक्तत्वात् ताद्वक्ष्रितिपत्ति विना तादृशानुग्रहभावात् तादृशफलदानभावात् प्रपत्ते-रपि तत्रैव दानेव प्राक्व्यवैयर्थ्यमिति पूर्वमेवोक्तश् । न च 'नायमात्मा श्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवै पृष्ठे देन लभ्य' इति मुण्डकोपनिषदाक्याद् विनापि साधनं भगवत्यात्मिति वाच्यम् । एतद्वाक्यानुपदोक्त 'नायमात्मा वलहीनेन लभ्यो, न च प्रमादात्मसो चाप्यर्लिङ्गात्, एतैरुपायैर्थते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामे'तिवाक्य 'एतैरुपायैर्थत' इत्युक्तः पूर्ववाक्येन भर्यादीयसाधनमात्र-निषेध एव, न तु ऐरमन्मनसि स्थितैरुपायैर्वजभक्तसजातीयभावादिभिः यः कथन यतते तस्य भगवदशीकारकसर्वात्मभावरूपवललभादेप आत्मा ब्रह्मरूपं हृदये श्रकटं धाम विशते प्रविष्टे भवतीत्यर्थात् भर्यादातीतसाधननिषेध इति लद्वुक्तेनवकाशात् । अन्यथा फलत्वयाहतिः । यत्किञ्चित्साधनसाध्यस्यैष फलत्वात् । तस्मादतिभाग्यवत्तराणां खीवानामेतादृशसाधनेनैवतादृशफलशास्त्रैर्थमेतादृशोवतार इति । एवं च ब्रजभक्तसमानभावे-नाभजने तत्फलप्राप्तेः कस्याप्यभावोदेतादृशमार्गश्राकाङ्क्षैयर्थपातः सात् । अत एव 'खियो वा मुरुपो वापि भर्तुभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गति यान्ति श्रुतीनां नव लंशश्य' इति शुद्धामनुरागे । 'येषागहं प्रिय आत्मा सुतथ सखा सुहृदो दैवमिष्ट'मित्यादिना श्रीभागवते चौतम् । अन्यैततादृशवाक्यं वर्थ्य सात् । तस्माद्वजभक्तसजातीयभावेनैव भजनं कर्तव्यम् । परन्तु व्रजभक्तदासपूर्वकमेव, न तु स्वातन्त्र्येण, व्रजभक्तानामेतन्मार्त-गुरुत्वाद्यभोस्तदीनस्वावैति निष्कर्षं इति सर्वं समज्ञसम् । न च प्रमोर्वजभक्ताधीनत्वेन तादृशकरणेषि यदि ताः प्रतिष्ठन्वं कुरुः प्रमोः स्वस्तरुपदाने खीस्तभावसिद्धप्रमुखेष्या तदा कवेतादृशफलप्राप्तिरिति वाच्यम् । रसरूपप्रभोरेव फलत्वात् रसस्य च विमावानु-भावव्यविचारिस्मृहरूपत्वात् तत्र विमावत्वेन व्रजभक्तानां रसरूपप्रमुखात् तेषामप्यतु-गत्वैवेतादृशमार्गश्राकाङ्क्ष्य जात्वेन तत्कृतेर्थया प्रतिष्ठन्वाभावात् । किंव, यत्रैव लौकिको नायकोनेकनायकानामेककालावच्छेदेन रसदानं कर्तुं न शकोति तत्रैवर्थ्यापि सम्भवति । अत्र तु प्रमोर्लौकिकत्वात् 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्थोपयोगितः । ऐमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोपि लीलये'त्यवेचनन्तरूपत्वेन सर्वेषां रसदानकरणसमर्थत्वात् श्वर्यावकाशः, यतः सर्वत्रैव सर्वानुभवेदेव एव प्रभुः सर्वदा विराजते । नगु ग्रन् रस-रूपस्तदन्तर्गताश्च व्रजभक्ता विभवत्वेनासदादिश्वपञ्चित्य व्रजभक्तदासविशिष्टगणवद्विपयक-सर्वात्मभावेन । एवं च भगवदप्रसादुपये सिद्धे तत्समये कैतासां दासां स्यास्ति । न च तदुच्चमेतासां दासं मास्त्विति शंकनीयम् । 'ये यथा मां प्रपदन्ते' इति भर्यादाभंगापत्ते-रिति चेद्म, अलौकिकरसमोग्रानुकूलसामर्थ्यस्य ग्राघ्या रसरूपभगवद्वेगस्य व्रजभक्तदास-

भोगस्य चैककालावच्छेदेनैव सम्भवेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादाया अमंगात् । न 'चाचार्यं मां विजानीयादि' खनेनाचार्यस्य भगवत्सेन तदास्पूर्वकमेव जीवैर्भगवद्वास्यं कियते साधनदशायाम्, फलदशायां तु भगवद्वास्यमेव तिष्ठति, न त्वाचार्यदास्यम्, तत्र केयं मर्यादा, तथात्रापि भविष्यतीति वाच्यम् । सर्वेषां भगवद्रूपाणां नित्यत्वेनाचार्यरूपस्य भगवद्रसानुगुणभगवलीलान्तर्गतत्वात् स्वरूपस्य चालैकिकसामर्थ्येन तदास्यकरणस्यापि सम्भवात् । एकमेव सर्वभावप्रपत्या भजनमिति प्रभुदत्तालैकिकविपयकसामर्थ्येन सर्वविधलीलास्वप्येतस्य भजनकर्तुः सान्निध्यं सिद्धम् । किं वहुर्नाशवतारादिलीलायामप्यशेनैव च भक्तोपि तत्त्वलीलानुभवं करोतीति न कस्यामपि लीलायामेताद्यभक्तासहभावो भगवतः । न चैव श्रीनारायणादिभक्तसापि श्रीनारायणे सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् सर्वत्र तत्सहभावप्राप्तौ पुरुषोत्तमसहभावोपि स्यादिति वाच्यम् । 'ये यथा मां'मितिपद्ये मामिति पदेन पुरुषोत्तमत्वेनांगुल्या स्वस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकमुक्तल्वादेतसाः प्रतिज्ञायाः पूर्णपुरुषोत्तमभावसम्बन्धित्वात्, अन्यथा दण्डकारण्यस्थर्पीणामपि तेनैव स्वरूपेण रसदानं कृतं स्यात् कोसलेन्द्रकुमारेण । किंवैतसाः प्रतिज्ञायाः सर्वभगवत्त्वरूपसम्बन्धित्वे पूर्णत्वांशत्वादिविभागोपि न स्यात् । न चेष्टपतिः, तदान्यस्वरूपाणामश्वरूपश्रीकृष्णस्वरूपाणामपि श्रीमता व्यासेनोक्तत्वेन चिचाप्रसादो न स्यादिति सर्वमनवधम् । एवब्यैकभक्तसम्बन्धिन्या अपि लीलाया न परिच्छेदस्त्वर्हि सर्वभक्तसम्बन्धिन्या लीलायाः परिच्छेदः केन कर्तुं शक्यतेति किं वाच्यनसागोचरमाहात्म्येषु प्रभुतत्परिकरतद्वक्तेषु विचारचातुर्येण । किञ्च 'त्रैलोक्ये भगवद्वक्ताः' के त्वां जानन्ति मर्मणि । केषु वा त्वं सदायतः केषु ग्रेम तत्वातुलभित्ति श्रीमद्भुजेन षष्ठ्ये भगवानुवाच 'न तथा मे प्रियतमो ब्रह्मा रुद्रश्च पार्थिव । न च लक्ष्मीर्ण चात्मा च यथा गोपीजनो मम । भक्ता ममात्मुरकाश्च कर्ति सन्ति न भूत्वा । किन्तु गोपीजनः प्राणाधिकिर्यतमो मम । न मां जानन्ति मुनयो योगिनश्च परन्तप । न च रुद्रादयो देवा यथा गोप्यो विदन्ति माम् । न तपोभिर्न वेदैश्च नाचार्यैर्न च विद्यया । वशोस्मि केवलं ग्रेम्या ग्रमाणं तत्र गोपिकाः । मन्माहात्म्यं मज्ज्यां मञ्चद्वद्दां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थं नान्ये जानन्ति मर्मणि । निजाङ्गमपि या गोप्यो भेषति समुपासते । ताभ्यः परं न मे पार्थं निगृह्णेममाजनम् । मम भक्तास्तु ये पार्थं न मे भक्तास्तु ते मताः । मम भक्तस्य ये भक्तास्ते मे भक्ततमा मता' इत्यादिपुराणप्रपट्कान्मद्वक्तपूजाभ्युपिकेति श्रीभगवताद्वजभक्तानां भक्तशिरोमूष्पणत्वात् प्रमोरतिप्रियत्वाचापि एतासां दास्यं कर्तव्यम् । एवत्र सति एतदास्यकरणे प्रमोरत्यानन्दाविर्भवित्वेन तासामत्यानन्दाविर्भावान्मनसि सन्तोषेण तदनुग्रहात् तत्पूर्णोक्तं फलं भगवान् ददातीत्यपि तदास्यकरणम् । तथा चैतासां गुरुत्वात् प्रमोरेतदधीनत्यादक्तशिरोमूष्पणत्वादितिप्रियत्वाच सर्वेयैतदास्यकरणपूर्वकमेव प्रभुदास्यकरणमिति सिद्धम् ।

अथ श्रीमत्खामिन्यादीनां सर्वासां समवैव दासं कर्तव्यमधवा न्यूनाधिकमावेनेति पृच्छसि चेत् । अत्रोन्यते । ‘यथा राधा प्रिया विष्णोस्तसाः कुण्डं प्रियं तथा । सर्व-गोपीषु सैवैका विष्णोरत्नवह्नेभेदे ति पद्मपुराणवचनात् । अथ च ‘ब्रैहोक्ये पृथिवी धन्या तत्र वृन्दावनं पुनः । तदापि गोपिकाः पार्थं तत्र राधामिधा भमे’लादिपुराणवचनात् । ‘सर्वश्रेष्ठा गान्धर्व्युचे’ति गोपालतापिन्युपनिषद्गुतेश्च गान्धर्व्यपरनामिकायां श्रीस्वामि-न्यामेव सर्वोपेक्षया भगवतो भमतातिशयात् तत्रैव निजदासं मुख्यतया स्थापयित्वाऽन्यासु व्रजसीमन्तिरीषु ‘मोहितां दुःखितां सखीमि’लादिना सखीत्वोक्ते: सख्याश्च समानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां स्वामिनीसमानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां श्रीमत्खामिन्या अतिप्रियतमानां दासमपि स्वामिन्युग्रहाकांक्षया स्वामिनीदासांगलेन स्वामिनीवदेव कर्तव्यम् । तासां समानशीलसखीत्वातदास्यकरणे श्रीस्वामिन्यवत्तमनुग्रहात् । स्वामि-न्युग्रहे च ता अनुग्रहान्ति । तदनुग्रहे च व्रजराजकिसोरानुग्रह इति न कदापि कुत्रापि केनाप्यशेन फलविच्छेदः । अत एव कैविद्ग्रवकदीयैः सिद्धान्तिं श्रीमचन्द्रावत्यादिषु स्वामिनीप्रतिपक्षात्वमपि न सम्भवति, सखित्वोक्तिविरोधात् । अत एव ‘यदैव श्रीराधे मिलति रहसि त्वां मधुपतिस्तदैवाकार्याहं निजचरणदास्येतिगदिता । मुदा चन्द्रावत्येऽति पर्ये असुव्याप्तिः सखीत्वमेव स्फुटीकृतम्, न तु प्रतिपक्षात्वम् । अत एवासमसर्व-स्वायिताः प्रभुचरणाः श्रीमत्खामिन्यष्टकतद्वादशकपदपद्मादौ तदासमेव सविस्तरं प्रार्थयन्तो ‘वावन्ति पदपद्मानी’लादिनाऽन्यासामपि दासं प्रार्थितवन्तः । अन्यथा श्रीस्वामिन्या इवान्यासामपि दृथक्तया दासं प्रार्थयेदुन तु तदासप्रार्थनाप्रसंगे । सर्वासामपि सम-प्राप्तान्यात् । तस्मादन्यासां दासमंगलेनैवेत्यस्मदुक्त एव पन्थाः । नहु एव चेत् सर्वा-स्वपि सखीत्वं तदा रसान्तर्गतामालखण्डिताकलहान्तरितादिलीला नोपपदेतेति चेत्, अत्र वदामः । हृदयादिस्थिताभरणमणिगणप्रतिविम्बितदृष्टिनिजरूपे प्रतिनायिकाक्रमात् संकेतशलानामगमनाद्वा मानोदयात् । एवमेव चन्द्रपिशेषाकस्मिकललाटसंकान्तखचरणतल-लाक्षारसे सुरतसमयसमुद्भवनिजदन्तनरक्षतादिषु च कदाचिदतिविस्मरणेन रासस्थनिखिल-व्रजभक्तातिरिक्तपरकीयाकृतत्वमान्त्या मानखण्डिताकलहान्तरितादिलीलानां सम्भवात् । न च लाक्षारसदन्तनरक्षतादिषु स्थूलकृतत्वप्राप्तिरेव कुतो न जायत इति चान्यम् । तथा ग्रान्ततायामपि तासु परस्यां दृढतरसपीत्वजनिततिप्रेमणा ईर्ष्यानुदयेन तथालीलासम्भवात् । किञ्च ‘योगमायामुपात्रित’ इत्यनेन सलीलायां योगमायामात्रितो भगवान् । एवत्र योगमाया यथा यथा येषां येषां पदार्थनामुपयोगो रसलीलायाम्, तथा तथा करोतीति परकीयासम्भोगादिर्बन्नजमानादिरसामुभवार्थं परकीयासम्भोगादि प्रदर्श्य मानादिरसामु-भवं कारस्यतीत्यनेनापि प्रकारेण मानादिलीलानां सम्भवाच । यदि चालन्तमाग्रहो भवतां यच्चन्द्रावत्यादिसम्भोगदर्शनेन मानादिरेतास्येव च प्रतिपक्षात्वं तदा तस्मै कल्पान्तीयांश-

रूपकृष्णावतारीयरसलीलायामेव, न सारस्वतकल्पीयपूर्णावतारसम्बन्धिरसलीलायाभिति दुद्धताम् । यदि सारस्वतकल्पे भवदुक्तप्रकारः स्यात्तदा श्रीभागवते स्फुटमुपलभ्येत । उपलभ्यते तु सखीत्वमेव परस्परं फलप्रकरणं इति सर्वं चतुरव्याप्तिं कृतं प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तया । अत्रेदं ज्ञेयम् । अत्र फलव्रये फलद्वयमेतदेहेषि भवति परन्तु मनसेव रसरूपभगवत्सम्बन्धेन मनसोलौकिकत्वाभावात् । सेवौपयिकदेहरूपतृतीयं फलं त्वेतदेहपातोत्तरं एव भवति सर्वथा । सर्वत्र लौकिकदेहपातोत्तरं एवालौकिकदेहसम्बन्धसम्भवादिति दिक्ष ॥ १ ॥ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः । ननु वाधके सति कार्यानुदयाद्वाधकाभावस्य सर्वत्र कारणतेस्यत्र यद्वाधकं तनुजवित्तजरूपसाधनसेवायाम्, तद्वक्तव्यम्, यदभावं सम्पाद्य मानससेवारूपं तत्कार्यं सम्पाद्यतामित्याकांक्षायां तनुजवित्तजरूपसाधनसेवावाधकमाहुः उद्वेगः प्रतिवन्धो वेति ।

उद्वेगः प्रतिवन्धो वा भोगो वा स्यात्तुवाधकम् ॥ २ ॥

एतस्य विवरणं तु सेवायां प्रतिवन्धकत्रयम् । उद्वेगो वा प्रतिवन्धो वा भोगो वा । द्वयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यं इत्यन्तम् । तत्र तनुजवित्तजरूपसाधनसेवायां येन क्रियमाणेन उद्वेगप्रतिवन्धभोगा भवन्ति तत्स्य परित्यागः कर्तव्यः । तत्परित्यागे तत्साध्योद्वेगाद्वनुदयात्तनुजवित्तजरूपसाधनसेवासम्यत्तौ सत्यां मानससेवासिद्धिर्भवतीति भावः । तत्रोद्वेगः शोकदुःखादिनितो भवति, तेषु शोकादिषु जातेषु 'चित्तोद्वेगं विधायापि हरिष्यधत् करिष्यति तथैव तत्स्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्वजेऽदिति नवरबोक्तेर्भयवलीला यथा सर्वां तथेयमप्येका भगवलीला भगवतः सुखाधायिकेति ज्ञात्वा शोकादित्यागः कर्तव्यो, न तु शोकादिदीकरणार्थं यत्रः कर्तव्य इति । अन्यथा यद्यपि भविष्यति तदेव यत्प्रमुणा विचारितमस्त्वतः तत्स्य स्वरूपेण विघटनं तु न कर्तुं तत्त्वम्, तथापि नमुमुखापपत्तिजपदर्थपिष्ठनेन्द्रापापापि स्तापिद्वेषो भवेदतः प्रभिवच्छां ज्ञात्वा ताद्वशशोकदुःखादिकेषु तत्केषु सत्सुद्वेगकारणाभावादुद्वेगभावस्य जायमानत्वादुद्वेगसाधनपरित्यागः कर्तव्यः । यद्वा, वलिष्ठम्लेच्छयलिष्ठवेदव्याख्यजनितोपद्रवेण साधनरूपसेवायामुद्वेगो भवति तदभावार्थं तत्साक्षिष्यरूपसाधनपरित्यागः कर्तव्य इत्येतदर्थं साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तत्रोद्वेगकारणानामनन्तत्वात्तजन्योद्वेगानामप्यनन्तत्वात् परिगणना कर्तुमशक्येति सर्वविधमप्युद्वेगमुद्वेगत्वेनैकविधमेव निरूप्य द्वितीयं प्रतिवन्धरूपं तनुजवित्तजसेवायां वाधकमाहुः अकर्तव्यमिति ।

अकर्तव्यं भगवत् सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

एतस विवरणं तु प्रतिवन्धोपि द्विविधः, साधारणो भगवत्कृतश्च, तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिवन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्यसेवापि व्यर्था । तदासुरोपं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण शततव्यं शोकाभावायेति विवेक इत्यन्तम् । अब भगवतः सर्वथा चेदकर्तव्यं भगवत्कृतप्रतिवन्ध इति यावत्, तदा गतिः तदभावसम्पादकसाधनं किमपि नात्मीति मूलार्थः । अब उद्देशः प्रतिवन्धो वा भोगो वा स्यात् वाधकप्रियनेन पूर्वं सेवायां वाधकव्यं यदुक्तं तत्तु तत्राभावसम्पादनार्थमेव । अत एव व्रयाणां साधने सके तदभावः सम्बद्धत इति व्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति विवृतौ स्फुटीकृतम् । न च वाधकत्रयत्वाग एव कुतो नोक्तः, तत्साधनपरित्यागः किमर्थमुक्त इति वाच्यम् । ज्ञाते उद्देशं जाते च प्रतिवन्धे जाते च शोगे सेवाभावस्तस्मयावच्छेदेन सिद्ध एव जाते तत्यागः कर्तुमशक्योप्युत्तरसमये तत्त्वाशोपि स्वयमेव भविष्यतीति व्यर्थस्तत्परित्यागः कर्तव्य इति पुरुषप्रयत्नोपदेश इति मनसिङ्गत्य सेवाविप्रये वाधकव्यं न यथोत्पद्धत एव तथा कर्तव्यं पुरुषेणेतदर्थं प्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तत्वात् । एवं च सति अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्नहीत्यनेन भगवत्कृतप्रतिवन्धाभावसम्पादनार्थं गतिर्नस्तीत्युक्तत्वादन्यकृतप्रतिवन्धाभावसम्पादने गतिरस्तीत्यर्थतः सिद्धत्वाद्विधं प्रतिवन्धकमागतमेवेति कण्ठवेण मूलेनुकृत्वा विवरणे प्रतिवन्धकरूपसेवाभावकद्विष्यमाहुः प्रतिवन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्र भगवत्कृतप्रतिवन्धाभावः सम्पादयितुमशक्यः, साधारणस्तु शक्य इति विवरणे आहुः तत्त्वाद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । तत्र प्रतिवन्धकरूपसेवाभावकभेदद्युये आद्यः साधारणः प्रतिवन्धो भगवदिसुखनार्थादिकृतप्रतिवन्धसंस्त्र साधनपरित्यागसोकत्वात् तत्साधनरूपो यो नार्थादिः स त्याज्यस्तत्कुं शक्यः । तत्यागेन प्रतिवन्धाभावस्तरप्रयापकाभावः सम्पादयितुं शक्य इत्यधींज्ञेयः । अत एवोक्तं ‘नार्थादिरुकूलश्चेत् कार्येद्गवत्कियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूले गृहं सज्जे’दिति भागवततत्त्वदीपे ।

अथ भगवत्कृतप्रतिवन्धस्तु न केनापि लक्ष्य शक्य इत्याहुः भगवत्कृतश्चेत् प्रतिवन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यमिति विवरणे अर्थः सप्तः । न तु भगवत्कृतः प्रतिवन्धः कसा फलाभावसम्पादकः? किं कायवाच्यनोभिर्भजनं कुर्वतः पुरुषस्याहोसिद्धजनेच्चावतो वा? तत्र नाथः । ‘इति निश्चित्य मनसा कुण्ठं परिचरेत्सदेऽति भागवततत्त्वदीपकारिकाव्याख्याने ‘एकापि सकृत्यता परिचर्या परमपुरुषार्थदेति । परं विद्यमानदेहस निःकृत्यर्थं सदा परिचरेऽदित्याचार्यैः सिद्धान्तित्वात् किञ्चित्कालिकमजनोत्तरं यावजीयं कपाचिद्गवदित्यया भगवत्कृतसेवाप्रतिवन्धेषि परम-

पुरुपर्यंताभस्य सिद्धलादत्र भगवान् फलं न दास्तीति निपेषस्य विरुद्धत्वात् । अत एव 'न ह्यं गोपकमे ध्वंसो मद्दर्मसोद्द्वाण्वपी'ति एकादशस्कन्धीयप्रभुवचनं 'यानाखाये'ति वचनं 'सकृदिद्वादिपुरुपं पुरुषो याति साम्यतां संवत्सरं किञ्चिद्दूरं दित्या यद्दरिरिचितं' इति पष्टस्कन्धीयाष्टाध्यायीयशुक्लचनं च । न द्वितीयः, विना भगवत्कृपां भजनेच्छानुद्यात्, तदुदये च भजनस्य भविष्यत्वनिश्चयेनापि निपेषस्य वैयर्थ्यापातात् । तथाचायं निपेधो भगवत्कृतप्रतिवन्धे कालविलम्बेन फलदानेच्छामेव व्यनक्ति, न तु तददानेच्छामिति भावः । अन्यथा भजनेच्छानुकूलकृपावैयर्थ्यं प्रसज्जेतेति । न च विनैवानुग्रहं भजनेच्छोदय इति वाच्यम् । अवतारदशायां स्वरूपदर्शनेनैवेच्छोदयसम्बवेष्यनवतारदशायां सत्संगश्रीभगवत्तादिश्वरणं विना शुद्धपुष्टिभजनेच्छोदयसादृत्वादशुतलाच्च । यदि पुनर्विनादर्शनथवणादिकमपि शुद्धपुष्टिमार्ग्यिभजनेच्छोदयः स्यात् तदा पुरुषोत्तमावतारोपि न स्यात् । अत एवातुग्राहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रित्यस्युपकम्य 'विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोत्तुशृणुयादय वर्णयेद' इत्यत्र य इतिपदेन यस्कस्यापि श्रवणवर्णनाम्यां भक्तिं परामिल्यनेन भक्तिलाभ उक्तः, स त्विच्छोलादनवृत्तक एव । तस्माद् व्यर्थं भगवत्कृतश्चेत् प्रतिवन्ध इत्यादिनिरूपणमिति चेत्, अत्र वदामः । पुत्रादिजन्माद्युक्तरं केनापि प्रतिवन्धेनाकृतपुत्रादिनिवेदनस्य कस्यचिन्महत्तमस्य पुरुषस्य तदनन्तरमतिकृपया पुत्रादिस्तेहेन वा कदाचित् तदनिवेदनस्यरणे मनसि स्यान्मम पुत्रादिः शुद्धपुष्टिभजनेन भगवन्तं प्राप्नोत्तिति भयासौ नामनिवेदने दल्वा भगवत्सेवा कारणीया तदा लंसेवां कुरु मत्तो नामनिवेदने गृहीत्वेति कथने यदि तस्य हृषत्पोष्युत्साहो न हृशयते कदापि ग्रत्युत द्वेषः तदोत्तेयमिदम्, यदस्य भगवत्कृतः प्रतिवन्धोस्ति भगवान् फलं न दास्तीत्यस्यौ नोपदेष्टव्यं किमपीति ज्ञापनार्थत्वेन भगवत्कृतश्चेत् प्रतिवन्ध इत्यादिनिरूपणस्य सार्थकत्वात् । नतु तस्य शुद्धपुष्टिमार्ग्यपूर्णस्यरूपसेवाफलं मा भवत्वसांशस्यरूपसेवाफलं तु भविष्यतीत्यसेवोपदेश एव कर्तव्यसेनेति चंदिलाशंक्याहुः तदान्यसेवापि व्यर्थंति । अंशांशिनोरमेदादंशसांश्यथीनत्वाचांशिकृतप्रतिवन्धेनस्य फलदानासमर्थत्वान्महाराजकृते प्रतिवन्धे सचिवादेवित्वर्थः । नन्वंशिनो न स्वस्यरूपपरमफलदानेच्छाकिन्तु स्वत्पफलदानेच्छांशद्वारा तदांशेन फलदानं कर्तव्यमेव, महाराजस्य महाफलदानेच्छामावेपि सचिवादिद्वारा स्वत्पफलदानेच्छायां सचिवादिनेवेति चेत्, सत्यम्, यत्रांश्यंविरोधेनांशभजनं तत्रैवाशेन फलदानं महाराजाविरोधेन सचिवादिभजने सचिवादिनेव, न तु तद्विरोधेन भजने । तथा चैतस्य भगवत्सेवाकर्तव्यत्वकथनेपि कदाप्युत्साहभावात् प्रत्युत द्वेषोद्वावशिनापि फलदानमिलन्यसेवावैयर्थ्यात् सापि नोपदेष्टव्येति सुप्रूकं तदान्यसेवापि व्यर्थंति । किञ्च, तदैतादृशस्य यत्स्वरूपं तस्य निर्धारेपि भवतीत्याहुः तदा आसुरोर्यं जीव इति निर्धार इति । आसुर आसुरावेशी आसुरभाववान्

वा सहजासुरो वेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । अत्र कदाचिद्द्रक्षसन्निधी यस्य मनसि
भगवति सद्ग्राव उत्तरधते द्वितीयक्षणे तदसन्निधी तु नश्यति स आसुरावेशी आसुरभाववान्
वा ज्ञेयः । यस्य तु सत्संगेषि भगवति न सद्ग्रावः कदापि स तु सहजासुर इति ज्ञेयः । न सु
ताहिं महत्त्वमकृपावैयर्थ्यप्रसंग इत्याशंक्याहुः यथा या तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं
मतमिति । या अथवा यथा आसुरस्य तत्त्वनिर्धार उत्तस्तथा विवेको विचारो ज्ञान-
मिति यावत् । तत्साधनमासुरस्य शोकाभावरूपफलाय मतं सम्मतमित्यर्थः । अत्रैवं
ज्ञेयम् । 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेरसुराणां याया सेव्या, सैवेश्वरः, तल्कृतत्वाऽत्मायन्मायिकम्,
तेषां मुक्तिश्चान्यन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासत्वं इति श्रुतेऽदैविष्णवाविष्टानां सहजा-
सुराणां कामनाभावपूर्वकं सम्भूत्युपासकानां वदुपासनारूपसाधनवलेनासुरज्ञानमार्गप्रवेशे
सति शोकाभावरूपावान्तरफले जाते सुखदुःखायानामावस्थारूपसुनराशृतिरहितप्रकृतिलिप-
रूपान्यन्तमप्रवेशरूपा मुक्तिः । आसुराविष्टानां दैवजीवानां तु निराधिकृपया भगवता
हतानां मध्ये दैवस्य दैवज्ञानाभावात् स्वरूपवलेनाक्षरप्रश्नणि लयरूपा मुक्तिः, तदा-
विष्टासुरस्य लासुरज्ञानाभावात् स्वरूपवलेनैवासुनराशृतिरहितान्यन्तमप्रवेशापरपर्यायप्रकृति-
लयरूपा मुक्तिः । अन्येषां सकामानां सहजासुराणामासुराविष्टदैवजीवानां च 'असुरी
नाम ते लौका अन्येन तपसा वृताः । तांते ग्रेलापि गच्छन्त्यविद्वासोवृत्या जनाः',
'तानहं द्विषतः शूरान् संसारेण नरायमान् द्विषाम्यजत्मसुरानासुरीन्येव योनिविद्विति
श्रुतिमगवद्वाक्यान्यामन्यन्तमोष्टतकेवलदुःखात्मकलोकरूपनरकग्रासितरद्वोगानन्तरं सुनरा-
सुरयोनिग्रासितिरेति फृतं पश्यतिरेते ।

एवं च सर्व मायिकमेकोसदायात्मा स एव परमार्थो मायैवेश्वरो नान्य ईश्वरः
कोयेवं तत्त्वनिर्धाररूपो विवेकः सोस्य साधनं मतं सम्मतं यावदीवं शोकाभ-
गांवाय, तदनन्तरं ताद्यासुक्तये वेतिशेषः । तथा च ताद्यापुत्रमार्यदेः संसाराविष्टला-
न्महत्तमकृपया तेषां संसाराभावेन शोकाभावपूर्वकताद्यामुक्तिनिष्ठासुरज्ञानमार्ग-
मुपदिशेदिति मावः । अत एव श्रीभद्रसुदैवरसुरज्ञानमार्गं एव कंसस्य श्रीमद्देवकीयधो-
यतसोपदिष्टो न तु दैव इति ज्ञेयम् । इदमेवाहुर्विवरणे तदा ज्ञानमार्गेण स्थानवदयं
शोकाभावार्घ्यति विवेक इति । तदा तेषामुरावेश्यासुरभाववस्तसहजासुरजीवत्व-
निर्धारे सत्तेतासुरज्ञानमार्गेण शातव्यमित्यर्थं विवेको विचारः सिद्धान्तभूत इत्यर्थः ।
तथा च तान् प्रत्यासुरज्ञानमार्गं उपदेष्ट्य इति भावः । यदा पूर्वमासुरोयं जीव इति
निर्धार इत्युक्तं तर्हि तेन किं साधनमनुष्टेयमित्याकाङ्क्षायां तदा ज्ञानमार्गेण शातव्यमि-

^१ आवेदजीवस्ते सर्वे देवानां वपुषि विद्वाः, आवेदेन विना ये च प्राप्तदेवा इति स्मृता, तेषां तपम
प्रत्योक्तं चान्ये देवाशिवतत्वा, तेषां स्वार्थं च खण्डादि तपतपमवासुरेरिप्रपुराणोत्तरार्द्धायवाक्ये भ्य
आसुरवेशिना मुक्तेतासुराणामन्यन्तमोहरणरक्षासेवकत्वत् ।

लासुरस्यैव साधनमुपदिशन्ति तदा ज्ञानेत्यादिना । एवं च ज्ञानमार्गपदेनासुरज्ञानमार्गं एवायातीति तथा व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । न ह्यासुरस्य सर्वे ब्रह्मेत्यक्षरज्ञानमार्गं पुरुषोत्तम-ज्ञानमार्गं वाधिकारः, तस्य तामसल्पात् । अत एवेश्वरत्वेनामिमततामसमायाशत्त्युपास-कास्तेषु सत्त्वाभावात् सत्त्वजनितज्ञानाभावे 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इत्युक्ता नोर्धगतिः, किन्तु तामसशत्त्युपासनाभनितज्ञानस्य तमोगुणजनितत्वेन तामसल्पा 'दंधो गच्छन्ति तामसा' इत्यधोगतिरूपनिरयान्धन्तमोरूपप्रकृतिलयान्यतरप्रवेश एव, 'ये यथा मां प्रपदन्त' इति वाक्यात् । अत्र अधःपदेनाधमसेव विवक्षितम्, न तु नीचस्यानम्, निरयाणां नीचस्यानत्वेषि अन्धन्तमःप्रवेशरूपासुरमुक्तेः सुखदुःखाभावरूपत्वेन नीचस्यानत्वाभावात्, सर्वे ब्रह्मेत्यक्षरत्वज्ञानमार्गे तु 'देवी सम्पद्विमोक्षाये'ति वाक्यादैवसम्पद्युक्तजीवानामेवाधिकारः । अत एव 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसुखनः । सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्मोक्षायाधिष्ठित' इतिमोक्षधर्मायिनारायणीयवाक्यान्मोक्षाधिकारिणां सात्त्विक-त्वेन 'सत्त्वात्सद्बायते ज्ञान'मित्युक्तसत्त्वगुणजनितज्ञाने 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इति वाक्योक्तोर्ध्वगमनरूपा स्वर्गमुक्त्यन्तरप्राप्तिर्भवतीति । अत्रोर्ध्वपदसोत्तममित्यर्थो न तूच्यानम्, स्वर्गलोकसोर्ध्वलोकत्वेषि 'यन्न दुःखेन समित्र'मित्यादिवाक्योक्तस्वर्गसुखस्य गुक्तेश्वर्धलोकत्वाभावात् । तस्मादूर्ध्वपदेनोत्तमत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञेयमिति दिक् ॥ ३ ॥

तथा च यस्माद्वाधकेषु सत्सु न सेवासिद्धिरत्सत्त्वं यत्साधनपरित्यागः कर्तव्यं इत्याहुः वाधकानां परित्याग इति । एवं द्विविधमपि प्रतिबन्धरूपं सेवावाधकमुक्त्वा लौकिकभोगरूपं सेवावाधकं वदन्तोऽद्विधिं भोगमाहुः भोगेष्येकं तथा परम् । निःप्रत्यूहम् । एतद्विवरणं तु भोगो द्विविधो, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशातीत्यन्तम् । अत्र यथा प्रतिबन्धे साधारणस्त्याज्यो, भगवत्कृतस्तु फलविभ-मेव जनयेत्, तथा भोगेषि सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगरूपवस्तुन्यपि एकं साधारणं लौकिकमिति यावत्, तत् तथा लाज्यम्, तत्साधनपरित्यागः कर्तव्यं इतर्थः । परं द्वितीयं साधारणाद्विभावलौकिकमिति यावत्, तादृशभोगरूपं वस्तु निष्पत्यूहं निर्गतः फलप्राप्तौ विष्णो यस्मात्तत्कलाप्रतिबन्धकमिति यावदेतादृशमित्यर्थः । तथा च तत्कलानुकूलमेवेतर्थं इति भावः । एवं द्विविधोपि भोगो मूले कण्ठवेषोक्तो यस्तमेव भोगं विवरणे भोगोपि द्विविधो लौकिकोऽलौकिकश्चेत्यादिना स्फुटीकृत्य तत्र लौकिकस्त्याज्य एवेत्यनेन लौकिकभोगस्यापि तत्साधनपरित्यागेन लाज्यत्वमुक्तम् । ननु कथमलौकिकस्य द्वितीयस्य भोगस्य फलप्रतिबन्धकत्वमित्याशंकायामाहुः महान् भोगः प्रथमे विश्वाते सदेति । महानलौकिको भोगस्तु प्रथमे अलौकिकरसोप-

भोगसामर्थ्यस्पे पूर्वोक्तफले विषयलेन प्रविशतीतर्थः । नन्वलौकिकभोगस्तु नेह भवति किन्तुतदेहपातोत्तरं साक्षाद्गवत्सम्बन्धे सति भवति । तथा चात्रालौकिकभोगप्रसक्ते-खेभावात् तद्देगप्रसक्तौ सत्यामेव लौकिकभोगवदस्यापि त्यागाशंकायां ग्रासायामेतस्य प्रथमफले प्रवेशवचनं सार्थकं स्यात्सान्महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति वचनं व्यर्थमिति चेत्, अत्र वदामः । अलौकिकभोगस्त्ववापि मनोभावस्य स्थायिभावात्मकभगवत्सम्बन्धे-नालौकिकत्वान्मनोभावे त्वात्मनि द्वारा भवति, तत्सहनार्थमेवालौकिकसामर्थ्यं भगवता दीयते, अत एवालौकिकभोगस्य प्रथमफलान्तरभावोक्तिः संगता भवति । अन्यथा प्रथम-फलान्तरभावोक्तिरसंगता साद् । तस्याद्य ततुजवितजसेवया प्रेमोत्पत्तिलदनन्तर-मलौकिकभोगस्पे अपूर्वानुरागरूपविरहबहुख्यसाक्षात्कारे विषयलेन प्रविष्टस्य हुःख्यस्य तापविशिष्टस्य सहनार्थमलौकिकसामर्थ्येभ्यः भगवता दत्ते ख्यसेव्यश्रीविघ्नेह स्थापितुया स्पर्शादि-जनितविलक्षणसुखभोगप्राप्तिव्यापि भवति तदाचार्यभोगः प्रतिवन्धकलेनोक्तोत्तोयं भोगो-पि नम प्रतिवन्धकः स्यादिति कदाचित् कस्यचिन्मनसि भवेत्, प्रेमगरेण च स भोग-स्वकुम्भशक्यस्तदा व्याकुलतया भहन्येद उत्पदेत, तेन च विरहानुभवप्रतिवन्धः स्यादिति तसेदनिवारणार्थं महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति मूले, अलौकिकभोगस्तु फलानां भध्ये प्रथमे प्रविशतीत्येतद्विवरणे चालौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश उक्त इति तयोक्तिः सार्थकत्वस्य सिद्धत्वात् त्वदुत्पद्यवकाशः कथमपीति मुख्यस्य । ननु लौकिको भोगो न ततुजवितजसेवया: प्रतिवन्धकः किन्तु 'ता नाविद' व्याख्यातुकप्रकारक-चेतस्तत्प्रवणत्वत्प्रूपायां मानससेवायां प्रतिवन्धकः । यदि ततुजवितजसेवाप्रतिवन्धकः सात्तदा लौकिकसुखसाक्षात्काररूपमोगावे देहस्थितेरभावात् ततुजवितजसेवाक्षवण-कीर्तनादीनां धार्मावे सिद्धे काणामावेन प्रेमोत्पत्तेरभावान्मानसेवासिद्धेधार्मावात् परम-फलप्राप्तिर्भवेदेव कस्यापीति न कोप्यस्मिन्मार्गे प्रवर्ततेति मार्गं एवायमुच्छिष्ठेत, तस्यात् तत्प्रतिवन्धको लौकिको भोगः । सति च लौकिके भोगे 'विषयाविद्यविच्चाना नवेशः सर्वदा हृषे'रितिवचनात्तत्कारणविषयानेतेन भगवद्विषयकततुजवितजसेवाभावे कर्यं पूर्वोक्तं फलं सादिति चेत्, अत्र वदामः । लौकिकविषयभोगो द्विविधः, एकः केवलेन-निद्र्यपोषको, द्वितीयो मगवत्ततुजवितजसेवोपयोगी । तत्र केवलेन्द्रियमात्रपोषकविषय-भोगो न कर्तव्यः, किन्तु प्रसुतेवोपयोगित्वयुक्त्वा अथ च स्वस्य दासत्वेन दासधर्मस्य-चुद्धा च लौकिकभगवद्विवेदितविषयभोगः कर्तव्यः । यद्यं च 'तात्प्रागाद्यः स्तोनास्ताव-लक्षणाग्रहं गृहम् । तावन्मोहोद्विजिगडो यावत्कृष्णं न ते जनाः । ल्योपशुक्लसगन्ध-वासोलंकारचार्चिताः । उच्छिष्ठमोजिनो दासासाव मार्या जयेमही'ल्यादिवचनानि च यैर्भगवत्सेवोपयोगित्वेन दासधर्मस्येन चन्द्रकमावाज्यसाधकलेनानर्थनिवारकलेन च मगव-निष्ठेदितलौकिकविषयजभोगस्य विहितत्वात् । तसात्केवलेन्द्रियमात्रपोषकलौकिकभगवद-

निवेदितविषयजभोग एव त्याज्यत्वेनोक्तोऽपि, स तु तनुजवित्तजसेवाधक एवेति स एव त्याज्यो न तु भगवत्सेवौप्रियकत्वेन दासधर्मत्वेन च प्राप्तो विषयजभोग इति वाधकत्वाभावेन पूर्णोक्तफलस्य निःप्रत्यहृत्वात् । अत एव ‘वीजदार्ढप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वर्धमतः, अव्याघृतो भजेत्कृष्णं पूजया थवणादिभिरित्यादिना भक्तिवर्धिन्यां तनुजवित्तजसेवाकरणे गृहस्थितिरुक्ता । प्रेमासत्त्वयनन्तरमेव च ‘ताद्वासापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यतेवत्तु तदर्थार्थकमानसः । उभये सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्युपिकां परामिलनेन भगवद्भजनान्यविषयकव्यासंगजनकत्वेन सर्वविधसापि गृहस्य त्यागं उक्तः सर्वविधभोगाभावसाधकत्वेनेति कृतं पल्पवितेन ॥ ४ ॥

ननु भगवता साक्षात्सम्बन्धेषि यदि सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भोग एव भवति तदा लौकिकभोगः किमर्थं त्याज्यत्वेनोच्यत इत्यनतिपण्डिताशंकां परिहरन्त आहुः ।

सविभ्रोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मतौ ।

एतद्विवरणं तु साधारणो भोगः कथं लक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविभ्रोल्पो घातकः स्यादिति । सविभ्रत्वाद्वलपत्वाच्च भोगस्याज्यः । एतौ सदा प्रतिवन्धकावित्यन्तम् । लौकिकसुखभोगसुखभोगसाधनानां नाशात्सविनो, अथ च लौकिकभोगः किञ्चित्कालिकत्वात् परिछिन्न इत्यत्पथ । अथ च परमफलधाधक इति घातकः । एवमेव लौकिकदुःखभोगस्तु यद्विषयक उत्पथते तद्विषयस्य कस्यचिदेव प्राप्तिर्न सर्वसेति सविभ्रो, अथ च लौकिकविषयस्य तुच्छत्वात् तुच्छविषयक इति अल्पसुच्छश्च । अथ च परम्परया मानससेवाप्रतिवन्धकत्वात् फलप्राप्तिघातकश्चेति भूले हेतुगर्भविशेषणानि । अत एवात्र भावप्रधानो निर्देश इति द्वेषमिति मनसिकृत्याचार्याः सविभ्रत्वाद्वलपत्वाद्वातकत्वाचेति हेतुलेनैव विवरणे व्याख्यातवन्तो भोगविशेषणानि । अत एव एतौ भगवत्कृतप्रतिवन्धसाधारणभोगौ वलाद्वेतोः सदा व्याधकाविति भावः । नन्वत्रैको भोगः एवोक्तः पूर्वमव्यवहितः, तथा सति सदायं प्रतिवन्धक इत्येकवचनमेव वक्तव्यम्, न त्वेताविति द्विवचनमित्याशंकायामाहुः द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिवन्ध इति । द्विवचनाकान्तैतच्छब्दे द्वितीयो द्वित्वसंस्यापूरको भगवत्कृतः प्रतिवन्ध इति तात्पर्यात् द्विवचनस्य सार्थक्यमिति भावः ।

ननु भगवत्प्रतिवन्धे ज्ञाते संसाराभावायातिकृपया तस्यासुरज्ञानभागं उपदेष्टव्य इति पूर्वमुक्तम्, तत्रापि तस्य चेन्न स्थिरता तदा महत्तमैः किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः द्वितीय इति ॥ ५ ॥

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

एतद्विवरणं तु ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावार्थमाह द्वितीय इत्यन्तम् । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिवन्धे आसुरज्ञानोपदेशपर्यन्तं चिन्ता कर्तव्या महत्तमैरतिकृपया ।

यदासुख्नानेपि भावीदेः स्थितिर्वद्यते किन्तु 'कामोपमोगपरमा' इति वचनसिद्धकामोप-
मोगमात्रपरत्वं दृष्टम्, तदास्यासुखुक्तिपि न देया भगवता किन्तु मरणानन्तरं 'मसुर्या
नाम ते लोका जन्मेन तमसा वृताः । तांसे प्रेसापि गच्छन्त्यविदांसोत्पुधा जना' इति
श्रुत्युक्तान्धन्तमोत्पुत्रकेवलदुखात्मकलोकप्राप्तिपूर्वकं 'तानहं द्विपतः कूरानि'तादिवाक्योक्तः
संसार एव देयोसेति संसारनिश्चयं प्राप्य सर्वथैव चिन्ता लाज्या । ताद्युपुत्रादिस्त्रेष्य
इति भावः ॥ ५ ॥

एवं प्रसंगादासुरस्य पुत्रादेहद्वारोपायस कर्तव्याकर्तव्यत्वं निरूप्य प्रकृतं विचार-
यन्ति । ननु यथासुरस्यासुखुक्तिसंसारोनिश्चयः कृतः कामोपमोगपरत्वापरत्वादिलिङ्गे स्थाप-
शुद्धुष्टिमार्गायेष्वेतस्य शीघ्रं फलमेतस्य विलम्बेनेति केन लिङ्गेन ज्ञेयमित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वावे दातृता नास्ति ।

तुद्युक्त आसुरप्रसङ्गनिवरणार्थः । आद्ये अलौकिकसामर्थ्यरूपे फले जाते सति
भगवतः दातृत्वं नास्तीति न, किन्तु दातृत्वं वर्तते इति ज्ञेयम् । नन्दाद्य इति पाठे तु
निश्चयेन दातृता नास्तीति न, किन्तु वर्तते एवेतर्यो हेयः । एतदेहे भनसि एतदेह-
पातोत्तरं चालौकिकसंपात एव फलं भविष्यतीति भावः । अथं मूलार्थं स्पष्ट एवेति
मत्वाद्ये दातृता नास्तीतेत्यार्थमदुक्त्वा आवफलाभावे एतदेहे भनसि एतदेहपातोत्तरं च
भगवतो दातृता नास्तीति शिरशालनेनोक्त्वा किन्तु विलम्बेन दातृता वर्तते इत्यर्थतः
सिद्धमर्थमाहुर्विवरणे आवफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवा-
नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यन्तेन । यतथायमार्थिकोर्थं उक्तोत एव इत्युक्तं भवतीत्युक्तं
न विवर्य इति । यदा आवफलाभावे तनुजनितज्ञेवाजनितप्रेमासत्त्वयनन्तरमलौकिक-
सामर्थ्यदानाभावे भगवतो दातृत्वाभावो नास्ति किन्तु विलम्बेन दातृत्वं वर्तते इत्यकार-
प्रष्टेषेण व्याख्येयम् । नन्दाद्यफलाभावे दातृत्वं कुतो नास्तीताकाहायामाहुर्विवरणे तदा
सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति । व्यसनर्थयन्तं स्वतेष्वलेन प्रेमावस्थानामा-
विर्भाव्यत्वाभावात् पूर्वप्रेमाविर्भावात्तदाद्रसरूपतामावस्तेवाद्या आधिदैविकलाभावादिति
हेतोर्दातृत्वं नास्ति, यत आधिदैविकसेवयैवाविदैविकस्वरूपाप्राप्तिर्थं यथा मां ग्रावन्ते तांस्त-
थैव भजायहृमिति वाक्यादित्यवेदि । रसरूपसैवाधिदैविकले 'रसो वै स' इति श्रुतिस्थ-
परमकाष्ठापव्रश्यस्वरूपिनश्यवाचकवैद्यस्याद्युपायशब्दः प्रमाणं परमकाष्ठापश्यस्यैव पर्यन्ततः
सर्वाधिदैविकत्वात् । एवं चावफले जाते फलं शीघ्रं भविष्यति तदभावे भगवद्विच्छाभावेन
कल्पयिद्विलम्बेन भविष्यतीत्यावफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिरूपलिङ्गाभ्यां शुद्धुष्टिमार्गायिस्यापि भक्तस्य
शीघ्रफलोत्पत्त्यनुत्पत्ती ज्ञेये इति दिक् ।

अथ उद्वेगाभावप्रतिवन्यामावभेदगाभावानां वाधकाभावत्वेन पूर्वं कारणत्वमुक्तम् ।
तत्र सर्वसापि भगवहीलालेन ज्ञानाद्वेगाभावः सिद्धस्त्र न गृह्णतागः । सेवाप्रतिवन्यका-

सुरपुत्रादेस्त्यागात्प्रतिवन्धाभावसिद्धेश्च तत्र पाक्षिको गृहत्यागः । दैवपुत्रादिपु सत्यं गृहत्यागभावात् । भोगभावस्तु लौकिकभोगत्यावच्छेदकावच्छिन्नाभावः । स तु लौकिक-गृहत्यावच्छेदकावच्छिन्नत्यागेनैवेत्याहुः ।

तृतीये वाधकं गृहम् ।

तृतीये वाधकाभावत्वेन कारणे लौकिकभोगभावे लौकिकं गृहं वाधकम् । तादृशगृहे सति तादृशभोगभावाभावात्, सर्वेन्द्रियाणां लोकवेदसंकोचेनापि स्वस्वविषये प्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । एतद्विवरणे इदमेवाहुः भोगभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इति । अत्र पर्युपसर्गो येऽमस्तीतत्रशपुत्रादिवाचको ज्ञेयः । अन्योर्थः स्पष्टः ।

ननु एतादृशसेवनातिदुर्लभेत्याशंकायामाहुरवद्येयं सदा भाव्येति ।

अवद्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

अत्र विवरणाभावादस्माभिरेव व्याख्यायते । इधमव्यवहितक्षण एवोक्ता शुद्धिस्था मानसी सेवना ‘न रोधयती’लादिवाक्येभ्यः कस्यापि कर्मज्ञानादेवत्याधीना यद्यपि न भवति, व्रजभक्तस्तपसाधुकृपामात्राधीनत्वात्, तथापि श्रीप्रभुवजभक्तदास्यपूर्वकं भाव्या चिन्तनीया । एतादृशी सेवनां कदास्त्वभुरस्त्वामिन्योसम्यं दासन्ति, कदा भंगवति चक्षुरागः, कदा वा चित्तासंगः, कदा वा ‘भंगवता सह संलापो दर्शनं पिलितस च । आश्रेपः सेवनं चापि स्पर्शशापि तथाविधः । अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्भवस्तथा । तत्कृजितानां श्रवणमाद्याणं चापि सर्वतः । तदन्तिकगतिनित्यमित्यादिः संकल्पः, कदा निद्राछेदः, कदा तनुतनुता, कदा विपयनिवृत्तिः, कदा त्रपानाशः, कदोन्मादमूर्छामृतय इत्याद्युक्तप्रकारेण सदा देहपातपर्यन्तं भाव्या, भावनया मनसि खापनीया । अतिदीनतया ज्ञानविषयत्वमापदनीयेति यावत् । यद्वा इयं मानसी सेवा सदा भाव्या, प्रेमाद्यभावेपि प्रेमाद्यवस्थाद्यनुकरणकरणेन च चिन्तनीया । तथा च मनसे-तादृशभावनापूर्वकं तनुजवित्तजसेवाकरणे ‘तं यथा यथोपासते तथैव भवती’ति श्रुतेऽयं यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहूँमिति गीतास्थभगवद्वाक्यादथ च ‘यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी’लादिवचनाचैतदेहपातोत्तरमलौकिकदेहप्राप्तौ वा कस्यचिंत्कस्य-चित्तु जन्मान्तरे वा वहुतरभगवत्कृपायामसिन् जन्मन्यपि वा ‘ता नाविद’नित्या-शुक्तप्रकारा फलरूपा सेवनां सिद्धा भविष्यतीति भावः । अथवा इयं रसरूपा प्रेमासक्तिव्यसनालिका सेवा सदा सर्वदा अः भगवान् च इयो यस्यां सा भाव्या ज्ञेया । एतादृशज्ञानेनापि फलसिद्धिरित्यर्थः । तथा चान्यप्रकारक्षेवायां न सर्वदा भगवान् वश्यो भवति, न वा तज्ज्ञानमात्रेण च फलसिद्धिरिति भावः । ननु ज्ञानादि-मार्गप्रकारेणापि सेवा प्रमुँ स्ववशे करिष्यति प्रमुखेवात्प्रविशेषादित्याशंकयाहुः सर्वमन्य-न्मनोभ्रम इति । अन्यत् सर्वं मनोग्रमरूपमेव । तथां च भगवन्मायामोहितानामेवायं

सिद्धान्तो यदन्यत्रापि मार्गे प्रभुर्वश्यो भवतीति । अत एवास्मिन्मार्गे मार्गान्तराच्छ्रौष्टव्यम् । अत एव च 'मुक्तिं ददाति कहिंचित्स न भक्तियोगमिति वचनं चेति दिक् ॥६॥

एवं मानससेवाभावनाया माहात्म्यमुक्त्वा पूर्वोक्तसेवावाधकल्यागसावश्यकतामाहुः तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं उपृष्ठौ नैव विलम्बयेत् ।

वाल्योधग्रन्थे 'समर्पणादात्मनो हि तदीयत्वं भवेद्द्वृष्टमित्युक्तत्वा' देवं धर्मे-र्मनुष्याणा'मित्यादिभगवदाक्षयाच्च पुष्टौ पुष्टिमार्गे तदीयैरपि आत्मसमर्पणं कृतवद्विरपि तत् पूर्वोक्तं वाधकवितत्यागरूपं यत् तत् कार्यं कर्तव्यम्, न तु मयात्मसमर्पणं कृतं तदीयं च सर्वं जातमतः परं प्रभुर्यथा ज्ञात्यति तथा करिष्यति मुम का चिन्तेति निश्चिन्ततया स्येदम् । तथा सति भगवति भरदाने पुष्टिमार्गसं प्रेमात्मकल्यात् प्रेममार्गविरोध आपदेत । सर्वथा स्वाशक्येभ्यं हि भगवति भरदानम्, न तु स्वशक्येपि, स्वशक्येभ्येपि तत्र भरदाने स्वामिन्यादीनां स्वाप्नाप्रियसायासदर्शनेन महान् खेद उत्पद्येत, तेन तदधीनल्यात्कलस्य तरफलदाने भगवतो विलम्बस्तुत्येददानजनितः स्वामिनीष्वापद्येतेति । अत एवाप्ते आहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टाविति देहलीदीपन्यायेनात्रापि सम्बद्धते । अन्यमार्गस्थास्तु कृतात्मसमर्पणो विक्रीतपश्चादिवत् स्वदेहभरणपोपणादिचिन्तारहितो विलम्बं कुर्यादपि, पुष्टौ शुद्धपुष्टिमार्गे तु तन्मार्गस्थो नैव विलम्बयेत्वा विलम्बं कुर्याद्वाधकत्रयापनोद इत्यर्थः । यदा स्वयमेवात्मसमर्पणा वाधकत्रयापनोदे कृते स्वाप्नाप्रियसायासादर्शनात् स्वामिन्यादीनां खेदाभावात् तदधीनफलदाने प्रभुर्न विलम्बयेत्वा विलम्बं कुर्यादिति वार्थः । अत एव 'मदर्थेर्थपरित्यागो भोगास च सुखस चेत्येकादशस्तकन्धीयं प्रभुवचनमात्मसमर्पणो भोगादित्यगमुषपदित्यति, न तु स्वस्मिन् भरदानेन निश्चिन्ततयावश्यानम् । अन्यथा तासां खेदे सति तनुजवित्तजसेवायाः प्रतिवन्धे जाते सति फलरूपसेवाप्राप्न्याशा दूरापास्ता । तथा च यत्र तनुजवित्तजसेवायामपि वाधकं स्वकर्तव्यं जातं तत्र फलरूपसेवासिद्धौ सत्यां प्रभायासस्फुरणाद्विलम्बं न कुर्यादेवेतर्थः । अवैतावज्ज्ञेयम् । साधनरूपसेवायां 'प्रतिकूले शृणु त्यजे'दित्युपदेशे भजनप्रतिवन्धक-शृहसैव त्यागो, न भजनात्कूलशृहस । फलरूपसेवायां तु भजनात्कूलस्यापि शृहस स्याग इति । एतदथा तथा मल्कृतभक्तिवर्धिनीदीकायां 'ताद्वासापि सततं गेहस्यानं विनाशक'मितिश्लोके द्रष्टव्यम् ।

अथ तनुजवित्तजसेवया ग्रासमानससेवस्य व्यसने जाते दशावश्यामु भद्रादुखातु-भयादतितापेन कदाचिदतिनिष्ठः प्रियो यदेतावत्तर्थन्तमपि न मिलति, मया त्वेतावहुः स-मनुष्यते तदर्थमित्यादिको दोषारोपो भगवति भगवदीयस स्वात् सोपि वाधक एवेताहुः गुणक्षोभेषीति ।

गुणक्षोभेषि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणैः रसावस्थारूपैर्निद्राछेदादिभिर्मनःक्षोभेषि प्रियदोपारोपेषि एतदेव भगवदप्राप्तौ प्रतिवन्धकत्वमेव द्रष्टव्यं दोपारोपयत् । तथा च तादशावस्थायामपि प्रिये दोपारोपो न कर्तव्यः । यतः प्रियस्य निर्दोपपूर्णं गुणवत्त्वात्तत्र दोपारोपे स्वामिन्यादीनां रोपे फलप्राप्ति-विलम्बः सात् । किन्तु धन्योहं यतियार्थमेतादशावस्थामनुभवामीतिगुणारोप एव कर्तव्य इति भावः । इदं त्रयानाशावस्थापर्यन्तमेव कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । उन्मादावस्था-प्रादुर्भावे तु देहानुसन्धानाभावात् तत्र दोपो दोपारोपेषीति ज्ञेयम् । अत एवोद्घवद्वारा व्रजसीमन्तिनीनां ज्ञानोपदेशो दोपाभावार्थमेव कृतः प्रभुणा ॥ ७ ॥

नन्विदं सर्वे प्राकृततुल्यमेवेति किमेतादशावस्थाप्राप्तुर्कर्प इत्याशंक्याहुः ।

कुसूष्टिरत्र चा काचिद्गुत्पवेत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

अत्र या काचित् कुसूष्टिरुत्पवेत सा भ्रमो ज्ञेयः । यतो 'रसो वै स' इति श्रुते रसरूपो भगवान् सिद्धस्तदा सर्वा अपि रसावस्था भगवद्गूपा एव, रसस्य विभावा-नुभावव्यभिचारिभावसमूहात्मनरूपत्वादिति सिद्धः सर्वोत्कर्पेस्य मार्गसास्य फलस्य चेति सर्वे चतुरेतत् ॥ ७॥ ॥

अत्र केचिदसच्चैमदाचार्यमार्गीया भगवदीया यादवी सेवनेति मूले सेवायां फलव्रयमिति तद्विवरणे च पुष्टिर्यादप्रवाहभेदभिन्नमार्गसम्बन्धित्रिविध-सेवानां क्रमेण फलव्रयगुक्तमिति व्याचक्षते । तद्विन्त्यम् । एवं सति गूढे यादवी सेवनेत्यत्र तद्विवरणे च सेवायामित्यत्र चैकवचनं श्रीमदाचार्यैर्न दत्तं सात् । मूले कदाचिच्छन्दोनुरोधैनैकवचनदानेषि विवरणे सेवासु फलव्रयमिति बहुवचनमेवोक्तं सात्, विवरणस्य मूलाभिप्रायप्रकटनार्थमेव क्रियमाणत्वात् । यतो मूलविवरणयोरेकवचनदाना-न्यथानुपत्त्या तत्रैकवचनाभ्यां शुद्धपुष्टिर्यासेवाफलमात्रनिरूपणमेवात्र श्रीमदाचार्य-चरणानामभिप्रेतं स्त्रीयमात्रैभ्यो ज्ञापनार्थमिति ज्ञायत इति सारम् । अन्ये त्वेतन्मार्गीया भगवदीया मूलविवरणोक्तैकवचनानुरोधेन शुद्धपुष्टिसेवाफलव्रयमेवात्र श्रीमदाचार्याणाम-भिप्रेतमधिकारमेदेनोक्तमत्वमध्यमत्वसाधारणत्वमेदभिन्नम् । तत्रोत्तमं फलमलौकिक-सामर्थ्यम्, ततु सेवायां क्रियमाणायामेव प्रभुसम्पादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपानुभव-सामर्थ्यं प्रमाणानुरोधित्रमेयसाध्यम्, यथा रासमण्डलमण्डनायमानानाम्, मध्यमं फलं तु सायुज्यम् । ततु सह युनक्तीति सहयुक्त, सेवायां क्रियमाणायामेव भगवता सह सतत-स्थितिः सार्वदिक्संयोगरसानुभव इति यावत् । तथा च भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण सुगप्द-

^१ इत पर 'इति श्रीबलभत्तुजवरविद्वलनायाद्विरेणुलववतः । जयगोपालः कृतशान्' इति प्रथमं लिखितं, हरितालेन पधातोपितम् । यत पर विद्यमानीकाभागः पाधात्य, प्रथमकृता स्वयमेव निर्मितः, सहस्राशैर्लिखितधेति प्रतिभाति । एतत्रयोजनं तु परमतद्रूपेन स्वमतद्वीकरणम् ।

खिलपुण्यपापक्षयद्वारा पादभौतिकं देहं निवर्त्तालौकिकं दत्या स्वसिंहेव थिति विधाय ततो निष्कास्य प्रभुकारितसर्वालानुभवरूपं प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यम्, यथा लक्ष्म्या अन्तर्गृहगतगोपिकानां वा । अय मध्यमत्वं चास फलस्य विशेषोगरसानुगवाभावाज्ञेयम् । साधारणफलं तु सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिपु । ततु सेवायां क्रियमाणायामे-वानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात्सेवानुपयोगेनैसाद्यासाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवायाऽप्य समन्वस्तद्वच्छीरप्राप्तिप्रदूषम्, यथा बृन्दावनस्थपक्ष्या-दीनाम् । तस्य चान्तरमणानुकूलत्वात्प्रत्यक्षम्, चहिःसाक्षात्साधन्धभावादिकाररूपत्वं च ज्ञेयमिति वदन्ति । तपान्तर्गृहगतानां मध्यमं फलमिति त्वस्मदाचार्यचरणसिद्धान्त-विरुद्धम् । तथा हि । यद्यस्मदाचार्याणामेवमेवमित्रायः सातदा गुणापि दशमस्कन्धसुवो-धिन्यां श्रीमदाचार्यस्तद्विष्ण्यां च तत्तुज्ज्वरैः स्फुटीकृतः सात् । न ‘चान्तर्गृहगताः काश्चिदित्यस्याभासे ‘यासां कालः प्रतिवन्धकः, पूर्वमेव भक्तियुक्तास्ता भजनानन्दमनु-भूयैव प्रतिवद्धा एव भगवत्सामुज्यं ग्रासत्वं इत्योहेत्यदत्तसामुज्यपदेन, एनोत्तरसैव पदस्य व्याख्यानान्ते ‘ततो गुक्ता जाता’ इत्याभ्यु ‘तमेव परमात्मानं जारुद्धापि चक्रता’ इति पदब्याख्यानान्तप्रसुकृत्कापदैव शुस्त्यफलपेक्षया मुक्तिरूपफलसैव प्राप्ति-कथनेतायप्रेवमित्रायः स्फुटीकृतः श्रीमदाचार्यवरणैरिति वाच्यम् । अवतासामुज्यपद-मुक्तापदानां परोक्षवादरूपत्वमिति सामुज्यपदस्य भगवत्सहभावपरत्वेन मुक्तापदानां ‘बहुरुणमर्यं देह’स्मित्यत्रोक्तगुणमयेद्यत्यागोचात्प्राप्तगुणातीतसङ्घातनिष्ठभगवद्रसानन्दानुभव-विशिष्टत्वपरत्वेन च प्रसुकल्पात् । न च पूर्वोक्तानां पदानां परोक्षवादत्वे प्रमाणाभावः । ‘लक्षणं नैव वक्ष्यामि न न्यूनादन्पूरणम् । आधिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनात्’ इति प्रथमस्कन्धीयपुष्पोधिनीप्रारंभप्रथक्षेपद्यस्य ‘परोक्षकथनात्’ इति श्रीमदाचार्यप्रति-ज्ञाया एव प्रमाणत्वात् । अस्तर्थः । अहं श्रीभागवते गुणापि लक्षणां नैव वक्ष्यामि, न कथयिष्यामि । लक्षणा हि मुख्यार्थवापे भवति, तत्रात्र प्रतिपाद्यस्य भगवतः सर्व-शक्तिमत्वेन सर्वमवनस्तर्थत्वेन मुख्यार्थयापाभावात् । ‘पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेद-थिकिल्पितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि युक्तिभिरिति गौतमस्मृतिवचनेन पुराणेषु ‘लक्षणावृत्त्याश्रयपणस्य निपिद्धत्वाच्च । अय च न्यूनात्पुराणानन्तरकथया न्यूनत्वं प्राप्य भावप्रवानो निर्देशो, ल्यन्तोपे पश्यनी । यदा, न्यूनात्पुराणानन्तरकथया न्यूनाश्युनं प्रमेयं प्राप्यान्वपूरणमन्येन पुराणान्तरेण पुराणानन्तरकथयेति यावत्तेन पूर्णं श्रीभागवतस्य मगवदीयानन्तरकृतश्रीभागवतव्याख्यान इव न वक्ष्यामि । यदि सा कथेतत्कलीया सात् तदा व्याप्तचरणैरेव निवद्धा सादतो न वक्ष्यामीति भावः । केवितु न्यूनाच्छब्दादर्था-धान्यस्य तस्य पूर्णं नेतर्थः, अध्याहरं व्यन्दस्य वार्थस्य वा न करिष्यामीत्याहुः । अत्र ‘जन्माद्यस्येति प्रथमस्कन्धीयादस्तोक एव ‘धीमहि’ इति तिद्वाच्यकारकवाचिनो-

सच्छब्दस्य चाध्याहारदर्शनात् सोक्तिश्चिन्त्या, किन्त्यार्थिं वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं प्रवक्ष्यामि प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि । अगोप्यत्वादिति भावः । परन्तु परोक्षकथनाद्यते परोक्षकथनमप्रत्यक्ष-कथनं वाचकशब्देतरशब्देन कथनं गोप्यकथनमिति यावत् तद्विद्यायेतर्थः । तथा च परोक्षकथनेनानधिकारिभ्यो गोपनार्थं लक्षणां लक्षणावृत्तिविशिष्टशब्दानय च न्यूनं प्रमेयं प्राप्यान्येन पुराणान्तरेण पूरणं च वक्ष्यामि परन्तु तात्पर्यग्राहकलिङ्गादिसिद्धमेव, न तु तदसिद्धमपीत्येतावदधिकं वोध्यम् । तथैव सुवैधिन्यां दृश्यमानत्वात् । तादृक्कथायाः कल्पान्तरीयत्वात् । एतत्कल्पीयत्वे तु ‘गोप्यः संस्कृतसलिला अंगेषु करयोः पृथक् । न्यस्यात्मन्यथ वालस्य धीजन्यासमकृतेत्’ ‘इति मध्यं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिका’ इत्यादिगच्छद्रष्टव्यादिरूपलिङ्गं कुमारिकानामभिकुमारत्वे, अथ च ‘तमेव परमात्मानं जारदुद्घापि सङ्गता’ इत्यत्रत्वारदुद्घिरूपं लिङ्गमन्तर्यहगतानां ‘जारघर्मेण सुखेहं सुरदं सर्वतोधिकं । मयि सम्प्राप्य सर्वेषि कृतकृत्या भविष्यथे’ति वृहद्वामनोक्तभगवद्वद्दानविशिष्टशुतित्वे च यथोक्तं तथोक्तमेव स्यादतो ज्ञापते तत्रैतत्कल्पीयमिति तादृश-पुराणान्तरकथया पूरणं न करिष्यामीति ज्ञेयम् । अथ च परोक्षकथने वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं न प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि किन्तु गोप्यत्वात् प्रकटतया न कथितमीदृशं तात्पर्यवृत्त्या सिद्ध-मप्यर्थं वक्ष्यामीति भावो ज्ञेयः । एवत्र फलप्रकरणीयलीलायामतिगोप्यत्वादुपक्रमे फलप्रकरणीयसुवैधिनीत्यसायुज्यमुक्तापदा ‘न्युक्तं पुरस्ता’दित्यारन्यं ‘यत एतद्विमुच्यते’ इत्यन्तं मध्ये प्रयुक्तानि मुक्तिमुच्यते इत्यादिपदानि, अथ च रासलीलोपसंहारे च ‘व्रह्मरात्र उपावृत्त’ इतिपद्यव्याख्याने ‘यतो भगवान् मोक्षदाता ताश्रेदासन्ध्यमन्तःस्मरणं करिष्यन्ति तदा मोक्षाधिकारिण्यो भविष्यन्तीति वासुदेवानुमोदिता’ इत्यत्रत्वमोक्षपदं च न लोकप्रसिद्धलयरूपसायुज्यपरत्वेन लयरूपमुक्तिविशिष्टत्वपरत्वेन लयरूपमोक्षपरत्वेन च न प्रयुक्तानि, किन्तु परोक्षवादेन भगवत्सहस्रितिपरत्वेन गुणमयदेहत्वागोत्तमापापालौकिक-देहनिष्ठभगवदसानुभवविशिष्टत्वपरत्वेन विश्रयोगेचरप्राप्तभगवद्वर्णनानन्दपरत्वेन च प्रयुक्ता-नीति ज्ञेयम् । पञ्चाध्यायीव्याख्यानस्यसायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानि परोक्षवादरूपाणीति ज्ञापयितुमेव पञ्चाध्यायीसमाप्तिश्लोकव्याख्यानीयश्रीमदाचार्यतनुजरत्नकृतफलप्रकरणीयसु-वौधिनीटिष्ण्यां व्याख्यातं ‘दिवा विश्रयोगजातां सत्यां दिनान्ते प्रियसङ्गमे य आनन्दो, न स सर्वदा दर्शन इति सोत्र मोक्षपदेनोन्यत्वं’ इति मोक्षपदस्य तादृगानन्दपरत्वमेव । एवत्र सायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानां परोक्षवादत्वं सिद्धम् । अन्यथा ‘न चैवं विस्मय’ इति पद्यव्याख्याने ‘एतत्परिदृश्यमानं जगत् सर्वमेव यतो विमुक्तिं यास्यति, भावनया गोकुले स्थित आह, ज्ञानदृष्ट्या वे’त्यत्र विमुक्तिपदस्योपसंहराश्लोकव्याख्याने श्रीमदाचार्यचरणे-मोक्षपदस्य चोक्तत्वाद्रासमण्डलमण्डनायमानानां च लोकप्रसिद्धमोक्षप्राप्तिविशाध्याये यज्ञप्रीत्रसङ्गीये ‘तत्रैका विधृता भवेत्’तिपद्यव्याख्यानसुवैधिन्या ‘भत्स्तस्या मुक्तिः सिद्धे’सुकृत्वा-

द्विप्रभार्याया अपि मोक्षशास्त्रिं संरीक्ष्य ताम् । तस्मात् परोक्षवादरूपाण्येवाच सायुज्यादि-
पदानीति न लोकप्रसिद्धमोक्षरूपमध्यमफलप्राप्तिर्नन्तर्गतानामिति वोध्यम् ।

ननु मुक्तिवाचकपदैरेवाचपरोक्षवादकरणे किं वीजमिति चेत्? श्रीभागवतमेव
वीजमिति गृहण । तथाहि । 'न चैवं विसायः कार्यो भवता भगवत्स्व' इतिपदेष्व 'यत
एतद्विमुच्यते' इतिपदमुच्यते, तेन च सर्वसामि गोकुलस्य मुक्तिः प्रतिपाद्यते, न हि
भवतापि सर्वस्य गोकुलस्य मुक्तिरंगीक्रियते लोकप्रसिद्धा । एवं च विमुच्यताइतिपदं
परोक्षवादरूपमेव । तथा सति श्रीव्यासचरणैव प्रकरणे गुक्तिवाचकपदैनेव परोक्षवादः
कृत इति श्रीमदाचार्यं रपि मुक्तिवाचकपदैस्व परोक्षवादः कृत इति सुषूरं श्रीभागवत-
मेव वीजमिति । ननु न वयमेवं रूपं मध्यमं फलं तासां वदामः, किन्तु प्रकारान्तरेण
मध्यमफलं वदामः । तदु भक्तिमार्गविषये प्रकारेण युगपदविलोपापमुञ्जक्यथवद्वारा पाश्च-
भौतिकं देहं निवर्त्य तदनन्तरं चालौकिकदेहं दत्ता स्वसिन्नेव स्थितिं विधाय ततो
निष्कास्य प्रशुः संयोगरसलीलानुभवमेव कारण्यति, न तु विप्रयोगरसलीलानुभवम्, एवं च
रसरूपभगवत् एकदलानुभवरूपं फलं मध्यममेव, द्वितीयदलानुभवाभावात् । मुख्यानां तु
दद्वयानुभवसापि जायमानत्वान्मुख्यं फलमिति चेत्, अत्र पृच्छामः । बलौकिकदेह-
प्राप्तयनन्तरं भगवत्कृता स्वसिन्, स्थितिसासां केन रूपेण, सर्वदिकलयरूपेण वा, स्व-
व्यभिचारिभावलयरूपेण वा, 'सायुज्ये तु साधिकं भेदेनानुभवात् तत्' इति श्रीमदा-
चार्यसिद्धान्तितमेदविशिष्टसायुज्यरूपेण वा, सर्वदा कण्ठलग्नेन वा, 'नैतस्य तत्त्वमभलं
मणिमस्य कण्ठे, कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्तीज' इत्यतोक्तानां स्वाक्षीकृतालग्नां
तत्त्वरूपकण्ठसितकौस्तुभे लयरूपेण वा, लक्ष्मीपदक्षःस्थलस्थितिरूपेण वा, शिवोमा-
वदर्थनारीश्वररूपेण वा, पूर्णासुपानसमानीतमगवदुदरशितपूर्णाभक्षिताग्निकुमाररूप-
कुमारीपुंस्त्वर्धमर्मरूपयालकवद्वा । तत्र नाथः । मुख्योत्तमे सर्वदिकलयरूपेण स्थितिसु
केवलजीवात्मनामेव, सा त्वेतासामसमावितैवालौकिकदेहप्रसिद्धिविषयात्, न हि शरीर-
विशिष्टानां लयः कुशायि वेदादौ श्रुतोऽसि । मुख्योत्तमे लयस्य मुख्योत्तमविषयक-
मर्यादाभक्तिफलत्वाच । भवद्विस्त्वेतासां शुद्धपृष्ठमात्यर्थमध्यमफलविशिष्टवं सिद्धान्ति-
तमस्ति । न द्वितीयः । एताद्वयलयस्य रासमण्डलमण्डनायमानास्यान्यसावहमित्यादौ दृष्ट्वेन
तत्समकक्षत्वान्मध्यमफलत्वाभावात् । न तृतीयः । ताद्वयसायुज्यस्य मर्यादापुष्टिफल-
त्वात् । न चतुर्थः । सर्वदा कण्ठलग्नेन स्थिते रसागासरूपत्वात् । न पञ्चमः । देह-
विशिष्टत्वेन तत्रापि लयसमवात् । न पठस्वमी । तत्र प्रमाणाभावात् । शिवोमयोरर्ध-
नारीश्वररूपेण स्थितौ च निविलुपुराणेतिहासादीर्ना प्रमाणत्वात् तथात्र प्रमाणमस्ति ।
न चार्धनारीश्वरदेतासां स्थितौ 'वर्ध शोणमर्याधर्मम्बुद्धिर्गं घद्दं ललोटे सजा व्रही-

कल्पतया विलाससदनं खीपुंमयं वाच्यम् । हस्तैर्वेणुवराभयानि दधतं लावण्यवारां-
निधिभ् । ध्यायामि स्मितशोभितास्कमलं गोपालचूडामणि'मितिसुन्दरीगोपालमघ्रसम्बन्धि-
ध्यानप्रतिपादकागम एव प्रमाणमिति वाच्यम् । 'अर्थे वा ॥५ आत्मनो यत्की'ति
शुतौ यज्ञसम्बन्धयुक्तायाः स्वविद्याहिताया एवार्थत्वमुक्तमिति लक्ष्म्या एवार्थनारीतेन
स्थितिरागमेन प्रतिपादयते न त्वेतासाम्, स्वविद्याहितल्लभावेन पक्षीत्वाभावादित्यसा अपि
भवदुक्तेरनवकाशात् । नाप्यष्टमः । तेषामपि केवलजीवरूपाणमेव स्वोदरे पूर्णया समान-
यनम्, न तु घालकदेहसहितानाम्, तदनन्तरं भगवतापि तदसुपानद्वारा ताद्वानमेव
स्वोदरे समानयनम्, पश्चाद्वयस्यैरागतस्यत्रेतत्र ग्रतचर्चीप्रसङ्गे त्वलैकिकदेहं दत्ता तल्लीला-
श्रदर्शनं कारितवानिति निश्चयस्य दृष्टतत्त्वेनासापि दृष्टान्तत्वाभावात् । शरीरविशिष्टानमेव
तेषां स्वोदरानयनमित्यस्य कण्ठत्वेणाश्रूयमाणत्वात्, प्रस्तुत पष्ठदशमस्कन्धीयाध्यायसुद्यो-
धिन्यां 'तथा स्वस्मिन्नानीता ये वालकानां जीवाले स्वजीवमर्मस्थाने स्थापिताः सन्तीति
तात् स्वस्मिन्नानेतुं भगवांस्तत्रिष्ठीडनमेव कृतवानिलभिमेतोर्थ' इत्यनेन केवलजीवाना-
मेवानयनस्य श्रीभद्राचार्यैरुक्तत्वात् । न च लालनसूदूरक्षणलीलाप्रदर्शितस्वगुणस्वर्वव्यजे
भगवति देहसहितानामपि स्थितिरस्त्वेव, एवं चालौकिकदेहसहितानामप्येतासां स्थितिर्ना-
सम्भावितेति वाच्यम् । स्वमुखारविन्दप्रदर्शितसर्वव्यजे रासमण्डलमण्डलायमानानामपि
स्थितत्वात् तासामपि मध्यमफलप्राप्तेवरुं शक्तत्वादिति न किञ्चिदेतत् । अय यदपि
भगवतोऽचिन्त्यशक्तित्वात् केनापि. प्रकारेणैतासां भगवति स्थितिः सम्भवेदपि, तंयापि
यदेतासां मध्यमफलं स्यात् तदाऽचिन्त्यशक्तिमत्त्वपर्यन्तं धावना समझसा स्यात्, तदेव
तु खण्डुण्णायमाणम्, यत एतासां सगुणदेहस्यागोत्तरं निर्गुणदेहप्राप्यनन्तरं तु सर्वभाव-
प्रपतिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रतिलभ्यसैव च फलस्य प्राप्तिः श्रीमद्वाचार्यैः सिद्धान्ति-
तास्ति । तथाहि 'कृष्णं विदुः परं कान्तं'मितिपश्चक्षेत्तुमेधिन्यां प्रथमव्याख्याना-
मिप्रायविशदीकारकद्वितीयब्याख्याने 'उक्तं पुरुत्ता'दितिपद्यब्याख्यायां 'पथा भगवति
गुणातीत एव परिनिष्ठुद्वित्वेपि द्वेषस्य तत्र प्रयोजकत्वात् सगुणत्वमेवेति लक्ष्यते,
अयं च रसः सर्वभावप्रपतिलभ्यः । नहि जारत्वद्वृद्धौ सर्वभावप्रपतिः । कामपूर-
कत्वेनैव तत्सम्भवात्, अत्र च सगुणत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाद्यथा चैवादीनां स्वाधि-
कारानुसारेण ताद्वाशरीरनाशे तत्पदप्राप्तिः स्वाधिकारानुसारेण, तथैतासामपि स्वाधि-
कारानुसारेण तथात्वं सगुणत्वोपरमेण सर्वभावप्रपत्त्यैव, ततो निजपतिभजनमिति सर्वमव-
दातम्, अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्त्वयैव भजाम्यह'मिति भर्योदा भज्येते'त्युत्त्या,
अथ च ननु तथापि ताद्वाप्रपत्तेरेव मूलत्वात् कथं सर्वभावप्रपतिसाध्यं फलं भविष्यतीत्या-
भासं दत्या 'द्विप्रपी'सादिप्रतीकब्याख्याने 'भोक्ष्मुखानभीपूस्तदिरुद्देपकर्ता च चैद्य-
स्तस्मै यथा ज्ञानिनामपि दुर्लभां मुक्तिं दत्तवानेव ताद्व्यपतिमूलानामप्येतासां ताद्वा-

फलं दत्तवा'नित्युक्त्या, तदगु क्रियाग्रे 'यदि सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलमेव दित्सितं भगवत्-स्तदा पूर्वमेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चे' इति पूर्वपक्षीकृत्य 'अत्र वदामो, यासां साक्षाद्वावत्सम्बन्धस्तासां सर्वासामेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि गुणतीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणभावमुसाधैतत्रिवर्तकोपि खयमेव नान्य इति ज्ञापयितुं तत्रिवृत्तिं विधायाग्रे भावित्विरहजद्वयसमज्ञमुखयोः कर्माजन्यत्वमपि ज्ञापयितुं कर्मध्यप्रकारेण स्त्रियां विधाय मत्स्ताम्येव सर्वं कृतवा'नित्युक्त्या च सर्वभाव-प्रपत्तिरूपं साधनं सर्वभावप्रपत्तिलभ्यमेव च फलमेतासामिति दीकृतं श्रीमदाचार्यचरणे-रिति तद्विरुद्धा भवद्वात्यानपद्विनार्ददरपदवीमारोहति । तस्मान्नान्तर्गृहगतानां सर्वदा संयोगरसानुभवमात्ररूपं गम्यते फलम्, किन्तु पूर्णसंयोगविश्वोगरसात्मकुत्तमफलमेव । उचितं चैवमेव यस्तर्वभावप्रपत्तिर्नाम सर्वशेषेन प्रपत्तिः, तसां सदां सर्वशेषेन प्रभुणा फलदानं कर्तव्यम्, न तु केनाप्यदेव न्यूनफलदानं सम्भवति, 'ये यथा मां प्रपदन्ते तांस्तर्यैव भजाम्यह'मितिमर्यादा यतोस्तीति दिक् ।

अपरथ । 'या भया प्रीडता राज्यां चनेस्मिन् व्रज आस्थितः । अलच्छरासाः कल्याण्यो भाषुर्मदीर्घिविन्नत्ये' तिप्रमरगीतसप्तव्यात्याने 'भवतः समागता अन्तर्गृह-गतास्तु यह एव शितास्तदेय सर्वशक्तरेण भां प्राप्तवलो न तु भवत्योनेनैव निदर्शनेन भवतीभिरप्यहं प्राप्त्य' इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । तत्र सर्वशक्तरेण भगवत्प्राप्तिर्नान्तर्गतानां न तु केनाप्यदेव न्यूनप्रकारेण्युक्त्वात् सार्वदिक्संयोगरसामात्रानुभव एवैतासामिति भवदुक्तिः कथं सज्जन्तताम् । भगवतो रसरूपवाद्रसय द्विदलत्वाद्विवन्मते विप्रयोगप्रकारेण प्राप्तभावादिति कृतं पद्मवित्तेन । अत्र तदैवेतिपदमेव न तु भवत्य इत्यत्रापि सम्भव्यते । तथा च तदैव तत्क्षण एव तासां मत्त्रात्सिः सर्वप्रकारेण जाता । भवतीनां तु तत्क्षण एव न जाता क्मेणैव मद्विषयकदोपारोपरूपदोपनिवृत्तौ सदां भविष्यति, तासां तु मयि दोपारोपी नासीदिति निर्दोपत्वात्दैव जाता । अन्यथा तदैवेति पदस्याद्वानुप्राप्तभावे तासां सर्वशक्तरेण भवत्प्राप्तिर्वतीनां सर्वप्रकारेण न जातेवेषमर्थे सम्पत्तेन्तर्गृहगतानामेव रासमण्डलमण्डनायमानाय्योपिकल्पमापदेत । तदैवेतिपदस्य लवाद्वानुपज्ञने तासां तदैव जाता, भवतीनां तु दोपनिवृत्तौ क्रमेण भविष्यतीति न न्यूनता फले प्राप्तेतीति शेषय । न तु साधारणानामपि सकानां दोपान् भगवत्प्राप्तयति, रास-मण्डलमण्डनायमानां 'स्त्वेताः परं ततुभूतो न तु गोपवच्च', 'आसामद्वौ चरणरेणुज्ञामहं स्याम्', 'वन्दे नन्दब्रजक्षीणां पादरेणुमभीष्मयत्' इत्यादिप्रकारेण श्रीमदुद्धैः स्तुतानां प्रणतपादरेण्युत्तमय च तदोपस्य विप्रयोगरसावस्थास्त्रपत्तेन निर्दोपाणां च तादृशां भावं दोपत्तेन किमर्थं भगवानगणयदिति चेत् । अत्र वदामः । केपात्रिदितिकृपाविषयाणां

जीवानां शुद्धपुष्टिमार्गफलं दित्सुर्भगवान् प्रपञ्चे लीलासहित आविर्भवति । अन्यथा सर्वभावप्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलस्य चाज्ञायमानत्वात् कथमेतन्मार्गप्रवृत्तिहेतुभूतफलज्ञानं स्यात्, कथं वा एतन्मार्गीयं साधनं च ज्ञातं स्यात् । तत्रैतन्मार्गीयं फलं तु ब्रजभक्तसजातीयभावेन भजने भवतीति तद्वावानुसारेण भजने क्रियमाणे भगवत्ताज्ञानेषि तासां दोपारोपो न वाधको जातः, एवं ममापि न भविष्यतीति कदाचिच्छीघ्रं भगवता फलादाने तनुजवित्तजसेवाकरणसमय एव भगवति दोपारोपं कुर्याद्यन्मया त्वेतावद्वुःखमनुभूयते सेवाकरणे, भगवांस्त्वतिनिष्ठुर एतावत्पर्यन्तमपि प्रेमासत्त्यादिकं नाविर्भावयति येन फलं स्यात्तदा भगवतो निर्देष्पूर्णगुणत्वेन तत्र दोपारोपे तस्य फलप्राप्तौ विलम्बः स्यादत्तो भगवति कस्यामप्यवस्थायां दोपारोपो न कर्तव्य इति ज्ञापयितुं यथान्तर्गृहगतानां जारभावोत्पादनेन रासमण्डलमण्डनायमानानामपि शरीरादि निर्गुणमिति ज्ञापयितुं तासां जारभावमुत्पादितवानेवमेव रासमण्डलमण्डनायमानानामपि ताद्वारसावस्थारूपमपि दोपारोपरपूर्वं भावं दोपत्वेनाख्यापयच्छ्रीमदुद्धमुखेनेति सर्वं सुस्थम् । तस्यादन्तर्गृहगतानामपि मुख्यमेव फलमिति सिद्धम् । अन्यच्च ‘जारधर्मेण सुखेहं सुदृढं सर्वतोषिकं मयि सम्प्राप्य सर्वेषि कृतकृत्या भविष्यथे’ति श्रुतीः प्रति भगवदुक्तेस्तद्वावज्ञापकजारहुद्धापि सङ्गता इति फलप्रकरणीयवचनस्यजारहुद्धिसङ्गतत्वोक्त्या च श्रुतिरूपा एता अन्तर्गृहगता इति ज्ञायते । एवं च श्रुतिकृतस्तुतिसन्तुष्टशृणुतीताक्षरमध्यथेन श्रीबृन्दावनगोवर्धनयमुनानानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकविशिष्टेन किशोराकृतिना भगवता किं करवाणीस्युक्ते ‘कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि द्वै मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य सरक्षुद्धान्यं संशयम् । यथा त्वद्वोक्तव्यसिन्यः कामतत्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्पी जनिता तथे’त्वादिना श्रुतिभिः स्वस्य कामिनीभावपूर्वकः सरक्षोभ उक्तस्त्र मा कदाचिद्गवानेवं जानातु यदेतासां लौकिककामाभिलाप इति शक्तां वारयितुं यथा त्वद्वोक्तव्यासामाधिदैविकेन रूपेण रमणं रमणकर्तारं मत्वा त्वां भजन्ति तथा भजनेसाकं चिकीर्पी जनितोत्पादिता त्वद्वृद्धदर्शनेनेति श्रुतिभिः प्रार्थितम् । तत्र भगवद्वोक्तस्यनिलसिद्धगोपिकाभावसजातीयभावेन भजनचिकीर्पतासाम् । तत्र भगवद्वोक्तस्यनिलसिद्धगोपिकानां न भगवति जारभावः किन्तु सर्वभावप्रपत्तिरूपो भावः । एवं च यदेतासां मध्यमं फलं भगवान् दद्यात् तदा ‘ये यथा मा’मिति गर्यादा भजयेत । तस्यादपि न तासां मध्यमं फलं किन्तूतममेव । अत्रेषि ‘दुर्लभो दुर्घट्यैष युष्माकं सुमनोरथः । मयानुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्हती’त्वय मनोरथस्य दुर्लभत्वं दुर्घटत्वं चोक्तम्, सुमनोरथ इत्यनेन मनोरथस्य सुमुत्वं चोक्तम् । यदि जारभावेन भजन एव मनोरथः स्यात् तदा दुर्लभत्वं दुर्घटत्वं च नोक्तं स्यात् । कदाचित् तदानीं श्रुतीनां विवाहितपतेभावात् स्वस्मिन्

जारभावो दुर्धीते एव दुर्लभश्चेति दुर्लभत्वदुर्धटस्त्रिकिः सङ्गच्छेतापि, परन्तु सुमनोरथ इत्यत्र मनोरथे सुमुत्त्वं तु न सङ्गच्छेत, जारभावेन भजनमनोरथस दुष्टत्वेन सुमुत्त्वा-भावात् । तस्मात् सुमनोरथपदेन सर्वभावप्रपतिष्ठावकभगवहोकवासान्वयोपिकाभावसजा-तीयभावमनोरथ एवोकेवेति निश्चितम् । अत एवाग्रे भयासुमोदित इत्यनेन पूर्वं महोक-वासिगोपीभिर्मीर्दितो अनु पश्चान्मया मोदितो अत एव सम्यक् समीचीनः सलो भवितुं योग्यः सादिति भावः । अन्यथा तासां मोदनं नापेद्येत, निकृष्टमनोरथस सत्त्वात् । एतदद्ये तु 'आग-मिनि विरिष्वी तु जाते साप्तवर्षमुद्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भासते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्वो रासमण्डले, जारथमेण सुखेहं सुद्धं सर्वतोषिकम् । मयि सम्प्राप्य सर्वेषि कृतकृता भविष्यथे'सनेन प्रबद्धक्लैताभिरप्रार्थितः किञ्चिल्कार्यार्थं जारभावो भगवतैव दत्त इति प्रतीयते स्फुर्येव । तत्रायं भगवदभिग्रायः । भया त्वागामिविरिष्विदिनरूपसारस्तकल्पे शृण्वीस्थभारतक्षेत्रस-मायुरमण्डलान्तर्गतवृन्दावने सर्वभावप्रपतिस्तरकर्त्तव्यं च प्रकटनीय जीवविदेषोदारार्थम् । तत्र सर्वभावप्रपतिर्निर्णुणा, तद्वाववर्ता देहादिकं च निर्णयम्, तादीनां भगवत्सङ्घम-विरहजन्यं सुखं दुःखं च निर्गुणमिति ज्ञापनीयम्, अन्यथा रासमण्डलमण्डनायमानानां भावादिषु संगुणत्वाद्या सर्वेषां प्रवृत्तिर्न स्यात्, तथा च मदवतारोपि व्यर्थः सादत एता एव श्रुतीस्तस्मिन्कल्पे अवतारित्वैतासां भावादिकं च सुगुणं विधाय संगुणमावः संगुणदेहः सुधुद्वयादिकं च कर्मजन्ममिति ज्ञापनीयम् । एवं सलेतासां तद्वावतदेहादि-नाशे लौकिकमित्रशरीरप्राप्तौ सर्वभावप्रपतिरूपं साधनं तल्लम्यं फलं भविष्यति, मुख्यानां भावादेहर्निर्णुल्लं च ज्ञापितं भविष्यतीत्युभयमपि कार्यं सेत्यस्ति । अन्यथा तज्जापनार्थं प्रयत्नान्तरकरणमापयेतेति जारभावो भगवतैव दत्तो, न तु तासां जामोवप्रपतिः साह-जिकीति वोद्यम् । एवं च वृहद्वामनपुराणीयकवाचिरोणापि नैतासां मध्यसफलमायाति किन्तृतमफलप्राप्तिरेवेति कृतमधिकतराभिनिवेशेन । अत एव सुवोधिन्यासुक्तं पुरुत्ता-दित्यस द्वितीयव्याख्याने श्रीमदानांवैरुक्तं 'वासां साक्षात्कावत्सम्बन्धस्तासां सर्वासा-मेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपय-गोपीः संगुणदेहः श्वापयित्वा पूर्णोकानां भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुं भगवानेवासां संगुणं मावमुत्पादैवतद्विवर्तेकोपि स्वयमेव नान्य इति ज्ञापयितुं तद्विवृतिं विधायाग्रे भावि-स्यविरहजदुःप्रसादमसुरादेहोः कर्मावन्यत्वमपि ज्ञापयितुं कर्मध्ययप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय मत्खान्येव सर्वं कृतवानिति निर्गते । अत्र सुषिगार्गीक्रिकारान्मर्यादामार्गीया अनुप-पत्तयोनवसरपराहता इति सर्वमनवद्यमिति । न च तासां यदा संगुणदेहनशस्त्रदैव भगवति सर्वजीवतत्त्वरूपभगवत्कौस्तुमे वा 'भणिभः क्वचिदागणयना' इत्यत्रोक्तगोपि-

(अब एकं पत्रं वृष्टिमिति प्रतिभाति) —— यनामन्तर्गृहगतानां रासानुभवोत्तरं भवन्तम्
कुत्र स्थितिर्भवतोच्यते, अस्मन्मते तृक्ष्यानान्यतमस्याने लयाद्वगवता सह ब्रज एव समा-
गमनम्, पुना रासलीलासमये भगवता सह तत्र गमनम्, तदा त्वलौकिकदेहप्राप्त्या
रमणम्, पुनरपि तत्रैव लय इति चेत्, अब्रूमः । यावद्वजीयैरलक्षितत्वेन केवलप्रपञ्च-
मात्राविर्भावितलीलादर्शनभावविशिष्टत्वेन चास्मिन्नेव ब्रजेन्तर्गृहगतानां स्थितिः । न च
विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे तासां स्थितौ किं मानसिति वाच्यम् । ‘या मया
क्रीडता रथ्यामिति भ्रमरगीतपद्यसुव्योधिनीयश्रीमदाचार्यकृतव्याख्यानस्यैव प्रमाणत्वात् ।
तथा हि, यदि ब्रजीयैरन्तर्गृहगतानां सगुणदेहत्वागोत्तरप्राप्तनिर्गुणदेहसम्बन्धिनी लीला
दर्शयेत तदा रासमण्डलमण्डलायमानाः प्रति त्वन्तर्गृहगताविपयकस्त्रकृतक्रीडाब्रजस्थिति-
कथनपूर्वकं किमिति स्वप्राप्तिसाधनं वोधयेत्, स्वप्राप्तिसाधनमात्रमेव तु वोधयेत्,
स्वकृतक्रीडाब्रजस्थित्योस्तु ताभिर्दृश्यमानत्वादतो नैतासां तदीलादर्शनमिति भगवतासां
स्वक्रीडाब्रजस्थिती अपि वोधयेते इति यावद्वजीयैरलक्षितत्वं सिद्धम् । अथ च भवतः
समागताः अन्तर्गृहगता गृह एव स्थितास्तास्तदैव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यो न तु भवतः ।
अनेनैव निर्दर्शनेन भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्यस्तस्मान्मदर्थं जीवनस्थापनमिति पक्षो निरर्थकः ।
अन्यथा समागतानां भवतीनां पुनः क्लेशो न भवेदनुभवसिद्धश्च क्लेशः । ननु ताः प्रति-
घन्येन तथाभूताः कथं स्तुत्या इत्याशंक्याह कल्याण्य इति । तासां महद्वाग्यमस्तीत्य-
वश्यप्रतिवन्धरूपं दुरितं दृष्ट एवोपक्षीणमिति कण्ठकेन कण्ठकोद्घावद्देहनिराकरण एवो-
पक्षीणम्, भवतीनां तु तदुरितमिमामवस्थां प्राप्तिवत्, अतो मदुक्तप्रकारेण दोषं परित्यज्य
तामवस्थां प्राप्य मां प्राप्त्ययेति भाव इति श्रीमदाचार्यव्याख्यानपर्यालोचनेन्तर्गृहगतानां
नाकूरागमनरूपमथुरोदेश्यकभगवन्नयनरूपप्रपञ्चमात्राविर्भावितलीलादर्शनमस्ति । यदिं
तदर्शनं सात् तदा भवतीनां तु तदुरितमिमामवस्थां प्राप्तिवत्, तास्तु महाभाग्य-
वत्यस्तासामद्वयप्रतिवन्धरूपं दुरितं सगुणदेहनिवृत्त्यावेदोपक्षीणमतस्ता इमामवस्थां तु
प्राप्तिवदिति भगवान्न कथयेदेव । अकूरागमनभगवन्नयनदर्शनज्ञेशसैतासामप्यवश्य-
सिद्धत्वात् । तस्मादन्तर्गृहगतानां न प्रपश्यमात्राविर्भूतलीलादर्शनमित्यपि सिद्धम् । उचितं
चैवमेव यतः श्रुतिरूपाभिरन्तर्गृहगताभिर्थथा त्वलोकवासिन्यः कामतत्वेन गोपिकाः ।
मजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्पा जनिता तथे'त्यनेन प्रकृत्यतीताक्षरमध्यस्थव्यापिवेकुण्डान-
र्गतव्रजान्तस्यप्रपञ्चानन्तर्गतवृन्दावने तत्रस्तनानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्यकभायसजातीय-
भावेन भगवता सह रमणं प्रार्थितम्, तद्वदि तासां प्राप्तिकपदार्थदर्शनं सात्, तदा
प्रपश्यानन्तर्गतवृन्दावने ताद्वाभावेन भगवता सह रमणं न प्राप्तमेव सात्, एवं च ‘ये
यथा मां प्रपश्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह’मिति मर्यादामंगः स्मादिति न तासां प्रपश्यमात्रा-
विर्भूतलीलादर्शनमिति साधीयसी पूर्वोक्तोऽक्षिः । एवमेवास्मिन्नेव ब्रजे ता आस्तिता इति

भवतीनामपि निर्यन्धेनैवात्र स्यापनमिलनेनास्मिन् बज आस्थिता इत्यास व्याख्याने-
नास्मिन्देव बजे शितत्वमपि सिद्धम् । इदमेवाभिप्रेत एवंमेवोक्तं यज्ञपतीप्रसगे विशा-
ध्याये, ‘तत्रैका विष्ठुता भर्ता भगवन्तं यथाथुतम् । हृदोपशुह विजहौ देहं कर्मातुष्वन्धन’-
मितिपद्धत्याख्यानसुधोधिन्यां भगवत्सङ्गतायाः स्यानान्तरं न मृग्यम्, तच्छक्तीनामिति ।
अब यत्र भगवांस्तत्र तच्छक्तयः अयादयो गोप्यादयो वेत्सीं ज्ञेयः । एवं चात्र भगवान्
बजे तिष्ठतीति ता अपि बजे एव चेति बजे शितत्वमायासेवेति दिक् । एवं च सिद्धा
विशेषणद्वयविशिष्टेनास्मिन्देव बजे शितिरन्तर्मृग्यहगतानाम् । तथा च गोपसाहित्येन
गोचारणलीलार्थं भगवतो गमने रासलीलानन्वरं भगवतो गृहगमने च दिवा विप्रयोग-
सानुगवः, सायंसमये परावृत्य भगवदागमने रात्रौ च वृन्दावन एव महानन्दसन्दो-
हानुभवैतासामपीति संयोगरसमात्रानुभव एवैतासामिति क्यं वकुं शक्यत इति कृतं
विस्तरेणति सर्वं चतुरस्तम् ।

स्वादेतत् । वयमन्तर्गृहगतानां यमध्यमं फलं वदामो न तृत्यमफलम्, तत्र यतो-
न्तर्हिते भगवतीति फलप्रकरणीयद्वितीयाख्यायसप्रारम्भपद्धत्यानसुधोधिन्यां सन्ति च
सिंहास्त्रायात्र काल इति श्रीमदाचार्यस्तकम् । व्याख्यातं चैतत् तत्त्वजुरलैः स्वकृततद्वि-
प्पण्यामवतारसमूर्तिकाल इत्यर्थं इति, तत्रार्पणविश्वोगसंयोगात्मकः पूर्ववितारः समाप्त
इदानीं पूर्णविश्वोगात्मकपूर्णसंयोगात्मकसुखस्तुतायातरो जात इत्युच्यते, तत्रान्तर्हिते
भगवतीलेन एवं एवं विश्वोगात्मकसुखस्तुतायात 'तासामाविरम' दित्येनैकोनविश्वाध्याये पूर्ण-
संयोगात्मकसुखस्तुतायात उक्तः । एवं च पूर्वस्तरुपाद्विमेवेदं भगवत्स्तरुपर्यं परम-
काष्ठापन्नम्, एततु अन्तर्गृहगताः प्रति न प्रकटमेव, अतसासां नैताद्याभगवत्स्तरुपप्राप्तिः,
किन्तु न्यूनसंयोगविश्वोगरसात्मकलेनासम्पूर्णत्वात् ताद्याभगवत्स्तरुपप्राप्तिरेवेति न सम्पूर्ण-
फलप्राप्तिरिति तासां मध्यमफलप्राप्तिरित्युच्यते । न चेदं स्वरूपं पूर्वं न प्रकटमिदानी-
मेवाद्यमूर्तमिलवत्र किं प्रभाणमिति वाच्यम्, 'गायन्त्र उच्चैरितिपद्धत्यानसुधोधिनीख-
शब्दो हि भूमवहोक इति श्रीमदाचार्यतत्त्वजुरवकृतश्रीमदाचार्यकारिकाटिष्पण्यां 'अव्रेदमा-
कृतम्, एतावत्कालपर्यन्ते भगवता स्वरूपात्मकत्वेन न प्रकटितः । तस्य स्वरूपात्मकत्वेन
तत्याकठो विना तदनुभवासम्भवात्, 'तथा परमहंसामा' मिति वाच्याधारेन भक्तियोगेन
तत्प्राप्तिस्ताद्यक तत्प्रकटनायामुनैव पुरुषोत्तमावतारादित्यादिततत्त्वजुरवप्रतिपादनान्तर्ग-
तैतावत्कालाध्युनापदवान्यान्तर्घटनकालतदभिकरणकपुरुषोत्तमावतारोक्तेवेव प्रमाणत्वादिति
चेत्, अब वदामः । आगामिरितिविश्वाद्युधविविधिदिनरूपसारस्तत्कले भवन्तो
बजे गोप्यो भविष्यत तत्र शृण्यीस्यमात्मक्षेत्रान्तर्गतमाध्युरमण्डलान्तर्गतवृन्दावनेहं
मवतां प्रेयानासमण्डले भविष्यामीति प्रकृत्वतीवाक्षरवक्षान्तःस्यानन्दमयव्यापिवैकुण्ठलो-
कस्यगुद्धपुष्टिस्यानरूपश्रीमद्वोर्धनयमुनासहितनानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकविशिष्टेकेवल-

श्रुंगाररसानन्दमयैन सारस्वतकल्पातुसारिश्रीभागवतीयकृष्णस्तु भगवान् स्वयमितिवचन-
सिद्धपरमकाष्ठापन्नत्वेन भगवता वेदान् प्रति वरो दत्तः । एवं च ब्रह्मकल्पादारभ्य सार-
स्वतकल्पर्पणन्तं न पूर्णपुरुषोत्तमावतारो जातः, सारस्वतकल्प एव च जात इति सिद्धम् ।
एवं चेदं प्रथमकेव मनसिकृत्यैतावत्कालाद्युनापदे उक्ते । तथा चैतावत्कालपर्यन्तपदस
ब्रह्मकल्पादारभ्य सारस्वतकल्पर्पणन्तमित्यर्थोऽध्युनापदस्य च सारस्वतकल्पे इत्यर्थः सम्पन्नः ।
तथा च वात्यमारभ्य कृता लीला सर्वापि रसालतामापद्यते । भवदुक्तप्रकारे त्वेतदवतार-
पूर्वसामयिकी सर्वापि लीला स्वरूपान्तरसहभावेन कृतत्वाद्रसामासतामाविष्करोति । किञ्च ।
रासमण्डलमण्डनाभिः कृतं 'कस्याश्रित् पूतनायन्त्या' इत्यादिलीलानुकरणमपि न सङ्घच्छते ।
इदानीमाविर्भूतविश्रयोगसंयोगात्मकस्वरूपेण तत्त्वलीलाया अकृतल्वात् । स्वप्रियकृत-
लीलानुकरणस्यैव लीलाहावस्तुपलमिति रसशास्त्रसिद्धान्तात् । अपरब्रह्म । विचयनसामयिक-
नन्दसुनुर्गतो हृत्वा रामानुजो मानिनीनां, गोविन्दचरणप्रिये इत्यादिषु नन्दसुतवल-
भद्रानुजगोकुलेन्द्रादिनामकथनसाथ च 'विष्वजलाप्ययाद्व्यालराक्षसा' दित्याद्युक्तकालीयादि-
भयरक्षितत्वगेचारणगमनकर्त्तव्यादिकथनस्य तत्समयप्रकटस्वरूपे सम्भवाभावेन ब्रह्म-
स्वरूपत्वापातात् । न चास्तु अमर्त्यस्तुमिति वाच्यम् । तथा सति रासमण्डलमण्डनाय-
मानानां भावानुसारेणेदानीन्तनमजनकर्त्तुभिरेतादशभवत्सिद्धान्तस्य ज्ञायमानत्वेन नन्द-
सन्वादिनामाग्रहणस्य वाललीलाभारभ्य रासलीलाप्रारम्भपर्यन्तकृतलीलानामभावनाप्रसक्तेः ।
अन्यच्च । श्रीमन्नवनीतप्रियश्रीमद्भोवर्धनोद्धरणस्वरूपमजनप्रसक्तेश्च महाननर्थः प्रसज्जेत ।
न च तदन्तर्गतमिदमपि स्वरूपं वर्तत एवेति वाच्यम् । तथा सति तत्त्वलीलाविशिष्ट-
स्वरूपाणां तत्त्वलीलाश्रवणादीनां ततत्स्वरूपमजनस्य च गौणलीलात्वगौणश्रवणादित्व-
गौणस्वरूपमजनत्वापत्तेश्च । अपरब्रह्म । 'जानीत परमं तत्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।
तदन्यदिति ये प्राहुरासुरांस्तानहो बुधा' इतिपथेन श्रीमदाचार्येयशोदोत्सङ्गलालितस्य
सिद्धान्तितायाः परमतत्वताया भङ्गप्रसङ्गश्च । न हीदानीमाविर्भूते स्वरूपे यशोदोत्सङ्ग-
लालितत्वमस्तीति तद्विरुद्धा भवद्राद्वान्तपद्धतिः क्यं भव्यतामुपेयात् । अथ च 'सखि
कापि सापि सम्प्रति वरिविर्ति किमु वजाधिपश्चाणा । या नन्दसुनुमुरलीतरलं चेतः
समादध्या' दिति तत्त्वनुजराजोक्ता सास तरलचेतस्ये नन्दसुनुमुरत्या हेतुत्वोक्तिरपि कर्थं
समख्यसा स्यात् । श्रीमदाचार्यत्वानां तत्त्वनुजराजानां च ब्रजभक्तभावात्मकभगवत्स्वरूप
एव निष्ठावत्त्वात् । ननु तर्थवतारसम्पूर्तिकाल इत्यसास्त्रव्यभुक्ततयावत् काल इत्यवत्स-
कालपदव्याख्यानस्य का गतिरिति चेत् । अत्रोच्यते । पृष्ठ पालनपूरणयोरितिपात्रवर्धनु-
सारात् सम्पूर्णिंशब्दस्य सम्पूर्णता शर्थः, सा च केनचित् प्रकारेण न्यूनस्य भवति ।
तत्रासदाचार्योक्तमार्गः हि फलमार्गः । तत्र फलरूपो भगवानेव सापेनम्, फलरूपो
भगवानेव च फलम् । तत्र परमकाष्ठापन्नस्य फलरूपमग्रतो 'रसो वै स' इति श्रुते

न तु पूर्वावतारसमाप्तिर्जीवेत्युच्यते ।

समाप्तिसुपार्थसैव विविक्तत्वेवतारसमाप्तिकाल इतेवोक्तं स्यात् । तस्माद्वतारसम्पूर्ति-
काल इत्यसावातारसम्पूर्णताकाल इत्यर्थः सम्बन्धे इति ननित्यादिभवत्यशोतरस्य सिद्धे-
रिति सर्वं भव्यस्म । यस्तु विश्वोगसैव फलतत्त्वम्, न संयोगस्य, संयोगस्तु तडिहत्याकृत्
किञ्चित् कालं मध्ये मध्ये जाप्यमानो मक्तानां देहस्थित्यर्थमुपसुक्तो भवति । भगवद्विषयक-
विश्वोगसातिदुःसहस्रात् । अत एव भगवतो मधुरातः परावृत्त्यानागममनम्, संयोगसैव
फलत्वे मधुरातः परावृत्त्यानगममनमेव स्यात् । चन्द्रव किं प्रमाणगिति चेत् । 'भवतीनां
वियोग' इति पथव्याख्यानमनुबोधिन्यामयदेहभावेनात्मा गौण इति देहेन सह वियोग
आप्तिर्भूतसोच्येत् । तदपि न घटते । समवायिकारणत्वेन तेषु वर्तत इति । अन्यथा देह
निःस्यामावाः स्युः । आविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारी । अन्यथा सहस्रनाश एव स्यात् ।
यद्याग्निकाष्ठयोः । पूर्वसम्बन्धेनैवेता अर्धदग्धाः, पुनः सम्बन्धेन सर्वदाह एव स्यात् ।
सुखानुभवस्तु स्वान्तःस्थितास्थमिव्यक्तिवत् स्वान्तःस्थितमगवदभिव्यक्तया । सर्वधार्म-

व्यक्तौ काषांशो ज्वलिष्यतीति न सम्बन्ध्यते, यतो भगवान् प्रलयकर्तेत्यादिप्रधट्कपर्या-
लोचने काषान्तःस्थिताप्रभिव्यक्तिर्यथा वाह्योपाविसम्बन्धाभावे किञ्चित्कालिकी, एवं स्वान्तः-
स्थितभगवदभिव्यक्तिरपि तडिहतावद्वगवत्संयोगद्विप्रयोगसैव सर्वकालिकत्वाद्विप्रयोगसैव
फलत्वं न संयोगसेति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेव प्रमाणत्वात्, आविर्भूतेन वियोगस्त्वित्या-
देरयमर्थः । यद्याविर्भूतस्वरूपेण संयोगः स्यात् तदा मधुरात् आगमनज्ञानेऽस्यान् विहाय
गत इति निश्चयजनितमहादुःखेन देहपातः स्यात्, तदेवोक्तमन्यथेत्यादिना सदृशान्त-
मतोयं वियोगो हितकारीति भावः । पूर्वसम्बन्धेनेत्यादेरयमर्थः । राससामयिकवियोगोत्तर-
सञ्जातसम्बन्धेनैवैताः स्वत्यागजनितमहादुःखेन स्मरणपथगतेनार्थदग्धाः, अतःपरमिदानी-
न्तनसम्बन्धे मधुराविषयकगमनज्ञानेन कोटिगुणे द्वाःखे जाते सर्वदाहः स्यादिति ज्ञेयमे
स्पष्टोर्थं इति वदन्ति । तत्रापि वदामः । भगवद्पूरसो ह्यग्रिरूपः । तत्र यथाग्रिस्तापजनकः
श्रीतलताजनकश्चेति द्विविधः । तत्रान्नादिपरिषिकजनकोग्रिस्तु तापजनकः । हिमादि-
रूपोग्रिस्तु श्रीतलताजनकः । तत्र यावत्सर्वन्तं देहादिपु तापस्तावसर्वन्तं हिमरूपोग्रिः
स्वसम्बन्धेन देहादिस्थितिकारकः । सर्वथा स्वसम्बन्धेन देहादिनिष्ठतापनिवृत्तौ श्रीतलता-
गुणेन देहादिनाशकरश्च । एवं रसरूपो भगवद्पूरोग्रिरपि विप्रयोगसंयोगरूपेण द्विधः ।
तत्र विप्रयोगात्मको रसरूपो वन्हिस्तापकारकः, संयोगरूपो वहिस्तु श्रीतलताकारकः । तत्र
यावत्सर्वन्तं देहे विप्रयोगजनितस्तापसम्बन्धस्तावसर्वन्तं तापनिवृत्तकस्त्रीतलतागुणेन देह-
जीवात्मनोः स्थितिकारकः । स्वसम्बन्धेन सर्वथा तापनिवृत्तौ संयोगरूपो वहिस्तु जीव-
लयसम्पादकस्त्रगवत्वात् स्वसम्बन्धेन सर्वथा जीवस्य उपे सम्पन्ने खितोपि भक्तिमार्गीय-
जीवात्मा रसानुभवाभावाद्विषय एव भवतीति तन्नाशकारकः । अस्मिन् पक्षे श्रीमदाचार्योक्त-
सर्वदाह एव स्यादित्यवलदाहपदेन स्वरूपनाश एव स्यादित्यवाप्याचार्योक्तनाश-
पदेनापि लय एव ज्ञेयः । जीवस्याविकृतत्वान्वित्यत्वात् काषायादिदाहवद्वाहस्य देहादिनाश-
वन्नाशस्य वाऽसम्भवात् । एवं च सति यदि भगवानेत्राभिः सह संयुज्येत तदा पूर्णानुभूता-
नन्दात् कोटिगुणानन्दप्रादुर्भावे सर्वया तापनिवृत्तौ भक्तात्मनां लय एव भवेद्, एवं च रस-
मार्गीयकलाभावः सम्पदेतेत्याविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । न
च लयसम्भावनायामेव पुनरपि विप्रयोगाविर्भावे पूर्वोक्तफलसम्भव इति वाच्यम् । यदि
पुनरपि वहिराविर्भूतस्वरूपविप्रयोगाग्रिभावावश्यकत्वम्, तदैतेनैव विप्रयोगेण चारितार्थ्यात्
पिष्टेपणन्यायप्रसक्तेः । न च सुखानुभवार्थं वहिराविर्भूतस्वरूपेण संयोगो देय एवेति
वाच्यम् । अन्तःस्थिताम्यभिव्यक्तिवदन्तःस्थितभगवदभिव्यक्तया सुखानुभवसिद्धिरिति
श्रीमदाचार्योक्तत्वाद्विहिराविर्भूतस्वरूपसंयोगस्य निःप्रयोगजनकत्वादिति दिक् । यदा ।
वहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगस्तु हितकारीत्यसायमर्थः । प्रपश्यादुर्भूतमधुरागतमगव-
तसम्बन्धे महासुपानुभवे जाते पुनरपि रसरूपमगवस्त्रभावाद्विप्रयोगे जाते यथा यथा

संयोगानन्दाधिक्यम्, तथा तथा विप्रयोगे तापाधिक्यम्, यथा यथा विप्रयोगे तु हुःसाधिक्यम्, तथा तथा संयोगे आनन्दाधिक्यम्, इत्युभवान्मयुरागतस्तरुरेण विप्रयोगे पूर्वतापादपि कोटिषु तापे जाते देहनाश एव स्थात्, एतत्तापस्य प्रलयाभितापादपि प्रथलत्वात् । यथा वाह्याशिकाएसम्बन्धे काष्ठनाशः । अस्मिन् पक्षे पूर्वसम्बन्धेनैवैता अर्थद्रधाः, पुनः सम्बन्धे सर्वदाह एव सादित्यत्यपूर्वसम्बन्धेनेतस्य पूर्वविप्रयोगसम्बन्धे-नेति पुनः सम्बन्धे इत्यस्य च तुर्विप्रयोगसम्बन्धे इति चार्थो वोच्यः । तस्माद्विहिर-विर्भूतस्तरुरेण भगवान् सम्बन्धते । मुखानुभवस्त्वन्तरुसन्धानेतःस्थिताद्यभिव्यक्ति-वदन्तःस्थितभगवत्स्वरूपाविमीनान्वर्धेहिरुसन्धाने भगवत्स्वज्ञमाकाङ्क्षायामप्यन्तःस्थितस्य वाह्यप्राकद्यादेव वहिरपि भविष्यतेवेति वहिराविर्भूतस्तरुरेण वियोगो हितकारीत्युक्तं श्रीभद्राचार्यैः । न चान्तःस्यस्तरुपप्राकद्येन तत्सम्बन्धजनितसुखातिशयोर्तरसज्ञातिप्रयोगादपि देहनाशप्रसक्तिर्भवित्येवेति वाच्यम् । वाह्यतुरुत्तरलक्षणोपाधिसम्बन्धाभावे मयनाविर्भूतकाष्ठान्तःस्यवहिर्भूतस्तरुपमप्यश्रित्यात् देहनाशकरम्, किन्तु प्रपञ्चातीततापक्षेन्यानाश-रुपरसाधर्मपुरस्कारेण व्रकटमिति तदेव करोतीति भवदुत्त्यप्रसक्तेः । यदा । आविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्यादेवमप्रियाः । प्रपञ्चाविर्भूतस्तरुरुपं हि सर्वमुक्तिदानाय प्रकटम्, तत्र सर्वमध्ये गोपिकानामपि तत्वादेतासामपि लयस्तरुपमुक्तिमेव प्रतिक्षणं ददाति भगवान्, एवं तस्मात् पृथक्कृत्य भजनानन्दमनुभावयति । ‘ये यथा मा’मिति प्रतिज्ञातः । अत्रोपष्टमभक्त्या ‘यत एतद्विन्यत’ इतिफलप्रकरणीयपञ्चाधार्यीपदव्याख्यानसुचोभिनी द्रष्टव्या । एवत्र तस्मात् पृथक्करणेत्यः प्रतिक्षणं श्रमोर्भवतीति प्रक्षालनादिं पक्षस्येति त्वायाद्विःप्रपञ्चाविर्भूतस्तरुरेण भगवान् न सम्बन्धते, तेन गोपिकानां लयनिवृत्तेहितं भवतीति प्रपञ्चाविर्भूतस्तरुरेण वियोगो हितकारीत्याचार्यैरुक्तम् । वाश्चाननुसन्धानेनु-सन्धाने वा भानभैरणान्वर्यहिःप्रकटरसरुपस्त्रसंयोगं तु करोत्येव प्रसुः । तासामभिलयित-त्वाद्रसमार्गीयपरमफलरूपत्वात् । तस्मात् विप्रयोगस्य परमफलत्वम्, किन्तु संयोगस्यैव । संयोगसाधनत्वात् पूर्वानुरागजनितविप्रयोगस्य संयोगोपकल्पात् संयोगानन्तराविर्भूतस्य विप्रयोगस्य च परमफलत्वमुच्यते । अन्यथा भगवत्संयोगोसाकं भवत्वितीच्छोदय-वद्व्यक्तानां भगवद्विप्रयोगोसाकं भवत्वितीच्छोदयोपि श्रीभागवते क्षुतः सात् । इदानीन्तनानां भगवद्विप्रयोगेच्छोदयत्थु भगवत्संयोगसाधकत्वोपकल्पानादेव भवतीति न करप्यनुपर्यतः । यद्यपि भगवतो रसरुपत्वात् संयोगतिप्रयोगात्यकल्पाद्रसरुपभगवत्सातों विप्रयोगोप्याग्रादिफले त्वर्योजादिवद्वर्गतोभवति तथापि त्वर्योजादिप्राप्या यथाग्रफल-रसाकाङ्क्षा भवत्येव, तद्रसप्राप्त्या तु त्वर्योजाधाकाङ्क्षा न भवति, तथा विप्रयोगप्राप्त्या संयोगकाङ्क्षा भवत्येव, संयोगप्राप्त्या तु न भवतीति संयोगस्यैव परम-

फलत्वं वरुं शक्यते । ज्ञाते सति स्ववृच्छितयेष्यमाणसैव फलत्वात् । न त्विदं विप्रयोगम् इति न विप्रयोगस्य फलत्वम् । अत एव फलप्रकरणीयप्रथमाध्यायसुबोधिनीश्रारम्भस्याय-‘भतो हि भगवान् कृष्णः क्षीपु रेमे द्वाहर्निश्चम् । द्वाहाभ्यन्तरमेदेन द्वान्तरं तु महाफलं’-मितिकारिकायां रमणपदवाच्यवाद्याभ्यन्तरसंयोगसैव फलत्वं महाफलत्वं च क्रमेणैवोक्तम् । एवमेव ‘स्वानन्दस्थापनार्थाय लीला भगवता कृता । स वादो जनितः पुष्टो यथान्तरितिविशेष्युनः । तदथं भगवांसंस्तु लीलया सहितोविश्वं’ दिलेतद्वितीयाध्यायसुबोधिनीश्रारम्भ-कारिकायां विप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वमेव, फलत्वं तु संयोगसैव श्रीमदाचार्यवर्येऽरुक्तम् । अत एव ‘मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ट’ इति प्रमरणीतपदव्याख्यानसुबोधिन्यामपि फलसाधकत्वाद्भृत्यमार्गे विरह एव पुरुषार्थं इति किमिति निराक्रियते तत्राहेत्याभासे विप्रयोगस्य फलसाध-कत्वमेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणेन तु फलत्वनिति भवत्सिद्धान्तिता विप्रयोगसैव परमफल-रूपता कथं सङ्घच्छेततराम् । अतःपरं विप्रयोगान्तर्गतभगवत्सरूपप्राकर्वं तडिलतवत् किञ्चित्कालिकमेव भवति, अन्यथा देहनाशः स्यादिति यदुक्तम्, तदपि न विचारक्षमम् । ताभिः किञ्चित्कालिकसंयोगस्यानाकाङ्क्षितत्वात्, यहुकालिकसंयोगसैव तदाकाङ्क्षाविपद्यत्वात् । इदं तु दशमस्कन्धीयपदविश्वाध्याये ‘अहो विधातस्तव न क्षिद्या संयोज्य भैश्या प्रणयेन देहिनः । तांश्चाङ्कुतार्थान् वियुनहृथपर्यक्तं विचेष्टिं तेर्भक्षेष्टिं यथे’-त्यास्य श्लोकचतुष्टये ‘निवारयामः समुपेत्य माधवं किञ्चो करिष्यन्कुलवृद्धवान्धवाः । मुकुन्दसज्जान्निमिपार्थदुस्त्वजादैवेन विष्वसितदीनचेतसाम्, यसानुरागलितसितदल्लु-मघलीलावलोकपरिभणरासगोष्ठ्याम् । नीताः स नः क्षणमिव क्षणदा विनातं गोप्यः कथं न्वतितरेभ तमो दुरन्त्यमितिश्लोकद्वये च प्रकटमेव । एवमपि सति यदि किञ्चित्कालिकमेव संयोगं दध्यात् तदा ‘ये यथा भा’मिति भगवत्प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । तडिलतवत-देतासां संयोगो भवतीत्यादिप्रकारस्य श्रीमदाचार्यैस्तत्त्वज्ञरैश्च कण्ठरवेण कुत्राप्यनुकृत्वाच । तेसादन्तर्वद्विदिवा रत्नौ चालृत्यिसंयोगरूपेण प्रकटः, पुनरत्संयोगपोपर्य विप्रयोगरूपेण च प्रकटः, पुनः पूर्वप्रकारसंयोगरूपेण पुनर्विप्रयोगरूपेणेति परम्परया गोपिकाभिः सह कीडति भगवानिति कृतं वित्तरेण । ननु तथापि नान्तर्गृहगतानामेवंविध-सम्पूर्णरसरूपमगवव्यासिरेतासां मुकुन्दनन्तरमेवेताद्यशरसलीलाप्राकर्त्यादिति तत्रासफलस्य मध्यमफलत्वमसामिरुच्यत इति चेत्, अत्रोच्यते । सगुणशरीरत्यागोत्तरतत्क्षणप्राप्त-गुणातीतदेहेन भगवत्विकटगतानामन्तर्गृहगतानामपि ‘ताभिः समेतामिरुदारचेष्टित’ इत्यादिलीलासौभग्यन्यमदमानलीलाप्राप्तसुत्तरासामयिकान्तर्धानलीलागारम्य ‘यामवाहु-कृतवामक्षोले’त्याद्युक्तयुगलगीतलीलान्तरसर्वलीलानामपि प्राप्तिरेतासामिति श्रीमदाचार्य-तत्त्वज्ञरत्नानां हि सिद्धान्तः । अत एव ‘ता द्वापानिकमायाता’ इतिफलप्रकरणीय-पदव्याख्यानसुबोधिन्यां ‘यास्तु समाहृताः समागतात्वा न निवार्यन्ते, याः पुनः सगुणा

अन्यसम्बन्धिन्यस्ताः शब्दश्वरणात् समागता इति शब्देन निवारणीया; अन्यशेषतया
मजनमयुक्तमिति । करिष्यमाणलीला तु सर्वभावप्रपत्तिसाध्या, अतो निवारणार्थं यत्तमाहे'ति
श्रीमदाचार्यव्याख्यातम् । विवृतं चैतत् तत्सुजरकैः स्वकृतटिप्पण्यां 'यदन्तर्गृहगता
अचाकारिता एव नादं श्रुत्वोद्युक्ता इति प्रतिवन्धोभूदिति शङ्कानिरासायाहुः याः पूर्वो-
कात्ता अप्याहृताः, तत्रोपपतिमाहुः समागता इति । अन्यथा तथा न सादिति भावः ।
गेहस्य देहसम्बन्धित्वात् तस्य च नष्ट्वे नैतासां गृहाभावात् तत्र गमनं धारितमिति न
निवार्यन्ते' इति । एवं चान्तर्गृहगता न निवार्यन्ते इति स्फुटमेव प्रतीयते, तत्र
तत्त्विवारणं च भगवन्निकटग्राही सति सम्भवति । भवदभिमतसिद्धान्ते त्वेतासामिदानीं
लय इति तत्त्विवारणप्राप्तेरभावान्कीमदाचार्योक्तिस्तत्त्वजरकोक्तिश्वासमद्वसा सात् ।
तसादन्तर्गृहगतानां गुणतीतदेहप्राप्त्या भगवन्निकटग्रामनं सिद्धम्, तदा तत्त्विवारण-
प्रसङ्गनं च सिद्धम् । एवं च तदुत्तरसामयिकी सर्वापि लीलैतासु सिद्धेति न मध्यमफल-
त्वमेतत्प्रलय, किन्तूतमफलत्वमेवेति व्यर्थं एवैतासां मध्यमफलप्राप्तिरिति सिद्धान्ता-
मिमानः केषाद्विदिति सर्वमवदात्म् ।

श्रीबहुभत्सुतवरविड्लनाधाद्विरेणुलववलतः ।

जयगोपालः कृतवान् सविवृतिसेवाफलच्छास्याम् ॥ १ ॥

मूर्ख्यद्विलिन्त ननु निधाप निधाय भूयो

भूयः कृपालुपु महस्य निवेदयामि ।

यत्किविदप्र लिखितं मयका भवद्विः

तत् भुषिमार्गपथिकैः परिसोधनीयम् ॥ २ ॥

इति श्रीबहुभाचार्यचरणकमलैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभु श्रीविड्लेश्वर-
कृपाकटाक्षोहुद्वुद्विना सुहुद्विना भठपतिजयगोपालेन
विरचिता सविवृतिसेवाफलटिप्पणी समाप्ता ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

^१ इदं पर्यं जयगोपालकृतवहिमुखमुख्यसान्वेष्ये विषये । आरम्भस्य 'वर्द्धेष्टुलयाप्तिः' पदं तत्कृत-
तैतीरीयमाव्यस्थम् । इदं पदद्वयं तत उद्यासां श्रीकार्यं ग्रन्थकृता एवान्विवितगतिः प्रविमाति ।

श्रीहृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठेशश्रीलक्ष्मणभट्टविरचितसेवाफलविवृतिविवरणसमेतम् ।

विचार्यं श्रीमदाचार्यप्रोक्तं सेवाफलाभिधम् ।
अन्यं तदिवृत्तिं चापि विवृणोमि यथामति ॥ १ ॥
साङ्क्षयोगावभेदार्थौ भक्तिर्भेदकरी हरौ ।
खेदासत्तिव्यसनिनी तसिद्धौ साङ्क्षितजा ॥ २ ॥
व्यसनं मानसी सेवा माहात्म्यज्ञानभक्तिः ॥ ३ ॥

अथातः श्रीवल्लभाचार्याः स्वसिद्धान्तमुक्तावत्यां 'कृष्णसेवा सदा कार्ये' यादिना
प्रष्टवादसिद्धान्तातः सत्ये जगति कृष्णस सेवाभक्तिं निरूप्य तसिद्धौ मुख्यं फलं सप्तकिरं
निरूपयितुकामाः सेवाफलनिर्णयग्रन्थं सविवरणमाहुः ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवना च प्रागुक्ता विविधा, अत्यन्तरङ्गा अन्तरङ्गा वहिरङ्गा चेति प्रशब्देन सूच्यते,
या नित्यश्रीसामिन्यन्तरङ्गस खस्त्रामिनः एुरुपोत्तमस 'प्रतिकृतिरूपस' काशमीर-
चन्दनसुगन्धतैलाभ्यज्ञस्त्रापूर्वकश्चापत्तिरादिज्ञानक्रियारूपा साक्षादद्वेषु घृदुं संसृश्य
लोकवत् सखेहं क्रियमाणा सैपा प्रथमा । मन्दिरपात्रसम्भार्जनोपलेपनचित्रकरणपूर्वक-
सिंहासनादिशव्यामूरणक्रीडनोपस्करणपीठखण्डक्षिभृङ्गारादियोजनाज्ञादिपयःपाकसामग्री-
साधनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या द्वितीया । एुरुपगन्धतामूलफलकन्दमूलशाकामावरस-
संशोधनघनवसनभूपणसम्पादनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या वहिरङ्गा तृतीयेति यादृशपदसार्थः ।
सैव स्ततुतिरूपेति तत्त्वेततः । तत्त्विस्तद्धौ 'तद्म प्रेषासत्तिरूपस्त्रयस्त्रयापरिणामाद्यं भास्तसं
सत्यां' सेवकस यादृशं फलं लड्डुच्यते । यदपि तत्र 'तैतः संसारदुःखस निवृतिर्विष-
योगन'मिति फलमुक्तं तथापि तदवान्तरमेवेति मुख्यं फलमुच्यत इतर्थः ।

तदपि विविधमिति सविवरणं निरूपयितुमाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाच्यः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा द्युधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

विवरणमत्र सेवायां फलव्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोप-
योगिदेहो चा वैकृष्णादिदिवति । अलौकिकसामर्थ्यं प्रयमायाः फलम् ।

सायुज्यं द्वितीयायाः । सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु 'अधिकृतः' तृतीयायाः । तत्रालौकिकस्य भगवत् इवालौकिकमेव ज्ञानक्रियाभ्यां सामर्थ्यं जग्ग्रह्य-
पारबर्जं यत् तत्था । सेच्छया देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैरेव सदा सेवार्थैः सहितस्यात्मने जीवनशक्तलं 'श्रुतिं' कुमारिकाणामिव, तत्परित्यजने च सेच्छयाशक्तलमिलैहिकमन्तर्गतगतानामिव । तत्कादाचिल्लीसेच्छया 'मुख' भगवदोक्तगमनशक्तलमिलामुष्मिकं भ्रुवादेवि तत्था । 'मूलोः कृत्वैव मूर्ख्यद्विमालुरोह हरेः पद'मितिवाक्यात् सर्वमणिन्यायेन तेपामप्राकृतत्वेन लागासम्भवात् भगवदानन्दानुभवसमर्थ्यं यत् तसालौकिकसदानेनावो भनोरथः उत्तत्रः प्रमाणाननुरोधी प्रमेयैकसाध्यो भनोरथः सामिलपितृसो 'भनोरथानं श्रुतंयो यथा यमुरितिवाक्यात् तद्वज्जनानन्दानुभवश्च सिध्येत् । एतेन कालकर्मप्रकृत्यनर्थीनवं घोतितम् । द्वितीयायाः फलं सामुद्यम्, तदपि द्विविधम्, रूद्धर्थकं यौगिकार्थकं च । तत्त्वाद्यं ज्ञानमित्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं भेदात्मनाभावरूपमात्मनैक्यमित्यर्थः । 'शुद्ध' भक्तानामपरम्, सह सुनक्तीति सदुक्, समुजो भावः सामुज्यम्, तद्वक्तानां भेदतस्माद्वत्सवित्यतस्यादानन्दानुभवात्, पूर्वत्र देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विहायेह स्वात्मनेव केवलेन वदानन्दानुभवः, अपरत्र सहैव तैः स इति सार्थकतेपामन्यत्वं नेति तारतम्यम् । तथा सप्तमेव पर्षदानानुसुरावेशिनां ज्ञानयोगिनां चोक्तम् । तृतीयायाः फलं सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु । अत्राकृतभूतमौतिकतृणलतौपविवृक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधिकारात्मा, तत्र सेवोपयोगी चोद्यः । पूर्वश्रापारोक्षमेवात्र च परोक्षमिति मेदः । वैकुण्ठे मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिषु विषणोः स्वानेष्वपि तथेति निरूपितम् । वैति चार्थं ज्ञेयः । अत्र फलत्रयेषि न कालो नियामकः । काल इत्युपलक्षणम्, कर्मप्रकृत्योरपि न नियामकोत्यर्थः । अत एव श्रीभागवते द्वितीये 'न यत्र सत्त्वं न रजत्समर्थं न यै विकारो न महान् प्रथानं' तृतीये 'न कर्हिंचित्मत्पराः शान्तरूपे' इति, कपिलेनोक्तं च 'नह्यन्ति नो निमिषो लेहि हेति'स्त्वादिः ॥

तथा सेवायां प्रतिबन्धकाभावः करणमिति ग्रासद्विकं प्रतिबन्धमपि लाज्जत्वेन निरूपयन्ति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यान्तु वाधकम् ॥ २ ॥

अत्र वाधकमिलेकवचनेन मिलितानभेदं वापकतेत्याङ्गं विवृष्णन्ति, सेवायां प्रतिबन्धकव्रयमिति । अत्रोद्वेगः साधारणः स लाज्ज्य एव । एवमुद्देशं निरूप्य प्रतिबन्धमोगो निरूपयन्तोऽनुरोधरूपस्य प्रतिबन्धस्यानिवार्यत्वेन पाठकमनपेक्ष्यार्थकमतो भोगं विवृष्णन्ति भोगो द्विविध इति । लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्वाज्य एव, अलौकिकस्तु न, तस्य कलानां मुख्यमध्यमसाथारणानां पथमे प्रविशतीति प्रथमे फलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रभुसरूपानन्दानुभवमोगे प्रवेशात् ।

एवं भोगं निरूप्य प्रतिवन्धं निरूपयन्ति प्रतिवन्धोपीति । स च साधारणोऽसाधारणश्च । साधारणः सेवासमये लौकिकवैदिककर्मानुरोधरूपस्त्वाज्य एव, स्वाधीनत्वात् । असाधारणो भगवत्कृतः, स सद्य एवेति भावः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां त्याग इत्याशङ्काहुः त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । साधनमत्र तज्जननहेतुभूतं यत् तत्परित्याग इत्यर्थः । नन्वावश्यकस्य लोकवैदसिद्धतया अशक्यत्यागत्वात् कर्त्तव्यं त्याग इत्याशङ्क्य तदुपायं विवृण्वन्ति तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । सेवाया अवसरे त्याज्यः, अनवसरे विधेय इति चातुर्येत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिवन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिवन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेह्न्तिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

प्रभोरेव अकर्तव्यं स्वसेवाकारणमन्तिर्णीपितं चेत् तदा स्वस्य गतिर्न हीति निश्चयः । तदा ज्ञानमार्गेण स्थातव्यं शोकाभावायेति । वक्ष्यन्ति चाग्रे तदान्यसेवापि च्यर्थेति भावः । नन्वासुरेष्वेवं न तु दैवे तथेत्याशङ्काहुः तदा आसुरोऽयमिति । एवंविधप्रतिवन्धरूपलिङ्गेन स्वस्यासुरत्वमनुभेयमितिमावः । ततो-सुरत्वमागन्तुक वा साहजिकमिति निर्धारार्थं विवेकः, सांख्यज्ञानमिति केचित् । तेन शोकाभावमात्रं न तु भोक्षः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमेव निगमयन्ति ।

वाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथा परम् ।

भोगयोरपि पूर्वसमतामाशङ्क वैलक्षण्येनाहुः ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विश्वाते सदा ॥ ४ ॥

प्रथमे अलौकिकसामर्थ्ये भोगो भजनानन्दानुभवस्तुपो महान् सदा सर्वपतः साधनतः फलतथेत्यर्थः । पाठान्तरे अत्यो भोगः सविष्णः सप्रतिवन्धः ॥ ४ ॥

सविभ्रोल्पो घातकः स्यादिति ।

सविभ्रोल्पो घातकः स्याद्वादेतौ सदा भतौ ।

अत एवैताविति विवृतौ । भगवत्कृतप्रतिवन्धे अन्यफलचिन्तया शोकः कदाचित् तस्य स्यादिति तदमावार्थं चिन्ता न कार्येत्याशयेनाहुः ।

छिन्तीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

भगवत्कृतप्रतिवन्धे । तत्र हेतुः । स्वस्य संसारनिश्चयादिति । संसारोऽहंमतया जन्मकर्मप्रशाद्मार्गस्वरूपः, तस्य निर्धारणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं प्रतिवन्धं चिन्तार्थं उद्देश्यप्रथमं प्रतिवन्धेन फलामावे भगवतो दातृत्वामात्रं हेतुत्वेन निरूपयन्ति ।

नन्दादे दातृता नास्ति तृतीये वाधकं गृहम् ।

अत आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आदेन वा प्रतिवन्धेन फलाभाव इतर्थः । नन्दिति विरोधोक्तो । आदे उद्देशप्रतिबन्धे, भगवतः सर्वसमर्थसापि सेवाया अभानसीत्वेन अनाधिदैविकीते तत्रयुक्तः प्रभोः फलदातृत्वाभाव इतर्थः । एतदेव विवृष्टवित्ति तदा सेवा नाधिदैविकीत्यादि । तृतीये लौकिकमोगे गृहमेव वाधकम् । गृहमत्र पश्यादिकं विष्णुवहिर्मुखमेव स्याज्यम् । अत एवोक्तमाचार्येनिवन्धे 'गृहं सर्वात्मना स्याज्य' मित्यादि ।

एवं फलत्रयं प्रतिवन्धकत्रयं च श्रासद्विकं निरूप्य एतद्विचारमावश्यकत्वेन वक्तुमुपसंहरन्ति ।

अचइयेयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

(इयं दातृता हरे: यद्या भक्तिः मदुक्तिर्वा) । सेवा पूर्णोक्ता तत्त्वी वा विचिन्त्येत्यर्थः । एतदतिरित्ते सर्वे मनोभ्रमः । भक्तिमार्गे विविष्टसेवाया एव पूर्णोक्तं फलत्रयं नान्यत्, प्रतिवन्धकं चोद्देशादिकमेव न पापादिकं । 'स्वपादमूलं भजतः प्रिय-से'ति भागवतवाच्यादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु भगवदैविन्यं भाव्येत्युन्यात् किञ्चित्पैरेवेत्याशङ्काहुः तदीघैरपि तदित्यादि ।

तदीघैरपि नत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

कली देशादीनामसापकत्वात् तथा । पुष्टौ स्थितः प्रभुत्तु नैव विलम्बयेत् ।
मध्यस्यैरेवै ह तथेति भावः ।

एतदेव निमित्तमन्यज्ञाप्युपदिशन्ति ।

गुणक्षोभेषि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

एतद्वावजेन मनसो भगवत्त्वपरतायां गुणक्षोभेषि न सवितेति भावः । अत्र स्वसंमतिरेव मानमाहुः इति मे मतिरिति ॥ ७ ॥

नन्दव्र काचित् कुरुत्कृत्यना उत्तरेत तदा कथं निचारणीयित्याशङ्कायामाहुः ।

कुसूरित्र वा काचिदुत्पयेत स वै अमः ॥ ७॥ ॥

स्पष्टर्थः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीशाचार्यवर्यमतमार्गानुवर्तिना ।

सेवामूलं सविवृति विवृतं च वथमति ॥ ८ ॥

इतिमठेशश्रीनाथभद्रात्मजरोपीनाथसुतलक्ष्मणभद्रविरचितं

सेवाफलविवृतिविवरणं समाप्तम् ॥

थ्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवरणटिप्पणीसमेतम् ।

—४८६—

श्रीमदाचार्यचरणान् सेवारसफलप्रदान् ।
नमामि तद्रजोलेशलवस्पर्शसमीहया ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यचरणैश्विधा सेवा फलत्रयम् ।
निर्णति तत्र मे वोधस्तथाहि कृपयोच्यते ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेत्यस्य विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । अर्यं भावः । भक्तिमार्गं पुष्टिमर्यादाप्रवाहमेदेन जीवेषु भगवदङ्गीकारश्विधा । तत्रापि पुष्टिमार्गफलार्थं यद्वर्णं तत्पुष्टैः मर्यादायामेव, न तु प्रवाहमार्गेषीति विवरणे स्फुटीकरिप्पत इति । तेषां साधनस्त्वपा सेवापि श्रिधा ग्रोक्ता । अतसाद्वशतत्वकारकसेवासिद्धौ फलमुच्यते । तत्किमिलान्काहायामुक्तमलौकिकसामर्थ्यमिल्यादि । तत्र पुष्टिमार्गाहीकृतस्य साधनदशायामाचार्योक्तप्रकारेण सेवाकरणं मानसीतत्सिद्धौ फलं साक्षाद्वगवत्सम्बन्धरूपं भवेदिति । तसेदमेव अलौकिकसामर्थ्यं यदाधुनिकजीवस्य तादशपूर्णालौकिकैश्वर्यवीर्यादिगुणवता समं साम्येन रतिः रसोद्वधश्च भवतीति तयोरुक्तं विवरणे, न हि साधारणस्य ताद्येन महता सममेतत् कर्तुं शक्यम्, रसाभासहेतुत्वात् ।

ननु पूर्वं मानससेवायाः सिद्धिः कर्यं तत्राहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ ३ ॥

‘मानसी सा परा मते’त्युक्त्या सा सेवा स्वतन्त्रपुरुषार्थस्त्वेत्यलौकिकस्य प्रभोर्दाने परमकाष्ठापञ्चस्त्वरूपसम्बन्धमिलापरूपमापदाने सः आद्यः पुष्टिफलरूपः सर्वोत्कृष्टे मनोरथः सिध्येत् । मनोरथपदेन प्रेमासक्तिव्यसनसंकल्पादिरूपः सन् सिद्धिप्राप्नोति, फलसमुद्दो भवतीत्यर्थः । अत एव मनोरथपदमुक्तम् । इयमेव मानसीतत्सिद्धिः । तदुक्तं ‘चेतन्तव्यनन्यं सेवेति । यद्यपि मानससेवासिद्धौ ततुजा तितजा च द्वे अहे, तयापि मुख्यमङ्ग दानम्, यतस्तत्करणेषि यदा दानं भवति, तदैव तादृशी मा भवति, अन्यथा मर्यादामार्गीयभक्तानामपि निरन्तरं तत्करणे पुष्टिरूपायां तसां को निशेष इति

१ यद्यत्तद्विवरणात्तो नाम न हायते तपापि जयगोपालमहन्तदुपन्नाणादस्य प्राप्तिनयं निर्धीयते ।

तद्वादोदये नैव सा भवेदित्यर्थः । तेन तत्करणेषि दानेनैव तादृशभावः सिद्धेन्नान्यथेति
शेयम्, परन्तु तत्कृतिस्तु सर्वदा कर्तव्या, अकरणे भावः क उद्भवेद्, विषयाभावाद्,
अत एवाङ्गम्भूते ते उक्ते ॥ २ ॥

ततः किमित्यत आहुः फलमिति ।

फलं चा हाधिकारो चा न कालोच्र नियामकः ।

तादृशप्रतुरभावे सति फलं सख्सपसम्बन्धस्यम्, अधिकारः अलौकिकदेहवयो-
गुणादिकं भवेत्, तत्राहुः न काल इति । अत्र कालः वयोवशादिसमयस्यः
नियामको न, भगवदिच्छयै च सर्वे लीलोपयोगि तदैव भवेत्, न कालपैक्षा । तादृशं
प्रति भगवतोपि विलम्बासहिष्णुत्वात् ।

एवं पुष्टिफलं निरूप्य मर्यादाफलं निरूपयन्ति । तथा हि, मर्यादामार्गाङ्गीकृतस्य
माहात्म्यज्ञानपूर्वकसेवाकरणे भगवति माहात्म्यभावसहितस्येहेन तदात्मतया सायुज्यं
साक्षात्पुरुषोत्तमस्यल्लोपे भवेत्त लक्ष्ये । तत्र तदालौकिकदानेन्द्रियाऽभावात् सख्सपसम्बन्धा-
त्मकं फलं न भवेदित्यर्थः । यदा पुनः भगवान् कदाचिद् दातुमिच्छति तदा सख्सल-
पात् पृथक्कृत ताद्यां प्रतुरभावदानं कृत्वा फलं प्रयच्छति, यतोस्मिन्मार्गेषि दातुत्वाभि-
प्रायेणैव वरणकार्यत्वात् । एवं भक्तिहसे स्फुटीकृतं श्रीमद्भुत्तरणैर्भक्तिमार्गीयगक्षम्भूते-
लासम्य, अत्रापवर्गवर्त्मीत्यन्तम् ।

प्रवाहभक्तिमार्गलक्षणकथनेन व्याप्तिवृक्षस्य लोकत्वेनाक्षरात्मकत्वादधारुतिरेव
फले, न हु पुरुषोत्तमसायुज्यम् । अक्षरसुक्तो तु आद्यकलदानेन्द्रियाऽभावात्तदर्थं वरणमेव
नालीति नाधनफलसम्भावनेति मर्यादातो हीनत्वमुक्तम् । पुरुषोत्तमसायुज्ये तत्सम्भावना
वर्तत इति प्रवाहभक्तिमार्गसेवाफलादुक्तुष्ट्वम् । यत एतकलदानेन्द्रिया यद्दरणं तन्मार्ग-
द्वये एव, न हु प्रवाहमार्गं, तदप्युक्तं भक्तिहसे 'विवरणे चासि प्रकारद्वयं'मिति ।

एवं सेवास्वरूपं साधनफलसहितं मर्यादवेषि निरूपितमिदानी तादृशसेवासिद्धौ
प्रतिबन्धकन्यं निरूपयन्ति उद्देशः प्रतिबन्धो चा भोगो चेति ।

उद्देशः प्रतिबन्धो चा भोगो चा स्यान्तु चाचकम् ॥ २ ॥

शोकविवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमित्यादि । एतत्तिथनिवारणे त्रयाणां
साधनपरिस्याग इति विवरणे विवृतम् । तत्रोद्देशसाधनं लौकिकशोकदुःखादिकम् ।
तस्य भगवदिच्छाधीनत्वं ज्ञात्वा तत्यागेन तसापि त्यागो भवत्येवेति । 'चित्तोद्देश'मित्यु-
क्तत्वादत्र न 'विशेषतो विवृतम् । तथा अपरः प्रतिबन्धः । स च द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या स्वाज्यः । बुद्धिस्तु यस्मिन्कृते सेवा-
प्रतिबन्धोऽन्यैत् स न कर्तव्य इति विचारत्प्रतुज्ञा साज्यः । भगवत्कृतमप्येव विद्युत्यन्ति ।
लौकिकगोगस्तु विपर्यस्त्वात् वापक इति तत्साधनवस्तुमात्रत्यागादेव तत्याग इति
तदेव त्यज्यमित्यर्थः । एवं तत्यज्य त्यज्यमित्युक्तम् ॥ २ ॥

वाधकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथापरम् ।

एतत्रयाणां साधनपरित्यागेनैव वाधकानां परित्यागो भवतीति शेषः । न तु सेवायां वस्तुमात्रोपयोगात्तत्यागे कर्त्यं तन्निर्वाह इत्याशङ्कायामाहुः भोग इति । तत्रापि भोगे एकं लौकिकं त्यजेदपरं नेति शेषः । यत्सेपां स्वार्थमुपयोगे लौकिकत्वम्, भगदर्थमुपयोगे अलौकिकत्वम्, अतः स्वार्थं ते त्याज्याः, भगवदर्थमुपयोज्या इति भावः । तदनन्तरमवाधकत्वमाहुः निःप्रत्यूहमिति ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विद्वाते सदा ॥ ३ ॥

निःप्रत्यूहमिति प्रतिवन्धरहितं प्रत्युत साधकम् ॥ ३ ॥

एव वाधकानां परित्यागे निर्विभसेवासम्भवे तस्यैव भोगस प्रतिवन्धत्यागे च हेतुं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिवन्धे हेतुं निरूप्यन्ति अकर्तव्यं भगवत इति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अस विवरणे भगवत्कृतश्चेत्यादि विवेक इत्यन्तम् । असायमर्थः । यदि भगवतः तत्फलदानं न कर्तव्यं भवेत् तदा तादशसेवायां सर्वथा सर्वप्रकारेणापि गतिर्नभवति । तत्र यदा तथा प्रतिवन्धकमेव भवेत्, न तु निर्वाहः । न तु स्वमार्गीयसेवायां तस्य भगवान् प्रतिवन्धं करोतु, परन्तु अन्यमार्गीयसेवायां न करिष्यतीति चेत्, तत्रोक्तं विवरणे तदा अन्यसेचापि कृता व्यर्थेति । प्रवाहादिमार्गेषु कृतापि व्यर्था । यतः सकलमार्गेषु फलदाता भगवानेव । तस्य त्वर्कत्वमेवेतीति तथा । यदा यत्वे कृतेपि प्रतिवन्धकं भवेत् तदा यथा तत्त्वनिर्धारो भवेत् तथा कर्तव्यम् । तत्त्वनिर्धारः कथमिल्याकाङ्क्षायां विवरणे विवृतम् । आसुरोर्यं जीव इति । एवं तस्य विवेकेन ज्ञानस्थितिरूपमेव साधनं मतम्, यतः पूर्वमासुर एव जीवः । यथासुरदेहयुक्तम्लेच्छादिपु कसचिदैवजीवत्वात् भगवत्परता दृश्यते, तथासुरजीवस्यापि कदाचिदैववशाद्गवद्गवद्गवस्त्रेन सेवायां प्रवृत्तिर्भवति, परन्तु आसुरे भगवतो दातृत्वाभावात्तत्र प्रतिवन्धकमेव जायते । यत्सेपामन्यदेव फलम् । तदे 'वासुरी योनिमापद्मा' इत्यादिनोक्तम् । तथापि भगवद्गवद्गवसङ्कानुभावात् ज्ञानमार्गेषु स्थितिरूक्ता ॥ ४ ॥

तेवापि चेत् स्थितिर्न भवेत्तदा तत्पूर्वोक्तफलविषयिणी चिन्तापि सर्वथा त्यजेत्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्यज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

विवरणे ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थं द्वितीय इति । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । स्वस्य पूर्वोक्तसंसाररूपस्य फलस्यैव निश्चयात् सा न कार्या, पुनस्तदाशोच्छेद एवेति सर्वथेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

^१ यथिप्रतिर्दृक्कार्यों प्रियरूपाद्विष्ट्वा, अथवा प्रियरूपागद्वृष्टित इति प्रतिभावः ।

ननु यथा द्वितीयप्रतिवन्धे पूर्वोक्तप्रकारेण आसुरजीवस्य सर्वथा फलविपरियणी चिन्ता ल्याज्या, तथा साधारणप्रतिवन्धेषि सा ल्याज्या, अन्यथा सा कर्त्त भवेदित्यसाक्षात् निरासायाहुः न त्वाच्य इति ।

न त्वाच्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्ये साधारणप्रतिवन्धे दातृता भगवतो नास्तीति न किञ्चु वर्तते, परन्तु फलस्य कियञ्चन्मानन्तरभावित्वात् तद् भवति । तदपि प्रतिवन्धकं साधारणं निवारणितुं शक्यम् । तेन भगवत्कृत एव तस्मिन् दातृत्वामावो, न साधारण इति ज्ञेयम् । अतो यस्य आधफलदानार्थं मर्यादयाङ्गीकारः तस्य तथैष सेवाकरणे सावारणप्रतिवन्धश्चेद् भवेत्, तदा तत्त्विवारणेन सेवानिर्वाहात् पूर्वं सामुज्यफलं तदनन्तरं तत्फलं भविष्यतीति सा चिन्ता न ल्याज्येति भावः । यस्य पुष्टौ अङ्गीकारस्थस्य तत्त्विवारणेन ताद्यातस्मिन्द्वौ तत्फलं भवेदिति सा तथेतर्थः । एवं सति प्रवाहमार्गसेवायामपि सेवायाः साधनदृश्यमानलात् साधारणप्रतिवन्धे दातृत्वं भविष्यतीति शङ्खानिरासाय आधफलाभाव इति विवृतम् । आधफलसामावो यत्रैताद्ये प्रवाहमार्गे तदर्थमङ्गीकार एव नास्तीति नाधफलसम्भावनापीति न दातृत्वम् । सा सेवापि नाधिदैविकी, तत्र पूज्यस्त्वपेषि नाधिदैविकलभ्, किञ्चु विमूर्तिरूपत्वमिति महदैलक्षण्यात् कुरुते साम्यमिति ज्ञेयम् ।

एवं साधारणप्रतिवन्धस्य व्यवस्थासुमत्या प्रथमवृत्तौ सर्वथा लौकिकमोगत्यागासम्भवात्, तत्रापि भगवतो दातृत्वाभावमाशङ्का तत्त्विवारणाय तद्वयस्यामाहुः, लृतीय इति । लृतीये लौकिकमोगेषि दातृता नेति न, यत एतमार्गे द्वये तादृशं एवाङ्गीकारः, किञ्चु तत्र भूद्यमूर्तं साधनं यद्वाहं तद्वधकमिति तत् ल्याज्यमिति योपः । तत्यगे सर्वथा मोगाभावात् प्रतिवन्धकाभावेन ताद्याभगवद्वक्त्वसङ्गेन सेवानिर्वाहात् तत्पालमपि भवेदिति भावः । एतदेव विवरणे विवृतं भोगाभावस्तदैवेति ।

अत्र कश्चित्पूर्वपक्षी शङ्कते । तथा हि । खुमार्गीपरिस्यागस्तु प्रेमासत्तिव्यसनात्मकभक्तौ सत्यां कर्त्तव्यो, न तु साधनभक्तौ । तदुकं सत्यासनिर्णये 'सत्यासवरणं भक्तौ' 'अतोत्र साधने भक्तौ नैव सत्यः सुखावह' इति च । तत्र करणे विपरीतफलमपि भवेदित्यपि । प्रकृते तु तत्पूर्वमेव मोगाभावार्थं सेवानिर्वाहार्थं च त्यग उच्यते इति कथमेकावाक्यतायां विरोधं इत्र प्रतिगाति ।

तदोन्यते । प्रथमं समार्गीयभक्तिसिद्धौ मुख्यं कारणं सेवा । सा सेवा 'एहे स्तिला अद्याद्यृत्या गृहव्यावृत्यमावे न, प्रत्युत मुक्तकलत्राशीनां भगवदर्थमुपयोगेन सधर्मतः करणे सिद्धेत्, तच्चेदत्युकृतं भवेत्, नो चेत् सबनश्रितिवन्धकत्वेन सर्वात्मना तस्य त्यग एवोचितः । अन्यथा तत्सङ्गेन पुक्तकलत्रात्मुपयोगे स्वस्य भजनासमवे शरणगतिर्भज्येत्, तदा सेवाऽमावे प्रेमासत्तिव्यसनात्मिका भक्तिरपि न भवेत्, तदमावे तन्मार्गीयपरिलागोपि न, तदभावे फलमाव एव चं स्यादिति भार्ग एषोचित्येत इति । तद्वोगाभाव-

सिद्धार्थं तथा तसेवासिद्धार्थं च कथनम्, तदनुकूलतद्वहणमिप्रायेणैवेति, न तत्राश्रम-
स्वीकारः, सेवाभावानुपपत्तेः, साधनभक्तौ निपेधाच । एतदेवोक्तं तत्त्वार्थदीपेषि 'प्रति-
कूले शुर्हं त्यजे' दित्यनुकूलतत्त्वागभावाभिप्रायेणान्ते प्रेमिण जाते अङ्गेषि यत्किञ्चित्
भोगसापि वन्धकत्वात् तेनैव तज्जाग्ने सति ततो यथा साधारणप्रतिवन्धनिवारणेन सेवा-
करणं तदानं च, तथा लौकिकभोगत्यागेनापि निर्विभसेवाकरणे सति तत्फलं भवेदिति
ज्ञेयम् । तत्र पुष्टिमर्यादायां भगवति लीलामाहात्म्यगुणादिभावेनैव प्रेम भवेत्, न पुष्टि-
रीत्येति तादृशस्य तादृशप्रेम्या क्रमेण सर्वविषयत्यागे, ततो तस्भावेन तदात्मकतया
श्रीकृष्णे सायुज्यं भवेत्, ततो यदा दानेच्छा तदा स्वरूपात् पृथक्कृत्य तद्वावदाने तत्त-
त्फलानुभवं कारणिष्यतीति मर्यादाङ्गीकारे आद्यफलदानप्रकार उक्तः । तदुक्तं तत्त्वार्थदीपे
'सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णभावैकमानसे सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव भ्रुवं फलमिति-
सायुज्यानन्तरं भ्रुवं फलं तदेवेतिभावार्थः । यस शुद्धपुष्टवंगीकारस्तस तदात्म्यैव पूर्वोक्त-
भोगादिप्रतिकूलपृथक्त्यागेनानुकूलगृहे शिखा सेवाकरणे भावात्मिकैव प्रवृत्तिमवेत्, ततो
यदा प्रेमासक्तिव्यसनानि भावात्मकतया पुष्टानि भवेयुः, तदा तत्र शितौ यत्किञ्चिद्वैग-
सम्बन्धेनापि भावनाश इति तदभावेन तद्विगादमावपोपादिना पूर्णविरहानुभवार्थं संन्यास-
निर्णयोक्तप्रकारेण परित्यागः सद्यासः आवश्यक उक्तः । अन्यथा क्षणमात्रं भावान्तरसम्बन्धे
भावशैधिल्याद् विरहानुभवाभावात् फलभाव इति । ततस्तत्पूर्णानुभवे दशमावस्थया प्रति-
धन्यकदेहनिवृत्तौ अलौकिकतत्वात्या तत्फलानुभवो भवतीति पुष्टिमार्गाङ्गीकारे फलदान-
प्रकार उक्तः । अत एव मर्यादायां 'मदर्थेऽर्थपरित्याग' इत्यादिना भोगाभावार्थं भगवत्यास्थर्थं
च सर्वसमर्पणरूपं एव लाग उक्तः, न तु संन्यासप्रकारः । यतः संन्यासे तस पुष्टभावा-
दतोपि तादृशैरेव सम्मोगो भवतीत्युक्तवाधकत्वात् । अतः कलौ संन्यासः पश्चात्तापाय
इति निपेदोप्युक्तसिद्ध एव । अग्रेषि त्वयोपमुक्तेषि विरोधो भवतीति । संन्यासस्तु तादृश-
भक्तावैवेत्युक्तम्, 'संन्यासवरणं भक्ता' विति मार्गद्वयभेदेन परित्यागस्य भिन्नत्वान्न कोपि
विरोध इति ज्ञापितम् ।

एवं मार्गत्रयसेवाफलभेदं त्यागभेदं च निरूप्योपसंहरन्ति अवश्येयमिति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं पूर्वोक्ता त्यागपूर्वनिरूपिका मदुक्तिः अवश्या भाव्या, सर्वथा सदा,
भाव्या कर्तव्या । अथवा अवश्या यद्यपि स्ववशेन कर्तुं न शक्यापि तथापि
भाव्या, भावयितुं मनसि चिन्तयितुं योग्या । तत एव सर्वं भविष्यतीति सर्वथा
कर्तृत्वमुक्तम् । आवश्यकरणे हेतुः एतदन्यत् सर्वं मनोभ्रम एव न तु फलम् ।
मदुक्तप्रकारातिरिक्तकरणे सर्वोक्तृष्टफलभावो न, प्रत्युत मनसो भ्रम एवेत्यर्थः ।

ननु कथं भ्रमः? सर्वैस्तदेव क्रियते तत्राहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ तैवं विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेषि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥
कुंस्तुष्टिरत्र वा कान्चिदुत्पद्येत स वै अमः ॥ ७॥ ॥

तदीयैः पुष्टिमार्गातिरिक्तजीवैः अमसम्बन्धिभिरपि कार्यं तदेव, सर्वत्यागपूर्वकं मदुक्तरीत्यैव भजनं कार्यम् । न कियते चेत् तदा अज्ञानाङ्गम् एव, न तु फलम् । यदि तदीयैरपि तदेव कार्यं तदा यः पुष्टौ स्थितः कोपि मदुक्तप्रकारसेवाकरणजनितप्रेमासक्तिव्यसनादिभावावान् स तु विशेषतः क्षणमात्रमपि न विलम्बयेत्, मदुक्तकर्णे विलम्बं न कुर्यात् । यदि विलम्बयेत् तदा पुष्टिमावान्तरत्यागभावे विजातीयसज्जेन भवत्यैषित्यात् फलाभाव एव भवेदित्यर्थः । यतस्ताद्वास स्वरूपव्यतिरिक्तवस्तुमात्रस्मरणसापि फलप्रतिवन्धकत्वम् । तदेवाहुः गुणक्षोभेषीति । अयं भावः । ताद्वापुष्टिमार्गयिस्य व्यसनानन्तरं विरहानुभवार्थं त्यागे कृते स्वरूपसङ्गाभिठापायाः प्राञ्जुर्याद्विगाढभावेन देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणानि स्वरूपात्मकान्येव भवन्ति, यतः विकलत्वासास्थादिकं निरन्तरं भवति तदा ताद्वदशार्थं मध्ये कदाचित्सस भगवतीलागुणादिस्फूर्तिं भवेत्, तदा मनःस्वास्थ्येन भावत्यैषित्यात् स्वरूपान्तरायो भवेदित्येव गुणक्षोभः गुणैः कृत्वा मनःस्वास्थ्यरूपोऽविकारस्त्वस्मिन्नपि एतदेव द्रष्टव्यम्, फले प्रतिवन्धकमेव, द्रष्टव्यमिति-पदं प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनोक्तम् । एतेन लीलागुणस्मरणस वाधकत्वं कर्थं वस्तुगुच्छित-मिलाशङ्का निरस्ता । एतदेव सद्यासनिर्णये 'ज्ञानं गुणाद्ये'ति वाधकत्वमुक्तम् । एवं सति यत्र स्वरूपगुणस्मरणोपि फलाभावः, तत्र गृहादीनां प्रतिवन्धकत्वेन त्यागविलम्बे फलाभाव इति किं वाच्यमिति भावः । अत एव सर्वया भोगाभावत्याग एवेत्याशयेन विवृताबुक्तं भोगाभावस्तदैवेति । अत्र प्रमाणं मे मतिरिति । स्वस्यैव ताद्वक्त्रकारकानुभवात् स्वमतिरेवोक्ता । यदि भन्नमतिप्रमाणत्वेन य एवं करिष्यति तर्हि तस्य सर्वं सुष्टुप्तं मविष्यति भावः । अकरणे, चापकमाहुः कुंस्तुष्टिरिति । अद गतात्प्रपात्क्षेत्राप्त्वा निस्तुप्तं रूपमदुक्तौ कर्थं किमित्यादिस्पा कुंस्तुष्टिरेत्येवत् वै निश्चयेन स अम एवेति सा न कार्येत्यर्थः । करणे सर्वस्वहानिरेवेति निश्चयः ॥ ७॥ ॥

एतद्विवृतेरथो यद्यपि विवृतो भवत्वरथैः ।

तदपि तदेव हि गृहं दृष्टा भावः स्फुर्टीकृतः कृपया ॥ १ ॥

सोपि तथेतरथा वा नो जाने सद्वितीक्षणीयस्तत् ।

कृपया च मार्जनीयस्तेन ततोहं विमूर्पणीयश्च ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यवरणे सरोजे मानसे मम । तिष्ठतां विकचे निसं तत्प्रभावोत्र भाजुना ॥ ३ ॥

इतिश्रीमदाचार्यकृतसेवाफलनिस्तुप्तणविवृतौ टिप्पणी समाप्ता ॥

परिशिष्टम् ।

४८	पहिं:	पाठः	पाठान्तरम् ।
५	३१	सद्विषयकः	सिद्धिविषयकः
६	८	दर्शनसेवायाम्	दर्शने सेवायाम्
६	२२	अलौकिकसाधन	अलौकिकभोगसाधन
७	५	द्विविध इत्यनन्तरम्, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य	एव । प्रतिवन्धो द्विविधो ।
८	२५	द्रवादस्य	द्रवध्या
११	३	प्रयत्नसम्भवेन ।	प्रयत्नासम्भवेन ।
२२	११	तदवैयर्थ्य-	तद्वैयर्थ्य-

श्रीवल्लभगोस्वामिनां टीकाया मुद्रणानन्तरं प्रमुकृपयास्माभिस्तेयां टीकायाः द्वितीया प्रतिः प्राप्ता । सा टीका श्रीवल्लभगोस्वामिमिः पुनर्लिखिता, इति प्रतिभाति । तन्मध्ये तैः प्रथमटीकापेक्षया केहु केहु स्थलेषु किञ्चिदधिकं लिखितम्, तत्र वाचकानां जिज्ञासा-तृत्यर्थं प्रन्दरक्षणार्थं चाचतार्थते ।

पृष्ठ २३, पहिं १२, सर्वाभोग्यसुधानन्तरमिदमधिकं वाचनीयम्—‘फलरूपारीयं भगवता साधनतामापादितेति वेणुगीते निरूपितमतोऽलौकिकत्वम् ।’

पृष्ठ २३, पहिं २४, सेवोपयोगिदेहो—इत्यसानन्तरं ‘इति यस देहस्य सेवायामेवोपयोगः, अन्यदावयवा अप्रकट्य एव स इत्यर्थः । यत्र सख्यपानन्ददानम्, तत्र फलत्रयमपि, यत्र धर्ममूत्रानन्ददानम्, स्वयमप्रधानीभूय, तत्र फलद्वयम्, यत्र स्वप्राधान्येन धर्ममूत्रानन्ददानम्, तत्र सेवोपयोगिदेहमात्रदानमिति ज्ञेयम्’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २३, पहिं २७, लभन्ते—इत्यसानन्तरं ‘इमान्येव फलरूपात्मनिवेदनसख्य-दासानि ज्ञेयानि’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पहिं ३, भोगः—इत्यसानन्तरं ‘भगवदुपयोगिवस्तुपरतायाः प्रतिवन्धकत्वाभावादत्र यर्द्धम्बुजाक्षेत्रिक्षेत्रोक्त्यात्यतः सर्वया भगवन्तमप्रपत्नः अन्यपदार्थो ज्ञेयः । अप्रपत्नोननुगतो भगवदनुपयोगीति याचत् । नवरत्ने चित्तोद्गमित्यसामासे चित्तस्य पुत्रादिपरता उद्गगपदार्थो निरूपितः । अन्यपत्नेतियाचत् । तद्यायेन त्रयमपीदं ज्ञेयम् ।’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पहिं ५, भूलार्थः—इत्यसानन्तरं ‘तत्र द्वयं साक्षात्तद्वाधकं प्रतिवन्धरूपम्, एकं च तदाधारस्य साधनस्य वाधेन वाधकमिति भेदो ज्ञेयः । सामर्थ्यस्य वाधकथनेन सामर्थ्योत्पत्तेः पूर्वमेतत्सम्भवे सामर्थ्यं भोत्सधेतेति सिद्धमेवेति भावः । नवरत्ने

तथानिरूपणान्निवेदनपदार्थनाशमावेपि तद्वाघस्तु सादिति तुशब्दः । तेन जन्मान्तर-व्यवधानं भवतीति निवन्धे निरूपितमिति भावः । सामर्थ्यवाधश्च तद्देतुभूताभ्यासवाधेन सेवानन्यस्ता भवतीत्यर्थः ।' इत्यधिकम् ।

षष्ठ २४, पङ्क्ति ७, लौकिकगोगानाग्—इत्यसानन्तरं 'वाधकत्वात्त्वाधनपरित्यागः कर्तव्यः । मनोदेहेन्द्रियाणि च भगवदसम्बन्धिषु न प्रवर्तनीयानि । तथा सति तेषां तत्प्रता भवति 'विषयान् व्यायतश्चितं विषयेषु विप्रज्ञत' इति वाक्यादिति भावः । साधन-परिस्थानं विवृण्वतो' इत्यधिकम् ।

षष्ठ २४, पङ्क्ति १२, भोगः—इत्यसानन्तरं 'लौकिकस्त्वाज्य इति । सिद्धान्त-रहस्योक्तप्रकारेण यथासम्बवं भगवदुपयोगं सम्पाद्य भोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रतिवन्धं इति । श्रवणकीर्तिनादिना हरिश्चेद्दृढयं निविशेते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । एवं जाते ततः कार्यान्तरवशाजाता तनोरन्यपरता याधारणः प्रतिवन्धः । कियमाणेपि श्रवणकीर्तिनादौ हरिश्चेद्द निविशेतदाभ्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-स्फूरतप्रतिवन्धः ।

षष्ठ २४, पङ्क्ति १३, विभावनीयेतर्थः—इत्यसानन्तरं 'बुद्धिर्वा तत्र न स्थापनीया । यज्ञकर्त्तणेपि तदतुचिन्तनं न कर्तव्यमित्यर्थः । अलौकिकभोगो न लाज्य इत्याशयेनाहुः अलौकिकेति ।' इत्यधिकम् ।

षष्ठ २४, पङ्क्ति २०, प्रतिवन्धः—इत्यसानन्तरं 'ध्रुवस्य गता भक्तिः कुर्वेरेण सिद्धेति चतुर्थस्कर्षे निरूपितं तथाप्राप्याशृणु नेत्याहुः तदेति' इत्यधिकम् ।

षष्ठ २४, पङ्क्ति २२, वोध्यम्—इत्यसानन्तरं 'ननु दुरदृष्टनाशनार्थं कात्यायनी-पूजेति कात्यायनीपदनिरुक्तौ सुवोधिन्यां निरूपितम्, दुरदृष्टस्य भगवत्स्फूरतप्रतिवन्धत्वं च तत्रैव निरूपितम् । यदि भगवदिच्छयैवेति । सेच्छामष्टेतदनुगुणां करिष्यतीति च । तथा च कथमन्यसेवावैयर्थ्यमित्यत आहुरयगिति । लीलाषेषु रसविशेषातुभवार्थं भगवता प्रतिवन्धः सम्पादते न त्वासुरत्वं तेषु । यावृनिकोयं त्वासुर एव भगवता प्रतिवन्धयुक्तः कियते, तदा तु फलाभावनिश्चयात् साधनवैयर्थ्यमिति भावः ।' इत्यधिकम् ।

षष्ठ २५, पङ्क्ति १७, वाधकत्वागावात्—इत्यसानन्तरं 'विद्यमानमध्यदृष्टं तस्य दुर्वलम् । अत एव ग्रारन्धमोजनार्थं प्रभुथेद्विलम्बत इत्युक्तम् । लोकवेदस्वास्यं हरिने करिष्यतीति चोक्तम् ।' इत्यधिकम् ।

षष्ठ	३२	पङ्क्ति	११	द्वाद	हठात्
"	३२	"	२८	सा	स
"	९५	"	२१	विवरणे	वरणे

Editors' Note.

Sevaphala is the last and the most important of the famous sixteen small Sacred Books of Shri Vallabhacharya. It clearly states the three sorts of realisations, according to one's 'adbikara,' viz., (1) spiritual power, which, going beyond the world, obtains a vision of God, and enjoys indescribable bliss with Him, or (2) Sayujya with Purushottama or the last (3) a body fit for service of God in Vaikuntha, Gokula etc. A detailed description of all these, and also of hindrances in their way will be found in the Sanskrit introduction and the commentaries.

It gives us very much pleasure to note that we have been able to collect all the rare commentaries yet known on this important work,—we hope the last one is of Shri Vrajanathaji, and to publish them all together. Moreover, we have secured several copies of many commentaries, and it gives us great satisfaction to find that our printed texts have become much better than the oldest manuscripts in our possession, on account of comparisons with and necessary corrections from other manuscripts of the same texts. Elsewhere we have noted various extra passages which we found in some MSS., after the text was printed; we have noted only those readings which gave quite different meanings and we have refrained from adding unnecessary 'other' readings.

We sincerely thank all who have kindly supplied us with these extremely rare MSS. The first among these is Pandit Gattulalaji's Library from which we got a large collection and we are highly obliged to Sheth Tribhuvandas Varjiwandas and Mr. Kashidas Dalal who allowed us the use of the same. Next Dr. S. K. Belvalkar M. A., Ph. D. favoured us with a loan of several MSS., including the extremely rare one of Jayagopala Bhatta from the Govt. collection in the Deccan College. Shri Vallabhalalji and his Shastri Madhavji also supplied us with several MSS. Mr. Utsav Lal Sankalchand also gave us one rare commentary and Mr. Tansukhram Suryaram also gave us some MSS. Mr. Lallubhai Chhaganlal gave us the use of his block of the photograph of Shrimadacharya. To all these, we offer our heartfelt thanks. H. H. Shri Jivanala Maharaja of Porebunder has put us under a deep debt of gratitude by supplying us with the necessary zeal and funds, without which this work could not have been published. We are also indebted to the manager of the N. S. Press for printing this work within eight weeks. With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love, at the Lotus Feet of Lord Krishna.

B.C. SAY
19th December 1916. }

M. T. Telivala.
D. V. Sankalia.

तथानिरूपणात्रिवेदनपदार्थनाशाभावेषि तद्वायस्तु स्यादिति तुशब्दः । तेन जन्मान्तर-व्यवधानं भवतीति निवन्धे निरूपितमिति भावः । सामर्थ्यवापश्च तदेतुभूताभ्यासवापेन सेवानम्यस्ता भवतीत्यर्थः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पक्षि ७, लौकिकभोगानाम्—इत्यसानन्तरं 'वापकल्पात्तसाधनपरिस्यागः कर्तव्यः । गनोदेहेन्द्रियाणि च भगवदसम्बन्धिषु न प्रवर्तनीयानि । तथा सति तेषां तत्परता भवति 'विपायान व्यायतथितं विपयेषु विपजत' इति वाक्यादिति भावः । साधनपरित्यागं विष्टृण्वतो' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पक्षि १२, भोगः—इत्यसानन्तरं 'लौकिकस्त्वाज्य इति । सिद्धान्तरहस्योक्तप्रकारेण यथासम्भवं भगवदुपयोग सम्भाव भोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रतिवन्ध इति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चेद्यदयं निपिशेत तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । एवं जाते तदः कार्यान्तरवशाज्ञाता तनोरन्यपरता साधारणः प्रतिवन्धः । कियमाणेषि श्रवणकीर्तनादौ हरिश्चेद्य निविशेतदाभ्यासो न यत्पत्ति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगवद्युत्तप्रतिवन्धः ।

पृष्ठ २४, पक्षि १३, विभावनीयेत्यर्थः—इत्यसानन्तरं 'बुद्धिवी तद्र न स्थापनीया । यत्करणेषि तदहुचिन्तन न कर्तव्यमित्यर्थः । अलौकिकभोगो न स्याज्य इत्याशयेनाहुः अलौकिकेति ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पक्षि २०, प्रतिवन्धः—इत्यसानन्तरं 'धृवस गता भक्तिः कुमेरेण सिद्धेति चतुर्यस्कन्धे निरूपिते तपाग्राप्यावशज्ञ नेत्याहुः तदेति' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पक्षि २२, वोधम्—इत्यसानन्तरं 'ननु दुरदृष्टनाशनार्थं कालायनी-पूर्णेति कालायनीपदनिरूप्तौ सुवोधिन्यां निरूपितम्, दुरदृष्टस भगवद्युतप्रतिवन्धत्वे च तत्त्वेष्य निरूपितम् । यदि भगवदिच्छयैवेति । खेच्छामध्येतदहुगुणां करिष्यतीति च । तथा च कथमन्यसेवावैयर्थ्यमित्यत आहुर्यमिति । लीलाखेषु रसविशेषानुभवार्थं भगवता प्रतिवन्धः सम्पादते न त्वासुरत्वं तेषु । आत्मनिकोर्यं त्वासुर एव भगवता प्रतिवन्धयुक्तः कियते, तदा तु फलाभावनिश्चयात् साधनवैयर्थ्यमिति भावः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २५, पक्षि १७, वापकल्पाभावात्—इत्यसानन्तरं 'विद्यमानमप्यद्युम्बुद्धं तस्य हुर्यलम् । अत एव श्रारब्धभोजनार्थं प्रभुशेद्विलम्बत इत्युक्तम् । लोकवेदस्यास्थं हरिने करिष्यतीति चोक्तम् ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ	३२	पक्षि	११	द्वाद	हठात्
"	३२	"	२८	सा	स
"	९५	"	२१	विवरणे	चरणे